

HISTORIAALLINEN AIKAKAUSKIRJA

2/2022 • 14€

Kylmän sodan kulttuuridiplomatia

HISTORIALLINEN AIKAKAUSKIRJA

120. vuosikerta

Julkaisijat Suomen Historiallinen Seura ja Historian Ystävien Liitto

PÄÄTOIMITTAJA: Anu Lahtinen

TOIMITUSSIHTEERI: Heidi Kurvinen

TOIMITTAJAT: Ville Kivimäki, Simo Mikkonen,
Tiina Männistö-Funk, Riikka Taavetti

HALLITUS: Sari Katajala-Peltomaa (pj),

Niklas Jensen-Eriksen, Petri Karonen, Maarit

Leskelä-Kärki, Mikko Puustinen, Kari Salmi

ULKOASU: Markus Itkonen (suunnittelu)
ja Miia Huttu (taitto)

Historiallinen Aikakauskirja noudattaa tieteellistä vertaisarviointikäytäntöä.

www.historiallinenaikakauskirja.fi

ISSN 0018-2362 (painettu)

ISSN 2489-6969 (verkkojulkaisu)

Tilaukset, osoitteenmuutokset ja muut muistutukset voi tehdä sähköpostitse os. shs@histseura.fi, puh. 09 228 69351 tai osoitteeseen: Julia Burman, Suomen Historiallinen Seura, Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki

Taloudenhoitaja:

Historiallinen Aikakauskirja c/o Kansan Arkisto / Raimo Parikka, Vetehisenkuja 1, 00530 Helsinki, puh. 050 538 9476, sähköposti: raimoparikka@gmail.com

Toimitussihteeri: Heidi Kurvinen, heidi.kurvinen@utu.fi. Kirjoittajalla on oikeus julkaista Historiallisessa Aikakauskirjassa julkaisemansa kirjoitus viimeisenä, julkaisuluvan saaneena versiona omatoimisesti ja ilman erillistä sopimusta vuoden viiveellä yliopistollisissa rinnakkaisjulkaisuarkistoissa. Tämä koskee myös niitä tieteellisiä julkaisutietokantoja, joiden kanssa Historiallinen Aikakauskirja on tehnyt erillisen

asiaa koskevan sopimuksen. Elektra-sopimuksesta johtuen kirjoittajalla ei ole lupaa julkaista kirjoituksen taitettua versiota.

Käsikirjoitukset:

Käsikirjoitukset pyydetään lähettämään Open Journals System -alustan kautta os. <http://journal.fi/haik/login> tai päätoimittajalle osoitteeseen anu.z.lahtinen@helsinki.fi

Tilaaminen:

Lehden voi tilata verkossa lehden kotisivuilla osoitteessa: www.historiallinenaikakauskirja.fi. Tilajat saavat maksutta käyttöönsä Historiallisen Aikakauskirjan digilehden, joka on luettavissa osoitteessa: <http://www.historiallinenaikakauskirja.fi/digilehti>.
Hinnat 2022: Historian Ystävien Liiton jäsenmaksu on 45 €, korkeakouluopiskelijoilta 30 €, yhteisöiltä 55 €.

Maksuihin sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta.

Tilaushinta Suomen Historiallisen Seuran jäseniltä on 33 €. Vuosikeratilaus kirjakaupassa yms. 55 €.

Em. tilausmaksut peritään erikseen alkuvuodesta. Irtonumeron hinta 14 €.

Pankkiyhteys: Danske Bank, IBAN FI70 8000 1700 0750 48.

Jäljellä olevia lehden vanhoja numeroita on helpoimmin saatavilla Tiedekirjan myymälästä Snellmaninkatu 13, 00170 Helsinki, www.tiedekirja.fi, avoinna ma-pe klo 10–16, puh. 09 635 177.

Vanhoja lehden numeroita voi tilata myös muiden kirjakauppojen välityksellä. Vanhojen numeroiden hinnat kappaleelta:

vuoteen 2000 4 €/kpl kpl, vuodet 2001–2010 8 €/kpl ja vuodet 2011–2021 14 €/kpl.

Painatus: PunaMusta Oy Viksbergintie 2-4, 30300 Forssa

Kannen kuva: Neuvostokosmonautti Yuri Gagarin vieraili Suomessa vuonna 1961. Valokuvaaja Yrjö Lintunen ikuisti vierailun aikana kaksi pikkutyttöä ihailmassa Gagarinin kuvia. Lähde: Kansan Arkisto, KansA102497.

Toimitus on tehnyt kaiken mahdollisen kuva-aikeuksien selvittämiseksi, epäselvissä tilanteissa pyydämme ottamaan yhteyttä päätoimittajaan tai toimitussihteeriin.

SISÄLLYS

Suuntaviivoja

Anu Lahtinen

Kylmää kyytiä ja kovaa työtä 131

Teemajohdanto

Pia Koivunen ja Simo Mikkonen

Kulttuuridiplomatian näkökulma kylmään sotaan 133

Artikkelit

☞ *Marek Fields*

Poliittisia viestejä kulttuurin vaalimisen ohessa – Yhdysvaltojen lyhytelokuvatoiminta Suomessa 1948–1970 141

☞ *Maija Koskinen*

Kylmää sotaa kotitalousrintamalla – Suomalais-Amerikkalaisen Yhdistyksen ja Yhdysvaltojen tiedotustoimiston Amerikkalainen koti -näyttely vuonna 1953 153

☞ *Rony Ojajärvi ja Ilkka Huhta*

Uskonto ja kylmä sota Suomen rauhanpuolustajien julkaisuissa 1949–1970 166

☞ *Hanna Korsberg*

Kansallisteatteri ja kaksi Berliiniä 180

☞ *Louis Clerc ja Simo Mikkonen*

Kansainvälistymisen haaste – Opetusministeriö opiskelijavaihdon järjestäjänä sodanjälkeisen kauden Suomessa 191

☞ *Laura Ipatti*

Teollisuuskolossin kulttuurimarkkinoille – Kulttuurisopimus, vaihtokonsultaatit ja Suomen kulttuuridiplomatia Japanissa 1977–2000 205

Katsaus

Laura Saarenmaa

"Tulkaa katsomaan! Takaamme että Teillä on hauskaa!" – Helsingin DDR Kulturzentrum itäsaksalaisen elokuvan näytekkunana 216

Keskustelua

Maarit Leskelä-Kärki

Mihin menneitä elämiä käytämme? 222

Kolumni

Ville Jalovaara

Sota palasi historiankirjoista Euroopan arkeen 225

Arvioita

Jaakkojuhani Peltonen, Aleksanteri Suuri – Sankari ja myytti (*Elina Pyy*) 227

Maria Julku, Vallan ja tiedon rajamailla – Kruunun ja Pohjanmaan käskynhaltijoiden vallankäyttö 1600-luvun alussa (*Petri Karonen*) 229

Kalle Kananoja, Kahlitut – Orjuuden historia Amerikan mantereella (*Pekka Valtonen*) 230

Marika Hyttinen, Ajan multaamat muistot – Historiallisen arkeologian tutkimus Oulun Pikisaaren pikiruukista, ruukkiyhteisöstä ja maailmankuvasta 1640-luvulta 1890-luvulle (*Marko Lamberg*) 232

Maria Lähteenmäki (toim.), Laatokka – Suurjärven kiehtova rantahistoria (*Ulla Ijäs*) 234
Antti Kujala, Voudintileistä veroparatiiseihin – Verotuksen historia (*Petteri Norring*) 236

- Ritva Kylli, Suomen ruokahistoria – Suolalihasta sushiin (*Matti O. Hannikainen*) 237
- Martina Reuter (toim.), Miesvaltaa murtamassa – Varhaisten feministien filosofisia kirjoituksia (*Henriikka Hannula*) 239
- Lauri Julkunen, Kynällä ja Sanalla – Yrjö Karilas poikien kasvattajana 1910–1960-luvuilla (*Johanna Annola*) 240
- Pia Koivunen, Rauhanuskovaiset – Suomalaiset maailman nuorisofestivaaleilla 1940–1950-luvuilla (*Juho Saksholm*) 241
- Timo Aho, Jiri Nieminen ja Arttu Salo (toim.) – Miestutkimuksen metodologiaa (*Mari Välimäki*) 243
- Mats Fridlund, Mila Oiva ja Petri Paju (toim.), Digital Histories – Emergent Approaches within the New Digital History (*Saara Kekki*) 244

Tiedemaailma

- Erkki Lehtisen teos varhaisesta suomalaisesta patriotismista julkaistu postuumisti 246
- Työväestöä käsittelevälle tutkimukselle tunnustusta 246
- Josephine Hoegaerts*
Yhtä ja toista Toisten Maalla – havaintoja Kansallismuseon näyttelystä 247

Abstraktit • Abstracts 250

Historian ystävä

- Kari Salmi*
Historian Ystäväin Liiton kuulumisia 254

Kylmää kyytiä ja kovaa työtä

Sodat, konfliktit ja valtataistelut vaativat tavallisesti välittömiä uhreja, taistelukentällä kaatuneita sotilaita ja sotatoimien uhreiksi jääneitä siviilejä. Varsinkin pitkään kestävä taistelu ja varustelu heijastuvat sitäkin laajemmin koko yhteiskuntaan, talouteen, kulttuuriin ja ruokatuotantoon. Kuten totesimme hiljattain ilmestyneessä teoksessa *Civilians and Military Supply in Early Modern Finland*, sotatalouden vaikutus siviilien elämään, hintoihin, veroihin ja tuotantoon tuntuu laajasti, kaukana sotatoimialueista.¹

Nykyhetkessä vaikutuksia seurataan ja niihin varaudutaan parhaillaan kansainvälisesti, kun Venäjän hyökkäys Ukrainaan on luonut uusia uhkia maailman ruokatalouteen ja huoltovarmuuteen. Uhat ja seuraukset ulottuvat eri puolille maapalloa vielä konkreettisemmin kuin parin koronavuoden aikana syntyneet huoltovarmuuden ongelmat. On kaikki syyt koettaa tehdä töitä sen puolesta, ettei ravintopula kävisi niin ajankohtaiseksi kuin reilu sata vuotta sitten, kun nälkävuosien teemat leimasivat myös Suomen Historiallisen Seuran seminaaritoimintaa.

Jo ennen kuin taloudellisten seurausten koko laajuus näkyy, vaikutukset kulttuuriin ja urheiluun ovat ilmeiset. Tieteellisten instituutioiden yhteistyö lännen ja Venäjän välillä on jäädytetty. Tutkimuksen, koulutuksen ja kulttuurivaihdon päättyminen näkyy niin Euroviisujen osanottajalistoiissa, urheilukisojen joukkueissa kuin yliopistojen yhteistyössä, konferensseissa ja julkaisuhankkeissa. Tulevaisuudesta on vaikea sanoa mitään varmaa, mutta osittain yhteydet ovat juuri

nyt käyneet vähiin, jos verrataan kylmän sodan vuosiin, joita tämä numero käsittelee.

Teematoimittajat, jotka ovat jälleen tehneet hienoa työtä, esittelevät johdannossa tarkemmin numeron artikkelit, jotka keskittyvät kylmän sodan kulttuuridiplomatiaan. Mukana on esimerkkejä niin suomalaisten toiminnasta kuin idän ja lännen pyrkimyksistä saada huomiota Suomessa. Artikkeleita lukiessa tulee mieleen, että aktiivinen elokuvatarjonta ja muut yhteistyön muodot ovat voineet osaltaan sementoida monien suomalaisten kiinnostuksen USA:han, sen kulttuuriin ja politiikkaan, jonka harmitellaan jättävän usein varjoonsa Euroopan vastaavanlaiset tapahtumat.²

Muutenkin käsillä oleva numero tarjoaa varmasti monella tapaa perspektiiviä kylmän sodan kulttuuritoimintaan, samoin kuin suomalaisten toimijoiden tasapainoiluun kahden blokin välimaastossa. Artikkelit kertovat myös siitä, että vallankäytön ja ideologisten kamppailujen kentällä toimijat, ihmiset ja yksilöt, ovat kohdanneet toisensa. Joskus kohtaamiset ovat noudattaneet ylhäältä annettua käsikirjoitusta, mutta lopputulokset ovat myös voineet olla jotain aivan muuta kuin alun perin on tarkoitettu. Myös yksilöllisille ratkaisuille ja uudelleen neuvottelulle on löytynyt tilaa, vaikka osittain kulttuurivaikuttamisen puitteet ovat saattaneet olla niukat tai niiden reunaehdot kireät. Näissäkin havainnoissa on kosketuspintaa nykypäivään.

Tämän numeron myötä kiitän monivuotisesta yhteistyöstä toimituksen jäseniä, vuodesta 2016 mukana ollutta aktiivista toimittajaamme Ville

1. Petri Talvitie & Juha-Matti Granqvist (toim.), *Civilians and Military Supply in Early Modern Finland*. Helsinki University Press OA 2021, <https://doi.org/10.33134/HUP-10> (30.5.2022)

2. Ks. esim. Tommi Melenderin essee Mitäs me amerikkalaiset, *Suomen Kuvalehti* 45/2021, 42–45.

Kivimäkeä sekä erityisesti vaikei yksinomaan kirja-arvioiden parissa paljon vaivaa nähnyttä Tuomas Laine-Frigreniä, jotka jatkavat tieteellisen toimitustyön parissa muissa yhteyksissä. Erinomainen toimitussihteerimme Heidi Kurvinen jää vuodeksi tutkimusvapaalle, ja toimitussihteerin sijaisena toimii digisiirrosta jo ansiokkaasti vastannut Helena Laukkoski.

Tuskin voin liian usein todeta, että *Historiallisen Aikakauskirjan* numerot valmistuvat monien asiantuntevien ihmisten työnä, niin toimituksen, kirjoittajien kuin arvioitsijoidenkin yhteisin voimin, jossa jokaisen osuus on tärkeä. On etuoikeus saada tehdä tätä yhteistyötä, jota tiedepoliittinen keskustelu ei aina arvosta, mutta josta yleisö on aidosti kiinnostunut.³ Jos kotimaiset historioitsijat ja historian ystävät eivät huolehtisi tieteellisen tiedon yleistajuisesta mutta samalla tieteellisestä

esittämisestä kotimaisella kielellä, sitä ei kukaan muukaan tekisi. Pseudotiede ja vihamieliset vaikuttamisyrietykset saattaisivat kotimaisen julkaisemisen vähetessä saada lisää jalansijaa. On hienoa, että suomalaisittain tieteen tuloksista kuitenkin ollaan kiinnostuneita ja niiden merkitykseen luotetaan.⁴ Koetamme varjella tätä arvostusta.

Kaikkiaan tällaisina aikoina on kaikin puolin tärkeää, Candiden hengessä, hoitaa puutarhaa ja viljelyksiä – oli kyse sitten ruumiin tai hengen ravinnosta. Tämän numeron myötä toivotan itse kullekin kukoistavaa kesää ja runsaita satoja niin konkreettisesti kuin kuvaannollisestikin. Tavaan taas syksyllä historian parissa.

Anu Lahtinen
anu.z.lahtinen@helsinki.fi

3. Anu Lahtinen, Ääripää ja arvottomat. *Tietolinja* 2/2021, URN <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2021121761723> (30.5.2022).

4. Virve Pohjanpalo, Tieteellisellä tiedolla ei ole arjessa väliä, kreikkalaiset ja itävaltalaiset sanovat – suomalaiset ovat eri mieltä. *Yliopisto* 2/2022.

Pia Koivunen ja Simo Mikkonen

Kulttuuridiplomatian näkökulma kylmään sotaan

Ylen dokumenttisarja Kylmän sodan Suomi herätti alkuvuodesta 2022 runsaasti keskustelua lähihistorian muistamisesta, tutkimuksesta ja kansallisesta historiakuvastamme.¹ Kylmä sota on näkynyt myös ajankohtaisissa maailmanpolitiikkaa käsittelevissä analyyseissa viimeistään Venäjän ja Georgian vuoden 2008 sodasta lähtien. Sota lisäsi Venäjän ja lännen välisiä jännitteitä ja herätti pohdintoja kylmän sodan uudesta tulemisesta.² Venäjän Ukrainaankohdistaman hyökkäyssodan myötä on esitetty kylmän sodan jälkeisen ajan päättyneen sekä spekuloitu sillä, päättyikö kylmä sota sittenkään vuoteen 1991.³ Kylmää sotaa käytetään siis historiapolitiittisen keskustelun välineenä, mutta sen kautta arvioidaan myös tämän päivän kansainvälisiä suhteita.

Toisen maailmansodan jälkeistä maailmaa väritti kapitalistisen ja sosialistisen yhteiskuntajärjestelmän välinen kamppailu, johon jo omana aikanaan viitattiin kylmän sodan metaforalla. Sosialistisen järjestelmän romahtaminen yli kolme vuosikymmentä sitten käynnisti murroksen aikakauden tutkimuksessa. Kun kylmästä

sodasta tuli historiaa, myös painopiste siirtyi yhteiskuntatieteistä historian tutkimukseen. Kylmän sodan tutkimus keskittyi pitkään makrotason politiikan – diplomatian, maiden välisen suhteiden ja asevarustelun – tarkasteluun. Viimeisten vuosikymmenten aikana tutkimus on monipuolistunut merkittävästi. 1990-luvulla Venäjän ja sosialistiseen blokkiin kuuluneiden itäisen Keski-Euroopan maiden arkistojen avautuminen auttoi tutkijoita täydentämään käsitystä kansainvälisten suhteiden kehityksestä kylmän sodan vuosina, erityisesti sosialistimaiden osalta. Samalla tarkastelun fokus alkoi siirtyä politiikasta kohti sosiokulttuurisia ilmiöitä, politiikan ylätaasoilta kylmän sodan kulttuuristen ja inhimillisten vaikutusten sekä erilaisten rakenteiden ja toimijoiden tarkasteluun.⁴

Uudet näkökulmat ovat monipuolistaneet käsitystämme sekä kylmään sotaan liittyneistä ilmiöistä että keskeisistä toimijoista. Niin kutsuttu kulttuurinen kylmä sota on yksi kylmän sodan tutkimuksen tuoreimmista tutkimusaloista. Siinä yhteiskuntajärjestelmien välinen kamppailu nähdään sotilaallisen ja taloudellisen kyvykkyy-

1. Kylmän sodan Suomi, Yle Areena, <https://areena.yle.fi/1-50828775>; Pia Koivunen, Liisa Lalu, Saara Matala & Ville Soimetsä, Kylmän sodan Suomi ja historiallisen tarinankerronnan vaikeus. *Politiikasta* 20.1.2022, <https://politiikasta.fi/kylman-sodan-suomi-ja-historiallisen-tarinankerronnan-vaikeus/> (24.4.2022); Pauli Kettunen, Kylmä sota ja Suomi historiapolitiittisina konstruktioina. *Suomen Historiallinen Seura*, 21.3.2022, <http://www.histseura.fi/blogisarja-kylma-sota-ja-suomi-historiapoliittisina-konstruktioina-pauli-kettunen/> (24.4.2022).
2. Edward Lucas, *The New Cold War. Putin's Threat to Russia and the West*. Bloomsbury 2008.
3. Michael Weiss, Russia's ex-foreign minister on his 'totalitarian' country. *New/Line Magazine* 9.3.2022, <https://newlines-mag.com/reportage/russias-ex-foreign-minister-on-his-totalitarian-country/> (24.4.2022).
4. Anette Vowinckel, Marcus Payk & Thomas Lindenberger, *Cold War Cultures. Perspectives on Eastern and Western European Societies*. Berghahn Books 2012; Rana Mitter & Patrick Major (toim.) *Across the Blocs. Cold War Cultural and Social History*. Frank Cass 2004; Peter Romijn, Giles Scott-Smith & Segal Joes (toim.) *Divided Dreamworlds. The Cultural Cold War in East and West*. Amsterdam University Press 2012; Simo Mikkonen & Pia Koivunen (toim.) *Beyond the Divide: Entangled Histories of Cold War Europe*. Berghahn 2015.

den ohella sivilisaatioiden välisenä kilpailuna. Kulttuurinen kylmä sota oli taistelua arvoista, asenteista, uskomuksista ja maailmankuvista, pyrkimystä vakuuttaa maailma oman yhteiskuntajärjestelmän paremmuudesta ja kestävydestä.⁵

Yksi keskeisistä kulttuurisen kylmän sodan ilmiöistä on kulttuuridiplomatia, jonka tarkastelu on jo pitkään ollut kansainvälisesti keskeisimpiä kylmän sodan tutkimuksen ulottuvuuksista. Kulttuurista tuli osa kylmän sodan kansainvälistä pelikenttää, jossa supervallat pyrkivät käyttämään taiteita, urheilua ja koulutusta ulkopoliittikan jatkeena ja osoittamaan niiden avulla oman yhteiskuntajärjestelmänsä paremmuutta sekä muille että itselleen.⁶ Kansainvälistymiskehitystä olisi tapahtunut ilman kylmää sotaakin, mutta suurvaltakilpailu ja blokkijako vaikuttivat merkittävästi siihen, miten kehitys eteni. Lisäksi kulttuuria hyödynsivät myös muut kuin supervallat, sekä blokkeihin kuuluvat, että niiden ulkopuoliset valtiot. 2000-luvulta lähtien kylmä sota onkin alettu nähdä aiempaa kokonaisvaltaisempana ilmiönä, johon kuuluvat kulttuuriset ulottuvuudet.

Kylmän sodan tarkastelu kulttuurisena ilmiönä pitää kuitenkin sisällään myös teleologisen selittämisen vaaran. Kaikki taiteen ja kulttuurin alalla tapahtunut kansainvälinen toiminta ei ollut kylmän sodan määrittämää. Supervaltojen välinen konflikti vaikutti toki monin tavoin kansainvälisissä suhteissa ja ajan ilmapiirissä, mutta se ei ollut lähtökohtaisesti määrittävä tekijä eri taiteiden ja kulttuurialojen kansainvälisessä toiminnassa. Kylmän sodan hallitsemat kansainväliset suhteet kuitenkin vaikuttivat merkittävästi usein epäpoliittisena nähtyyn kulttuurialaan ja sen kansainväliseen kehitykseen.⁷

Suomalainen keskustelu kylmästä sodasta on tyyppillisesti keskittynyt joko Suomen neuvosto-

suhteeseen, jota käsitellään pitkälti suomettumisen käsitteen kautta, tai kylmän sodan tarkasteluun ennen kaikkea suurvaltakysymyksenä, josta Suomi nähdään joko erillisenä tai vähintäänkin passiivisena toimijana. Kulttuurinen katse kylmään sotaan on jäänyt pienemmälle huomiolle, joskin viime vuosina tutkimusta Suomen, suomalaisten ja suomalaisen yhteiskunnan kytkeytymisestä kulttuuriseen kylmään sotaan on alkanut ilmestyä enenevässä määrin.⁸

Tässä teemanumerossa lähestymme kylmän sodan aikaista kulttuuridiplomatiaa erityisesti Suomeen kohdistuneen ja Suomen harjoittaman kulttuuridiplomatian näkökulmista. Selvitämme yhtäältä millaisia vaikutuspyrkimyksiä Suomeen kohdistui ja toisaalta millaista kulttuuridiplomatiaa Suomi itse harjoitti kylmän sodan vuosina. Viittaamme kylmällä sodalla aikakauteen, joka alkoi 1940-luvun loppupuoliskolla ja päättyi Neuvostoliiton sekä sosialistisen järjestelmän romahdukseen 1980–1990-lukujen taitteessa. Seuraavassa avaamme lyhyesti kylmän sodan kulttuuridiplomatian tutkimuksen viimeaikaisia kysymyksiä, käsitteellistä keskustelua sekä tämän numeron teemoja.

Suurvaltojen kamppailusta ruohonjuuritasolle

1990-luvulla käynnistyneen kulttuurisen kylmän sodan tutkimuksen painopiste oli aluksi vahvasti supervaltojen, erityisesti Yhdysvaltain pyrkimyksissä viedä amerikkalaista unelmaa ulkomaille. Kommunismin patoamiseen, liberaalin demokratian levittämiseen sekä Yhdysvaltain maakuvan kiillottamiseen tähdännyt kulttuuridiplomatia välitti kuvaa vapaan maailman puolustajasta.⁹ Viimeisen kymmenen vuoden aikana näkökul-

5. Patrick Major & Rana Mitter, *East is East and West is West? Towards a Comparative Socio-Cultural History of the Cold War*. Teoksessa Rana Mitter & Patrick Major *Across the blocs. Cold War Cultural and Social History*. Frank Cass 2004, 1–22.

6. David Cate, *Dancer Defects. The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War*. Oxford University Press 2003.

7. Ks. esim. Kiril Tomoff, *Virtuosi Abroad. Soviet Music and Imperial Competition during the Early Cold War 1945–1958*. Cornell University Press 2015; Simo Mikkonen & Pekka Suutari (toim.) *Music, Art and Diplomacy. East-West Cultural Interactions and the Cold War*. Routledge 2016.

8. Seppo Henttilä, *Harppi-Saksan haarukassa. DDR:n poliittinen vaikutus Suomessa*. SKS 2004; Joni Krekola, *Maailma kylässä 1962. Helsingin nuorisofestivaali*. Like 2012; Maija Koskinen, *Taiteellisesti elvyttävää ja poliittisesti ajankohtaista. Helsingin Taidehallin näyttelyt 1928–1968*. Helsingin yliopisto 2019; Marek Fields, *Defending Democracy in Cold War Finland. British and American Propaganda and Cultural Diplomacy in Finland 1944–1970*. Brill 2020; Simo Mikkonen ”Te olette valloittaneet meidät!” *Taide Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa 1944–1960*. SKS 2019. Uutta tutkimusta aiheesta on tulossa Pia Koivusen johtamassa akatemiahankkeessa Mission Finland. *Cold War Cultural Diplomacy at the Crossroads of East and West (2020–2024)*, jossa tutkitaan Yhdysvaltain, Neuvostoliiton ja niiden liittolaisten kulttuurisia vaikutuspyrkimyksiä Suomessa kylmän sodan vuosina (<https://missionfinland.utu.fi/>).

9. Laura Belmonte, *Selling the American Way. U.S. propaganda and the Cold War*. University of Pennsylvania Press 2008.

mat ovat monipuolistuneet ja aiemmin Yhdysvaltain dominoima kenttä on laajentunut tarkastelemaan paitsi Neuvostoliiton myös muiden kuin supervaltojen toimintaa sekä yhteiskuntajärjestelmien sisällä tapahtunutta vaikuttamista.¹⁰ Kuten monella muullakin historiantutkimuksen alueella globaali etelä on kuitenkin jäänyt vähäisemmälle huomiolle, vaikka Yhdysvallat, Neuvostoliitto ja useat muut maat pyrkivätkin laajentamaan kulttuuridiplomatian toimiaan myös blokkien ulkopuolisiin maihin.¹¹

Supervaltojen välinen kamppailu on kylmän sodan kulttuuridiplomatian keskeinen teema, jota on tarkasteltu niin amerikkalaisen populaarikulttuurin kuin venäläisen korkeakulttuurin vientinä.¹² Neuvostoliiton kulttuuridiplomatiassa keskeisellä sijalla oli klassisen korkeakulttuurin ja kansankulttuurin yhdistelmä, joka pohjasi Neuvostoliiton kulttuurikäsityksille. Pyrkimyksenä oli kaventaa raja-aitoja korkean ja matalan kulttuurin välillä sekä nostaa esiin maan monikulttuurista ja monikansallista luonnetta korostamalla eri kansojen kulttuuriperinteitä.¹³ Niinpä Bolšoi-teatterin balettitähtien ohella ulkomailla kiersi muun muassa Igor Moisejevin kansantanssiryhmä.¹⁴ Yhdysvallat panosti niin ikään klassiseen kulttuuriin, mutta vaihteli joustavasti painopisteitä sen mukaan, millainen kulttuuri tuntui vetoavan kohdemaissa. Esimerkiksi jazz-musiikki tai abstraktitaide eivät lähtökohtaisesti olleet Yhdysvaltain kulttuuridiplomatian kulmakiviä, mutta niistä tuli sellaisia, koska niiden havaittiin vetoavan eurooppalaiseen yleisöön.¹⁵

Huolimatta siitä, että yhteiskuntajärjestelmien välinen kilpailu oli kulttuurisen kylmän sodan ytimessä, supervaltojen kulttuurihegemoniset pyrkimykset eivät kohdistuneet vain kilpailevan

järjestelmän kansalaisiin. Kulttuurikamppailua käytiin pitkälti myös oman blokin sisällä. Yhdysvaltain kulttuurinen vaikutus Länsi-Euroopassa, josta on käytetty myös nimitystä coca-koloniisaatio, on ilmiönä tutumpi kuin Neuvostoliiton huomaamattomampi kulttuurinen vallankäyttö Euroopan sosialistimaissa. Niissä Neuvostoliitto pyrki kulttuuri- ja taidetapahtumien, muistomerkkien ja juhlien avulla sitomaan itäisen Keski-Euroopan sosialistimaita omaan leiriinsä.¹⁶

Valtioiden välisten kulttuurisopimusten ja institutionaalisten tiede- ja kulttuurivaihto-ohjelmien ohella tutkimus on viime vuosina ulottunut yhä enemmän ruohonjuuritason toimijoiden, erilaisten kansalaisjärjestöjen ja yksilöiden toimintaan. Ystävyyseurat, taide- ja kulttuuritapahtumat, nuorison ja lasten näkökulma järjestelmien väliseen kamppailuun sekä vaikuttamisen kokemushistoriallinen puoli ovat tuoneet valtavasti uusia näkökulmia ja analyysitasoja kylmän sodan kulttuuridiplomatian tutkimukseen.¹⁷

Tavallisten ihmisten roolia korostava kansalaisdiplomatiassa (*citizen diplomacy*) näkökulma tuo esiin inspiroivien yksilötarinoiden käyttövoiman. Yhdysvaltalaisesta koulutyöstä, Samantha Smithistä tuli 1980-luvun alussa eräänlainen hyväntahdonlähettiläs Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välille. Supervaltojen välistä ydinsotaa pelännyt Smith lähetti kirjeen neuvostojohtaja Juri Andropoville joulukuussa 1982 ja vieraili sen jälkeen perheineen Neuvostoliitossa. Todellinen rauhansymboli Smithistä tuli kuitenkin vasta hänen kuolemaansa johtaneen traagisen lento-onnettomuuden jälkeen vuonna 1985. Suurelle yleisölle Smithistä muotoutui kansalaisdiplomatiassa kasvot, joita sekä Yhdysvallat että Neuvostoliitto hyödynsivät omissa medianarratiiveissaan

10. Patryk Babiracki, *Soviet Soft Power in Poland. Culture and the Making of Stalin's New Empire, 1943–1957*. University of North Carolina Press 2015; Rachel Applebaum, *Empire of Friends. Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia*. Cornell University Press 2019.
11. Ks. Tobias Rupprecht, *Soviet Internationalism after Stalin. Interaction and Exchange between the Soviet Union and Latin America during the Cold War*. Cambridge University Press 2015; Yulia Gradszkova, *The Women's International Democratic Federation, The Global South and the Cold War. Defending the Rights of Women of the 'Whole World'?* Routledge 2021.
12. Belmonte 2008; Mikkonen 2019.
13. David L. Hoffmann, *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity 1917–1941*. Cornell University Press 2003.
14. Mikkonen 2019; Anne Searcy, *Ballet in the Cold War. A Soviet-American Exchange*. Oxford University Press 2020.
15. Penny Von Eschen, *Satchmo Blows up the World. Jazz Ambassadors Play the World*. Harvard University Press 2004; Lisa Davenport, *Jazz Diplomacy. Promoting America in the Cold War era*. University of Mississippi Press 2009.
16. Amerikkalaistamisesta ks. Reinhold Wagnleitner, *Coca-colonization and the Cold War. The cultural mission of the United States in Austria after the second world war*. University of North Carolina Press 1994; Babiracki 2015; Appelbaum 2019.
17. Sonja Grossman, *Falsche Freunde im Kalten Krieg? Sowjetische Freundschaftsgesellschaften in Westeuropa als Instrumente und Akteure der Cultural Diplomacy*. De Gruyter 2019; Pia Koivunen, *Performing Peace and Friendship. The World Youth Festival and Soviet Cultural Diplomacy*. De Gruyter 2022 (tulossa).

ja johon ne projisoivat omia toiveitaan ja käsityksiään.¹⁸

Käsitteiden moninaisuuden ongelma

Kulttuuridiplomatian merkityksen kasvua juuri kylmän sodan aikana heijastaa se, että kulttuuridiplomatian käsite, *cultural diplomacy*, syntyi nimenomaan Yhdysvalloissa. Käsitteen käyttö yleistyi 1950-luvun loppupuolella samaan aikaan kun Neuvostoliiton ja länsimaiden välillä solmittiin kulttuurisopimuksia. Stalinin kuolema (1953) käynnisti Neuvostoliiton ulkopoliitikassa uudenlaisen vaiheen, johon kuului kulttuurivaihdon tukeminen myös länsimaiden kanssa.¹⁹ Länsimaiden välinen kulttuurivaihto oli vilkasta ilman valtioiden välisiä sopimuksiakin, mutta valtiot pyrkivät osaltaan kasvattamaan rooliaan ja koordinoimaan toimia, erityisesti Neuvostoliiton ja muiden sosialistimaiden suuntaan. Samalla kulttuuridiplomaattinen toiminta kehittyi osana ulkopoliittista toimintavalikoimaa.

Kulttuuridiplomatia voidaan määritellä valtion kommunikaatioksi ulkomaailman, erityisesti ulkomaan kansalaisten kanssa kulttuurin ja taiteiden välityksellä. Käsitteen merkityskenttään mahtuu hyvin eri tyyppisiä tapoja ymmärtää kulttuuridiplomatiaa ilmiönä. Jotkut tutkijat viittaavat kulttuuridiplomatialla suoraviivaiseen mielipiteisiin vaikuttamiseen, kun taas toisille kyse on enemmän vastavuoroisista kulttuurien välisistä kohtaamisista.²⁰ Kulttuuridiplomatian käsite kytkeytyy tutkimuksessa usein erilaisiin vaikuttamista kuvaaviin käsitteisiin. Tällaisia ovat esimerkiksi julkisuusdiplomatia (*public diplomacy*), pehmeä valta tai vallankäyttö (*soft power*), informaatiovaikuttaminen (engl. yleensä *information warfare*) ja propaganda. Suoran vaikuttamisen ohella kulttuuridiplomatia voi olla myös näennäisesti passiivisempaa, mahdollisuuksien luomista ajatusten ja käytänteiden vaihdolle, esimerkiksi erilaisten tapahtumien, näyttelyiden ja konferenssien muodossa.

Maakuvasta sekä omaa valtiota ja järjestelmää koskevan uutisoinnin hallinnasta tuli kylmän sodan alkuvuosikymmeninä keskeinen osa diplomatiaa. Oivana esimerkkinä toimii avaruusohjelman hyödyntäminen osana Neuvostoliiton kansainvälistä viestintää. Vuonna 1957 maata kiertävälle radalle laukaistu satelliitti Sputnik aloitti Neuvostoliiton avaruuden valloituksen. Sputnikin ohella myönteistä kuvaa sekä neuvostomaasta että sen järjestelmästä loivat avaruuseläimet, kuten koirat Laika, Strelka ja Belka, ja kosmonautit, jotka avaruuslennoillaan osoittivat, etteivät maapallon rajat olleet mahdottomat ylittää.²¹

Suomen julkisuusdiplomatiassa taas puolueettomuuskuvan vaaliminen oli keskeinen tavoite. Virheellisinä pidettyjä näkemyksiä Suomen kansainvälisestä asemasta ja suomettumisesta pyrittiin aktiivisesti korjaamaan eri medioissa ympäri maailmaa. Samalla puolueettomuutta alleviivaamalla osoitettiin, miten Suomi huomioi eri toimissaan sekä itä- että länsiblokin. Näiden kaltaiset toimet mielletään osaksi kulttuuridiplomatiaa, vaikka julkisuusdiplomatiata saattoivat hoitaa eri toimijat kuin muita kulttuuridiplomatian osa-alueita.²² Tällä erolla on kuitenkin suurempi vaikutus tutkimuksen tekemiseen (lähteiden sijainti ja hajanaiset arkistot) kuin varsinaisesti valtion kulttuuridiplomaattiseen toimintaan, jossa ero näkyi lähinnä toiminnan koordinoimisen mahdollisina ongelmina.

Sekä käytännön toiminnassa että käsitteenä kulttuuri- ja julkisuusdiplomatiata edelsi propaganda, joka ennen toista maailmansotaa miellettiin vielä neutraalina terminä ja jopa synonyymina mainonnalle. Propaganda sai kuitenkin pahan kaiun sodan aikana ja siitä tuli pian sodan jälkeen pejoratiivi, jota käytettiin leimaamaan vastapuolen viestintä valheelliseksi. Etenkin kansallissosialistisen Saksan toiminta loi propagandasta niin kielteisen mielikuvan, että se sopi huonosti vapaan maailman ja demokratian

18. Matthias Neumann, Children Diplomacy During the Late Cold War. Samantha Smith's Visit of the 'Evil Empire'. *History* 104:360 (2019), 275–308.

19. Nigel Gould-Davies, The Logic of Soviet Cultural Diplomacy. *Diplomatic History* 27:2 (2003), 193–214.

20. Jessica C. A. Gienow-Hecht, What Are We Searching For? Culture, Diplomacy, Agent, and the State. Teoksessa Jessica C. A. Gienow-Hecht & Mark C. Donfried, *Searching for a Cultural Diplomacy*. Berghahn 2010, 3–11.

21. Andrew Jenks, *The Cosmonaut Who Couldn't Stop Smiling. The Life and Legend of Yuri Gagarin*. NIU press 2014; Iina Kohonen, *Picturing the Cosmos. A Visual History of Early Soviet Space Endeavor*. Intellect 2017.

22. Suomen puolueettomuudesta ks. esim. Johanna Rainio-Niemi, *The Ideological Cold War. The Politics of Neutrality in Austria and Finland*. Routledge 2014.

puolestapuhujaksi identifioituneen Yhdysvaltain keinovalikoimaan. Yhdysvalloissa propaganda-termin käytöstä luovuttiinkin muutoin kuin viitatessa vihollismaiden toimintaan. Julkisessa kielenkäytössä tilalle tuli informaatioon viittavia sanoja, mikä näkyy esimerkiksi vuonna 1953 perustetun USIA:n (U.S. Information Agency) nimessä.²³ Propaganda ilmiönä ja terminä ei kuitenkaan hävinnyt mihinkään. Yhdysvalloissakin eri valtionelinten sisäisissä keskusteluissa ulkomaan kansalaisten mielipiteisiin vaikuttamisesta saatettiin edelleen puhua propagandana, vaikkei käsitettä enää julkisesti käytettykään.²⁴

Sen sijaan Neuvostoliiton osalta muutosten aika koitti vasta Stalinin kuoleman (1953) jälkeen ja silloinkin vain rajatusti. Neuvostoyhteiskunnassa propaganda muodosti yhden sen kulmakivistä, ja se nähtiin myönteisenä toimintana. Propaganda oli tapa valistaa kansaa ja jakaa valanpitäjien näkökulmasta oikeaa tietoa. Tavoitteena oli takapajuksen ja maatalousvaltaisen tsaarin Venäjän muuttaminen moderniksi teolliseksi yhteiskunnaksi. Koska aiempi viestintä oli ollut hallitsevien luokkien vinouttamaa, vinoutettiin sitä nyt työväenluokan näkökulmaa suosivaksi. Rakenteellisesti propagandan merkitys neuvostoyhteiskunnassa näkyi siinä, että jokaisessa valtion elimessä, komiteassa ja järjestössä oli oma agitaatio- ja propagandaosastonsa. Sama propagandakäsitys heijastui Neuvostoliiton kansainväliseen viestintään jo sotienvälisenä aikana: Neuvostoliiton tavoitteena oli levittää maasta tietoa vastapainona sille, minkä se katsoi olevan muiden maiden valheellista tietoa Neuvostoliitosta. Tässä suhteessa Neuvostoliiton osalta ero maailmansotaa edeltävään ja sodan jälkeiseen aikaan oli pieni.²⁵

Kylmä sota toimi loogisena jatkumona Neuvostoliiton aiemmalle toiminnalle. Tämä näkyi

myös organisaatiotasolla, sillä vaikka Neuvostoliiton ulkomaiseen propagandaan ja kulttuuri-diplomaattiseen toimintaan osallistui lukuisia eri organisaatioita, VOKS, eli ulkomaisista kulttuuri-suhteista vastannut yhdistys oli tärkein kulttuuri-diplomaattinen toimija vuodesta 1925 vuoteen 1957 asti. Se oli näennäisesti yhdistys, jolla oli sisaryhdistyksiä ympäri maailmaa, esimerkiksi Suomessa sen keskeinen yhteistyökumppani oli vuonna 1944 perustettu Suomi–Neuvostoliitto-Seura. VOKS toimi läheisessä yhteistyössä Neuvostoliiton ulkoministeriön, turvallisuuspalveluiden, kulttuuriministeriön sekä muun muassa taiteilijaliittojen kanssa. Se pyrki sekä levittämään propagandaa että vaikuttamaan eri keinoin ulkomaisen älymystön näkemyksiin Neuvostoliitosta ja kommunismista. Vuonna 1958 VOKS korvattiin uusilla organisaatiolla samalla kun Neuvostoliitto laajensi kulttuuri-diplomaattista toimintaansa.²⁶

Huomionarvoista on se, että Neuvostoliitto käytti eri käsitteitä kuin useimmat länsimaat. Tämä näkyi paitsi käsitteen propaganda käytössä viestinnän sijasta, myös siinä, että kulttuuri-diplomatian sijaan puhuttiin kulttuurisuhteista ulkomaisten kanssa.²⁷ Tällä käsitteellä viitattiin yleensä muiden maiden kanssa solmittuihin kulttuuri- ja koulutus sopimuksiin, jotka tyypillisesti sisälsivät erilaista vaihtotoimintaa. Erityisen dynaamista kulttuurivaihtoon tähdännyt toiminta oli 1950-luvun puolivälistä 1960-luvun puoliväliin. Samoihin aikoihin (1957–1967) toimi kulttuurisuhteiden valtionkomitea, jolla oli keskeinen rooli Neuvostoliiton kulttuuri-diplomaattisten toimien koordinoimisessa. Brežnevin kaudella (1965–1982) kulttuuri-diplomatian käytöstä ei varsinaisesti luovuttu, mutta toimintaa ei myöskään kehitetty 1950-luvun jälkipuoliskon tapaan.²⁸

Kulttuuri-diplomatiassa olennaisena voidaan pitää valtiollisen kytköksen lisäksi ei-valtiollisia

23. Ks. esim. Nicholas Cull, *The Cold War and the United States Information Agency. American Propaganda and Public Diplomacy, 1945–1989*. Cambridge University Press 2009.

24. Marek Fields, *Länneistä tulee. Britannian ja Yhdysvaltojen propaganda kylmän sodan Suomessa*. Arthouse 2019, 12–14, passim.

25. Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilization 1917–1929*. Cambridge University Press 1985; David Brandenberger, *Propaganda State in Crisis. Soviet Ideology, Indoctrination, and Terror under Stalin, 1927–1941*. Yale University Press 2011.

26. Rósa Magnúsdóttir, *Enemy Number One. The United State of America in Soviet Ideology and Propaganda, 1945–1959*. Oxford University Press 2019, passim; Nagornaja, Oksana et al., *Sovetskaja kul'turnaja diplomatija v uslovijah Holodnoi voiny*. Rosspen 2018, 38–60.

27. Magnúsdóttir 2019, 1–10.

28. Simo Mikkonen, *Changing Dynamics. From International Exchanges to Transnational Musical Networks*. Teoksessa Dina Fainberg & Artemy Kalinovsky (toim.) *Reconsidering Stagnation in the Brezhnev era. Ideology and Exchange*. Lexington Books 2016.

toimijoita. Valtiollisten ja ei-valtiollisten toimijoiden välinen suhde voi vaihdella merkittävästi.²⁹ Neuvostoliiton ja sosialistimaiden osalta valtio oli mukana kaikessa ulkomaille suuntautuneessa toiminnassa. Vaikka Neuvostoliitonkin tapauksessa eri organisaatioilla oli keskenään ristiriitaisia tavoitteita, länsimaiden osalta kuvio on usein paljon monimutkaisempi kaupallisten ja kolmannen sektorin toimijoiden merkittävän roolin vuoksi. Esimerkiksi Yhdysvallat hyödynsi aktiivisesti yksityisiä toimijoita ja näiden asiantuntemusta osana kulttuuridiplomatiaansa, toimien usein vain koordinoivana ja rahoittavana tahona. Tämä yksityisen ja julkisen toiminnan välinen suhde asettaa kulttuuridiplomatian tutkimukselle myös haasteita, koska toiminta voi näyttäytyä valtion ja yksityisen toimijan näkökulmasta varsin erilaiselta. Yksittäiset toimijat eivät välttämättä edes mieltäneet olevansa mukana kulttuuridiplomaattisessa toiminnassa.

Kansainvälisesti vertailevan tutkimuksen kulttuuridiplomatiasta tekeekin vaikeaksi se, että aikalaistoimijat eri aikoina ja eri valtioissa ovat kutsuneet ilmiötä eri nimillä tai samat käsitteet on ymmärretty hieman eri tavoin. Vaihtelua on myös nähtävissä siinä, miten kulttuuridiplomatian toimijat sijoittuvat suhteessa vallanpitäjiin ja millaisten rakenteiden avulla he toimivat. Moskovan valtiollisella Bolšoi-teatterilla oli hyvin toisenlainen asema kuin New Yorkin yksityisellä The Museum of Modern Artilla, vaikka kumpikin oli aktiivisesti mukana kulttuuridiplomatian toteuttamisessa. Nämä erot sekä toiminnan luonteessa että siihen liittyvässä kielenkäytössä kuului kuitenkin kulttuuridiplomatian tutkimuksen ydinalueisiin, sillä niiden kautta päästään kiinni siihen, miten kulttuuridiplomatiaa suunnitellaan ja sitä toteuttaneet hahmottivat nämä toimet ja oman roolinsa siinä.

Kulttuuridiplomatian kehitys oli voimakasta juuri kylmän sodan kaudella, vaikka ilmiö sinänsä ei ole uusi ja kulttuurisia menetelmiä on käytetty valtioiden välisissä suhteissa niin kauan kuin valtioita on ollut olemassa. Kylmän sodan vuosina valtiot kuitenkin kiinnittivät kulttuuriin vaikut-

tamisen keinona aiempaa huomattavasti enemmän huomiota. Poliitikantutkija Joseph Nye nosti 1980-luvun lopulla esille pehmeän voimankäytön (*soft power*) käsitteen, jolla hän viittasi kulttuurin ja poliittisten arvojen sekä viestinnän käyttöön ulkopoliittikan resursseina. Käsite tulee lähelle kulttuuridiplomatiaa, mutta lähestyy asiaa hieman toisesta näkökulmasta. Pehmeä voimankäyttö pyrkii erottamaan pakottavat menetelmät houkuttelevista menetelmistä. Pakottaviin kuuluvat esimerkiksi sotilasvoima, talouspakotteet ja taloudellinen valta.³⁰

Pehmeästä vallasta on tullut yleisesti käytetty termi esimerkiksi mediassa ja valtioiden tapoja hyödyntää sitä on alettu arvioida erilaisten soft power -sijoituslistausten avulla. Tieteellisen tutkimuksen piirissä pehmeän vallan käsitettä on myös kritisoitu laajalti. Sitä on pidetty muun muassa liian länsikeskeisenä ja jakolinjaa pehmeän ja kovan vallan välillä liian yksinkertaistavana. Siinä missä kova valta on valtion aktiivista toimintaa, iso osa pehmeästä vallankäytöstä on valtion toiminnan ulottumattomissa. Esimerkiksi amerikkalainen kulttuuri on kiistatta levinnyt ympäri maailmaa kulutuskulttuurin, elokuvien, sarjojen ja erilaisten arvojen myötä. On kuitenkin kokonaan toinen asia, miten Yhdysvallat tätä vetovoimaa kykenee hyödyntämään vallankäytön osana. Käsitteen ongelmana on myös se, että pakottavia keinoja esiintyy myös pehmeiksi voimankäytön muodoiksi luonnehdittujen toimintamuotojen yhteydessä.³¹

Nye on vastannut kritiikkiin ehdottamalla pehmeän vallan tilalle käsitettä viisas tai älykäs vallankäyttö (*smart power*), jossa pehmeät ja kovat keinot yhdistyvät toisiaan täydentäen.³² Pehmeän vallan tilalle on ehdotettu myös kulttuurisen valtiomiestaidon (*cultural statecraft*) käsitettä. Kulttuurinen valtiomiestaito pitää pehmeän vallan tavoin sisällään kulttuurin, taiteet ja arvot eli kaiken sen, mikä jää sotilaallisen ja taloudellisen vallan ulkopuolelle. Käsite ei kuitenkaan ota yhtä suoraviivaisesti kantaa pakottamisen ja houkuttelun väliseen suhteeseen, joka kovan ja pehmeän vallan käsitteissä on hyvin selkeärajainen. Peh-

29. Gienow-Hect 2010, 10.

30. Joseph Jr. Nye, *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. Public Affairs 2005; Joseph S. Jr. Nye, Public Diplomacy and Soft Power. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 616 (2008), 94–109.

31. Tuomas Forsberg & Hanna Smith, Russian Cultural Statecraft in the Eurasian Space. *Problems of Post-Communism* 63:3 (2016), 129–134.

32. Joseph Jr. Nye, Get smart. Combining Hard and Soft Power. *Foreign Affairs* 88:4 (2009), 160–163.

meä valta viittaa enemmän kulttuuristen resurssien onnistuneeseen käyttöön kuin toimintaan itseensä, kulttuurinen valtiomiestaito painottaa sen sijaan toiminnan keinoja ja välineitä sekä toimijuutta.³³

Suomi kohteena ja toimijana

Teemanumeron artikkeleissa pureudutaan kylmän sodan kulttuuridiplomatiaan Suomessa kahdesta näkökulmasta: kohteena ja aktiivisena toimijana. Tuore tutkimus valottaa Suomen asemaa kulttuuridiplomatian kansainvälisellä kentällä kylmän sodan eri vaiheissa. Artikkelit heijastavat myös kulttuuridiplomatian laajaa kenttää tarkastellen valtiotason sopimusjärjestelmiä, yksittäisten maiden Suomeen kohdistunutta toimintaa sekä Suomen kulttuuristen resurssien hyödyntämistä blokkien halkomassa maailmassa. Kylmän sodan alkuvuosina Suomen merkitys korostui erityisesti kulttuuridiplomatian kohdemaana. Heti välirauhan solmimisen jälkeen niin Yhdysvallat, Neuvostoliitto kuin muun muassa Iso-Britannia yrittivät vaikuttaa suomalaisiin kulttuurin ja taitteen välityksellä. Suomen sijainti idän ja lännen välissä, Neuvostoliiton poliittisessa vaikutuspiirissä, mutta kulttuurisesti osana länttä teki Suomesta otollisen alueen molempien osapuolten kulttuuriselle vaikuttamiselle kylmän sodan kiihtyessä. Kulttuuristen resurssien hyödyntäminen Suomen oman maakuvan ja identiteetin rakentamisessa alkoi vahvistua 1950-luvun lopulta lähtien painopisteinä koulutuksen merkityksen ja puolueettomuuden korostaminen.

Teemanumeron artikkelit ilmentävät kulttuuridiplomatian kentän ja toimijoiden moninaisuutta. Kulttuuridiplomatian tarve nousee valtioiden tavoitteista, mutta toimeenpanijoina on usein muitakin kuin valtiollisia organisaatioita, esimerkiksi kansalaisjärjestöjä, yksityisiä yrityksiä, jopa yksityishenkilöitä. Eri toimijoiden välisellä yhteistyöllä ja dialogilla on keskeinen merkitys kulttuuridiplomatian onnistumiselle, eikä rajanveto toimijan ja kohteen välillä ole aina täysin yksiselitteistä.

Kaksi ensimmäistä teemanumeron artikkelia tarkastelee Yhdysvaltain Suomeen kohdistunutta vaikuttamista. Marek Fields analysoi Yhdysval-

tain lyhytelokuvatoimintaa Suomessa kylmän sodan alusta 1970-luvun alkuun asti. On hyvin tiedossa, että amerikkalainen elokuva hallitsi suomalaisia elokuvateattereita heti sodan jälkeen. Tämä oli kuitenkin kaupallista toimintaa, johon valtiolliset toimijat vaikuttivat vain vähän. Sen sijaan kulttuuridiplomatian alaan kuuluvat erityisesti opetuselokuvat, joiden levittämiseen Yhdysvallat panosti Suomessa. Elokuville pyrittiin vaikuttamaan laajasti suomalaisiin ja heidän näkemyksiinsä Yhdysvalloista. Maija Koskisen artikkelissa puolestaan keskitytään Helsingissä vuonna 1953 järjestettyyn *American home* -näytelyyn, joka oli Yhdysvaltain viranomaisten ja Suomalais-Amerikkalaisen Yhdistyksen yhteinen voimannäyttö. Näyttely oli merkittävä tapahtuma, jossa Yhdysvaltain kulttuuridiplomatia yhdistyi leimallisella tavalla pehmeään voimankäyttöön pyrkien vakuuttamaan suomalaiset amerikkalaisen yhteiskunnan ja kulttuurin edistyksellisyydestä.

Kolmannessa artikkelissa Rony Ojajärvi ja Ilkka Huhta nostavat esiin Neuvostoliiton pyrkimyksen vaikuttaa suomalaiseen rauhanliikkeeseen. Kylmän sodan yhteydessä nostetaan usein esille uskonnollisten liikkeiden merkitys kommunisminvastaisessa taistelussa. Ojajärvi ja Huhta ovat tarttuneet teemaan, jossa näkyy Neuvostoliiton halu hyödyntää uskonnollisia liikkeitä ulkopoliittisten tavoitteidensa saavuttamisessa. Artikkelissa tarkastellaan rauhanliikkeen ja uskonnollisten yhteisöjen yhteenkietoutunutta historiaa Suomessa ja Neuvostoliiton pyrkimyksiä hyödyntää suomalaista rauhanliikettä neuvostomyönteisyyden luomisessa.

Hanna Korsberg analysoi artikkelissaan Kansallisteatteria kahden Saksan välissä. Korsberg on tutkinut itäsaksalaisen Berliner Ensemblen vierailua Kansallisteatterissa vuonna 1959 ja Kansallisteatterin vierailua Länsi-Berliinissä vuonna 1961. Vaikka Kansallisteatteri on yksityinen, kaupallinen teatteri, sillä oli merkittävä rooli Suomen kylmän sodan aikaisessa kulttuuridiplomatiassa. Korsbergin tarkastelemat vierailut osuvat paitsi hyvin jännitteeseen aikaan suurvaltojen välisissä suhteissa, myös Suomen ulkomaisten suhteiden kannalta haastaviin vuosiin. Nämä jännitteet

33. Forsberg & Smith 2016, 129–134; Tuomas Forsberg & Sirke Mäkinen, Introduction. *Russia's Cultural Statecraft*. Teoksessa Tuomas Forsberg & Sirke Mäkinen (toim.) *Russia's Cultural Statecraft*. Routledge 2021, 1–25.

heijastuivat osaltaan vierailujen toteuttamiseen, mutta samalla Korsberg osoittaa, että valtion ja muiden kulttuuridiplomatiaan osallistuneiden toimijoiden tavoitteet eivät olleet aina yhteneviä.

Louis Clerc ja Simo Mikkonen käsittelevät artikkelissaan Suomen kulttuuridiplomatian koukeroita valtionhallinnon näkökulmasta. Artikkelissa tarkastellaan suomalaista opiskelijavaihtoa aikana, jolloin kansainväliset suhteet laajenivat ja opiskelijavaihdosta tuli keskeinen toimintamuoto yliopistoissa ympäri maailman. Suomessa opetusministeriö otti keskeisen roolin opiskelijavaihtojen toteuttamisessa, mutta tämä ei tapahtunut ongelmitta ja vaati useiden vuosien kädenvääntöä erityisesti ulkoministeriön kanssa. Opetusministeriön ja ulkoministeriön eriävät näkemykset kulttuuridiplomatian tavoitteista ja toteuttamisesta valaisevat kulttuuridiplomatian toimintaympäristön kehittymistä Suomessa.

Laura Ipatti kääntää katseen Euroopasta ja Yhdysvalloista Japaniin ja kylmän sodan loppuvuosiin. Ipatin artikkeli osoittaa, että kylmän

sodan päätyminen on osittain keinotekoinen raja kulttuuridiplomatian ja kulttuurisuhteiden muotoutumisessa pitkällä aikavälillä. Tämä näkyy hyvin Suomen ja Japanin suhteissa, jotka lähtivät kehittymään voimakkaasti aikana, joita on pidetty suomettumisen syvimpinä vuosina. Samalla Suomen Japaniin suuntautunut kulttuuridiplomatia paljastaa valtion monenlaiset yhteenkietoituneet tavoitteet. Maakuvan kehittämisen ja kulttuurikontaktien avulla Suomi pyrki ennen kaikkea vauhdittamaan taloudellisia ja kaupallisia tavoitteitaan Japanissa.

Pia Koivunen on Venäjän historian dosentti ja yleisen historian yliopistonlehtori Turun yliopistossa.

Sähköposti: pia.koivunen@utu.fi

Simo Mikkonen on Venäjän ja Itä-Euroopan historian dosentti ja yliopistotutkija Jyväskylän yliopistossa.

Sähköposti: simo.mikkonen@jyu.fi

Marek Fields

Poliittisia viestejä kulttuurin vaalimisen ohessa

Yhdysvaltojen lyhytelokuvatoiminta Suomessa 1948–1970

Amerikkalaisten lyhytelokuvien esitys- ja levitystoiminta muodosti merkittävän osan Yhdysvaltojen tiedotus- ja kulttuurioperaatioista kylmän sodan Suomessa. Helsingissä toiminut tiedotustoimisto United States Information Service (USIS)¹ pyrki enimmäkseen opetuselokuvien kategoriaan luokiteltujen dokumenttielokuvien kautta esittelemään amerikkalaista yhteiskuntaa ja kulttuuria suomalaisille kohdeyleisöilleen mitä erilaisimmin keinoin. Erityisesti Yhdysvaltojen yhteiskunnallisista rakenteista ja maan ulkopoliittisista tavoitteista kertovat elokuvat nousivat merkittävään asemaan Suomessa, sillä niiden avulla tiedotustoimisto pystyi välittämään tiettyjä maassa osittain arkaluonteisiksi katsottuja teemoja suoraviivaisemmin kuin varovaiselle lehdistölle toimitettujen kirjoitusten kautta.

Tässä artikkelissa tarkastelen Yhdysvaltojen valtiollista lyhytelokuvatoimintaa Suomessa kylmän sodan ensimmäisellä puoliskolla (n. 1948–1970), jolloin toiminta oli vilkkainta ja merkityksellisintä maan laajemmille tavoitteille. Selvitän elokuva-aktiviteettien keskeisiä toimintatapoja

ja tuon esiin, mitä tavoitteita amerikkalaisvirkaillijat toiminnalleen asettivat. Keskityn ennen kaikkea erilaisia poliittisia teemoja käsitelleiden elokuvien tarkasteluun ja selvitän, miksi ja miten kyseisiä elokuvia käytettiin Suomessa ja miten Suomen sensitiivinen suhde Neuvostoliittoon vaikutti niiden esittämismahdollisuuksiin. Amerikkalaista elokuvatoimintaa tutkimalla tuon myös esiin, kuinka poliittiset kysymykset ja niihin liittyneet propagandakampanjat ulottuivat kylmän sodan aikana oleellisesti myös neutraalimmaksi toiminnaksi mielletyn kulttuuridiplomatian alueelle.² Poliittisilla elokuvilla tarkoitan tässä yhteydessä paitsi elokuvia, jotka informoivat avoimesti Yhdysvaltojen poliittisista tavoitteista, myös filmejä, joissa amerikkalaista yhteiskuntaa ja sitä ohjailevia ideologioita verrattiin tarkoituksettisesti kommunistiseen järjestelmään.

Artikkelini laajempana kontekstina toimii toisaalta kylmä sota ja siihen liittynyt tiedollinen ja kulttuurinen mielikuvakamppailu ja toisaalta taas Suomen poikkeuksellinen asema idän ja lännen välissä, jolla oli keskeinen vaikutus maassa toteutettujen kampanjoiden sisältöihin. Työni perus-

1. USA:n tiedotustoimistot maailmalla toimivat ulkoministeriö State Departmentin alaisuudessa vuoteen 1953 saakka, jolloin ne siirtyivät Washingtonissa perustetun United States Information Agency (USIA) alaisuuteen. Tuon jälkeenkin yhä USIS-nimellä tunnettujen toimistojen yhteys kulloisenkin asemamaan lähetystöön jatkui tiiviinä. Kun kirjoitan alla USIS-elokuvista, tarkoitan nimenomaan toimiston Suomessa esittämiä filmejä. Ne eivät kaikki kuitenkaan olleet USIA:n tuottamia uuden elimen perustamisen jälkeenkään.

2. Propagandan ja kulttuuridiplomatian välinen raja on usein häilyvä. Amerikkalaisissa asiakirjoissa ja kirjallisuudessa valtiollisia elokuvaoperaatiota on käsitelty molempien kategorioiden alla, mutta koska valtaosa esitetyistä filmeistä keskittyi yhteiskunnan esittelyyn epäpoliittisempien aiheiden kautta, ainakin Helsingissä toiminta sijoitettiin usein kulttuuritoimialan puolelle. Tässä artikkelissa en vedä selkeää rajaa käsitteiden välille, vaan pyrin osoittamaan, kuinka Suomessakin poliittisia teemoja käytettiin usein limittäen kulttuurillisten aiheiden kanssa USA:n viestinnällisten tavoitteiden saavuttamiseksi.

tuu voittopuolisesti Yhdysvaltojen tiedotus- ja kulttuurioperaatioista vastanneiden yksiköiden asiakirjoihin sekä nimenomaisesti Suomessa esitettyjen lyhytelokuvien pääasiallisiin sisältöihin.³ Käyttämässäni metodissa yhdistyvät historiantutkimukselle tunnusomainen tapahtumien ja niihin vaikuttaneiden tekijöiden kriittinen tarkastelu sekä välitetyiksi valittujen viestien tunnistaminen elokuvien sisällöistä.⁴ Tutkin ennen kaikkea poliittisiksi luokiteltuja elokuvia, mutta käyn myös läpi muutamien eri ajanjaksoille tyypillisten, näennäisesti neutraalimpien elokuvien keskeisiä sisältöjä. USIS:n elokuvatarjonnan ytimen muodostivat nimittäin opetuksellisiksi mielletyt filmit, joista useat osallistuivat poliittiseen mielikuvataisteluun välittämällä siihen liittyviä teemoja.

Amerikkalaisesta propagandasta ja kulttuuridiplomatiasta sekä elokuvien käytöstä yhtenä niiden välineenä on kirjoitettu yleisellä tasolla runsaasti, mutta Yhdysvaltojen julkisen tiedotus- ja kulttuurikoneiston levittämien lyhytelokuvien rooli maakohtaisten tavoitteiden saavuttamisessa on jäänyt taka-alalle.⁵ Vaikka Yhdysvaltojen tiedotustoimistot esittivät ja välittivät filmejä vuosittain miljoonille ihmisille yli sadassa maassa, niiden jääminen kaupallisten elokuvien varjoon on sinänsä ymmärrettävää Hollywoodin kassamagneettien saavuttaman ylivoimaisen suosion vuoksi.

Yhteiskunnan esittelyä ja epäsuorempaa propagandaa

Suomessa Hollywood-elokuvat varmistivat valta-asemansa jo 1920-luvulla.⁶ Edes jatkosota ei romahduttanut amerikkalaiselokuvien asemaa maassa, sillä niitä esitettiin aivan sodan viimeisiin kuukausiin asti saksalaisten vastustuksesta huolimatta. Sodan loputtua Yhdysvaltojen olikin suhteellisen helppoa käynnistää kulttuuritoimintansa Suomessa uudelleen. Maan Helsingin-lähetystö sai jo syyskuussa 1944 luvan kaupallisten elokuvien maahantuontiin, ja sodan aikana Suomessa sensuroitujen filmien vapauttaminen vain lisäsi yhdysvaltalaisien elokuvien tarjontaa.⁷ Kysyntä kaikenlaisille elokuville oli sodanjälkeisessä Suomessa valtavaa, ja vuoden 1945 aikana jokainen suomalainen näkikin keskimäärin ennätyselliset kymmenen elokuvaa, joista yli puolet oli amerikkalaista alkuperää.⁸

Myös Yhdysvaltojen ulkoministeriön (*State Department*) alaisten kansainvälisistä tiedotus- ja kulttuuriasioista vastaavien yksiköiden joko itse tuottamien tai levitykseen valitsemien lyhytelokuvien esitystoiminta hyötyi suomalaisten länsimaisille kulttuurituotteille kohdistamasta kysynnästä. Kun Yhdysvaltojen ja Suomen suhteet normalisoituivat, kyseisiä elokuvia alettiin näyttää 16-millimetrin filmiformaatissa ympäri maata paitsi USIS:n toimesta myös lainaamalla elokuvia ja projektoreita esimerkiksi Suomalais-

3. USIS:n esittämiä elokuvia voi katsoa National Archives and Records Administrationissa (NARA), Kansallisessa audiovisuaalisessa instituutissa sekä myös internetin välityksellä.
4. Artikkelissa keskitytään siis ennen kaikkea elokuvaoperaatioiden tarkasteluun. Elokuvia ei syvällisemmin analysoida, vaan lähinnä tunnistetaan niiden välittämät keskeiset sanomat. Esimerkiksi Whiten mukaan kaikkien historiallisten representaatioiden tavoin myös elokuvat ovat vääjäämättä ideologiaa ja niiden sisältämät epäsuoratkin viestit ovat usein tunnistettavissa kuvan- ja äänenkäytössä tehtyjen ratkaisujen kautta. Historiallisissa dokumenttielokuviissa etenkin selostukset ovat tärkeässä roolissa, ja niissä toistetut sanat heijastavat elokuvien ideologiaa taustoja. Hayden White, *Historiography and Historiophoto. The American Historical Review* 93:5 (1988), 1193–1198.
5. Lyhytelokuvaoperaatioista yleisesti on kirjoitettu etenkin Nicholas Cullin USIA:n historioteoksessa. USIS-elokuvia tietysti maassa on Suomea tarkastelevan väitöskirjani lisäksi käsitelty ohimennen myös USA:n Ruotsiin kohdistuneiden operaatioiden yhteydessä. Nicholas J. Cull, *The Cold War and the United States Information Agency. American Propaganda and Public Diplomacy, 1945–1989*. Cambridge University Press 2008; Marek Fields, *Reinforcing Finland's Attachment to the West. British and American Propaganda and Cultural Diplomacy in Finland, 1944–1962*. Helsingin yliopisto 2015; Mikael Nilsson, *The Battle for Hearts and Minds in the High North. The USIA and American Cold War Propaganda in Sweden, 1952–1969*. Brill 2016. Mitä tulee Suomen asemaan USA:n kylmän sodan politiikassa, aiheesta on julkaistu useita teoksia, mutta USIS:n monin tavoin poikkeuksellista roolia Suomessa on käsitelty tarkemmin ainoastaan väitöskirjassani. Esim. Jussi M. Hanhimäki, *Containing Coexistence. America, Russia and the "Finnish Solution"*. Kent State University Press 1997.
6. Jaakko Seppälä, *Hollywood tulee Suomeen. Yhdysvaltalaisien elokuvien maahantuonti ja vastaanotto kaksikymmentäluvun Suomessa*. Helsingin yliopisto 2012, 34–35.
7. Jari Sedergren, *Filmi poikki... Poliittinen elokuvasensuuri Suomessa 1939–1947*. SHS 1999, 238–240.
8. Matti Välimäki, *Amerikkalaiset elokuvat Suomessa 1944–1950. Tutkielma amerikkalaisten elokuvien maahantuonnista, levityksestä ja suosioista*. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto 1992, 57–59.

amerikkalaiselle yhdistykselle (SAY) sekä kansanopistoille ja oppikouluille.⁹

Yhdysvaltojen elokuvatoiminta Suomessa ei ollut sodanjälkeisinä vuosina kuitenkaan kovin järjestelmällistä, sillä liittovaltion hallitus ei katsonut vielä tuolloin tarpeelliseksi panostaa ulkomailla toteutettaviin tiedotus- ja kulttuurioperaatioihin. Lisäksi maan aktiviteetteja rajoitti näkemys, jonka mukaan suomalaisten tulisi sodanjälkeisessä tilanteessa ensisijaisesti varmistaa ystävälliset suhteet itänaapuriinsa.¹⁰ Vaikka Helsingin-lähetystössä seurattiin huolestuneesti Neuvostoliiton nopeasti vilkastuneita kulttuuriaktiviteetteja, kuten Suomi–Neuvostoliitto-Seuran elokuvatoimintaa, Yhdysvaltojen Suomen-politiikkaa hallitsi sodan jälkeen varovaisuus.

Yhdysvaltojen hidas herääminen sodanjälkeisen propagandakamppailun vaatimuksiin näkyi myös Suomessa esitettyjen lyhytelokuvien sisällöissä, sillä ne keskittyivät voittopuolisesti kulttuuri aiheisiin, kuten eri taiteenlajien ja maan koulu- ja kirjastolaitoksen esittelyyn, sekä maataloudellisten ja lääketieteellisten käytäntöjen selostamiseen.¹¹ Myös amerikkalaisten jokapäiväisen elämän kuvaaminen eri osavaltioissa asuvien ihmisten kautta oli aikakauden elokuville tyypillistä. Esimerkiksi Oklahomaa ja Vermontia esittelevät elokuvat toivat maantieteellisten nähtävyyksien ohella esiin asukkaiden hyvinvointia lisääviä tekijöitä, kuten tuottavia teollisuudenhaaroja ja ihmisten koulutusmahdollisuuksia.¹²

Suomessa nähtiin myös lyhytelokuvia, joissa kehuttiin Yhdysvaltojen tarjoaman Marshall-avun moninaisia vaikutuksia Euroopan jälleenrakentamiseen. *This Is Recovery* selosti talousohjelman makrotaloudellisia seurauksia tilastojen pohjalta, kun taas *Me and Mr Marshall* toi katsojien tietoon, kuinka talouskasvu näkyi ruhrilaisen metallityöntekijän Hans Fischerin elämässä.¹³ Vaikka *This Is Recovery* totesi arvostelevaan

sävyyn Neuvostoliiton ”suositelleen” Itä-Euroopan maita jäämään ohjelman ulkopuolelle, varsinaista hyökkäävämpää poliittista sanomaa eivät nämäkään elokuvat sisältäneet.

Vuonna 1948 idän ja lännen välinen propagandasota syttyi toden teolla. Yhdysvaltojen kongressissa hyväksytty Smith–Mundt-laki takasi huomattavia varoja maan tiedotukselliseen ja kulttuuriseen promootioon sekä kommunismin vastustamiseen ympäri maailmaa.¹⁴ Aivan aluksi amerikkalaisen propagandan painopiste oli maan positiivisessa mainostamisessa tiukan neuvostovastaisen sanoman sijaan. Tämä linja sopi hyvin Helsingissä toimineille amerikkalaisdiplomaateille, joiden mukaan heidän tuli varoa suuttamasta venäläisiä ja saattamasta näin Suomen hallitusta ongelmalliseen asemaan.¹⁵

Yhdysvaltojen kansainvälisiin operaatioihin suunnattujen rahamäärien avulla USIS/Helsinki pystyi palkkaamaan lisää työntekijöitä elokuvaosastolleen ja ottamaan käyttöön erillisen niin sanotun mobiiliyksikön lyhytelokuvien esittämiseen ympäri maata. Samalla sen elokuvatarjonta kasvoi nopeasti noin kuudestakymmenestä filmistä useampaan sataan. Helsinkiin lähetetyt kymmenet uudet elokuvaprojektorit mahdollistivat puolestaan USIS-elokuvien ja -laitteiden lainaamisen mitä erilaisimmille organisaatioille. Suurimman osan elokuviensa yleisöstä amerikkalaiset tavoittivat yhä USIS:n toimiston tiloissa eri järjestöille ja oppilaitoksille järjestettyjen näytösten kautta, mutta nyt kasvava määrä suomalaisia alkoi nähdä kyseisiä filmejä jonkin paikallisen yhdistyksen esittäminä. USIS:n kanssa yhteistyötä tehneiden organisaatioiden kirjo oli jo 1940-luvun lopussa melkoinen, sillä elokuvien esittäjiin kuului erilaisten liikemies- ja naisyhdistysten lisäksi esimerkiksi partiolaisia ja autoharrastajia.¹⁶ Katsojamääriä lisäsi myös kaupallisten elokuva-teatterien halukkuus esittää USIS:n toimittamia filmejä ja uutiskatsauksia muiden elokuviensa

9. NARA, Record Group (RG 84), Entry UD 2441, box 10, US Legation to State Department (SD), 25.8.1947.

10. NARA, RG 84, Entry UD 2441, box 7, 'Informational Activities in Finland', 12.4.1945.

11. *Elämää Amerikassa – Valistuselokuvalettelö*. USIS/Helsinki 1953.

12. *Tulsa, Oklahoma; This Land of Ours – Vermont*.

13. *This Is Recovery* (1948); *Me and Mr. Marshall* (1948).

14. Esim. Walter L. Hixson, *Parting the Curtain. Propaganda, Culture and the Cold War, 1945–1961*. St. Martin's Griffin 1997, 11.

15. Tätä linjausta noudatettiin, eri painotuksin, koko kylmän sodan ajan. Fields 2015, 141, 176.

16. NARA, RG 59, SD Decimal Files for Finland (SDDF) 1950–54, box 2425, 'Report on Information and Cultural Activities', 14.1.1950.

yhteydessä ainakin osittain opetuselokuviin kevyemmän verotuksen johdosta.¹⁷

1940-luvun loppu olikin USIS-elokuvien katsojamäärien kasvun nopeinta aikaa. Kun vielä vuonna 1947 elokuvat tavoittivat noin 30 000 katsojaa kuukaudessa, vuoden 1949 lopussa lähenneltiin jo 150 000 katsojan rajaa. Samalla Yhdysvalloista tuli ulkomaisten opetuselokuvien ylivoimainen markkinajohtaja Suomessa. Suosion kasvu oli niin vakuuttavaa, että vuonna 1949 maan Helsingin-lähetystö listasi elokuvat tärkeimmäksi mediakseen.¹⁸ Suomalaiset sanomalehdet julkaisivat toki jo tuolloin runsaasti USIS:n niille toimittamaa aineistoa, mutta amerikkalaiset näkivät, että he voisivat välittää poliittisia sanomiaan tehokkaammin suurta innostusta herättäneiden elokuviensa avulla, etenkin kun niiden sisältöä ei aina seurattu niin tarkkaan kuin lehdistön julkaisemia artikkeleita. USIS:n virkailijat huomasivatkin, että vaikka Valtion elokuvataarkastamo asetti kieltoja ja rajoituksia kaupallisille elokuville etenkin niiden sisältämien siveettömyyksiä takia, se ei arkaluonteisuuttaan halunnut juurikaan puuttua eri maiden lähetystöjen tarkastettavaksi jättämiin filmeihin.¹⁹

Opettajien ja opiskelijoiden ohella USIS:n pääasiallisiin kohderyhmiin alkoivat 1940-luvun lopulla nousta työväestöä edustavat ryhmät, etenkin ammattiyhdistysliike. Amerikkalaiset tulivat tuolloin yhä vakuuttuneemmiksi siitä, että sosiaalidemokraatit ja heidän hallitsemansa ammattiyhdistykset olisivat avainasemassa kommunismin vastaisessa taistelussa Suomessa. Tämä näkyi SDP:lle ja sosiaalidemokraattienemmistöiselle SAK:lle kanavoiduissa rahamäärissä sekä niille suunnatun kommunisminvastaisen propaganda-aineiston tehostuneessa jakelussa.²⁰ Myös elokuvia alettiin esittää erilaisille työväenryhmille, ja mobiiliyksikkönsä ansiosta USIS onnistui tavoittamaan sen kommunismille alttiiksi arvioimia työläisiä aina Lapin syrjäseutujen tukkisavottoja myöten.²¹

Vaikka Suomessa 1950-luvun taitteessa esitetyt USIS-elokuvat sisälsivät vain harvoin suoria poliittisia viestejä, monissa filmeissä alettiin tuolloin epäsuorempien ilmaisukeinojen avulla korostaa yhdysvaltalaisen yhteiskunnan erinomaisuutta kommunistiseen järjestelmään verrattuna. Washingtonissa määriteltiin lyhytelokuvien käsittelemiä teemoja aiempaa tarkemmin, ja monet Suomessakin näytetyt, näennäisesti positiivisen maabrändäyksen puolelle sijoittuneet filmit välittivät omalla tavallaan antikommunistista sanomaa. Yhdysvaltojen ulkoministeriön määritelmän mukaan esimerkiksi *Hoover Dam* todisti, kuinka demokraattisessa maassa kyettiin rakentamaan kansakunnalle tärkeitä rakennuksia tehokkaammin kuin totalitaarisessa järjestelmässä. *Border Without Bayonets* ei taas amerikkalaispropagandistien mukaan kertonutkaan pelkästään Yhdysvaltojen ja Kanadan välisistä suhteista vaan yleisemminkin yhteistyön merkityksestä vapaassa maailmassa.²²

Yhteistä Suomessakin esitellyille elokuville oli se, että niissä korostettiin vapautta, demokratiaa, taloudellista vaurautta sekä vapaaehtoisuuteen perustuvaa yhteisöllisyyttä. Demokratiaa ja vapautta vaalittiin esimerkiksi painottamalla amerikkalaisten instituutioiden pyrkimystä oikeudenmukaisuuteen ja totuuteen, kuten lehdistön historiaa läpikäyneessä *Freedom of the Press*ssä.²³ Taloudellista vaurautta ja kulttuuritarjonnan monipuolisuutta mainostettiin useissa suurkaupunkielämää kuvanneissa elokuvissa. Varakkaan Lawrencen perheen kaupunkivierailua seurannut *This Is New York* teki katsojille selväksi Manhattanin kulttuurisen ja arkkitehtonisen yltäkylläisyyden, kun taas *Hudson River Dayline* keskittyi ihmisten sosiaalisen hyvinvoinnin korostamiseen.²⁴ Ihmisten jokapäiväisen elämän kuvaamisessa alettiin 1950-luvun puolella korostaa myös kansakunnan monikulttuurista rikkautta. Esimerkiksi *Small Town USA* toi esiin, kuinka pienenkin kaupungin asukkaiden

17. Arhippa Ristimäki, Suomalaiset uutisfilmikatsaukset. Teoksessa Matti Peltonen (toim.) *Rillumarei ja valistus. Kulttuuririkahakoita 1950-luvun Suomessa*. SHS 1996, 264.

18. NARA, RG 59, SDDF 1950–54, box 2425, 'Report on Information and Cultural Activities', 14.1.1950.

19. NARA, RG 306, Entry 11, box 16, 'Custom Duties and Other Restrictions on Films', 27.2.1950.

20. Mikko Majander, *Demokratiaa dollareilla. SDP ja puoluerahoitus pulataloudessa 1945–1954*. Otava 2007, 66–67, 116–117; Fields 2015, 131–134.

21. NARA, RG 59, SDDF 1950–54, box 2425, 'Report on Information and Cultural Activities' 20.4.1950.

22. NARA, RG 84, Entry UD 2441, box 29, 'Use of Films with Quarterly Propaganda Emphasis', 23.5.1952.

23. *Freedom of the Press* (1950).

24. *This Is New York* (1949); *Hudson River Dayline* (1949).

juuret ulottuivat usein eri puolille maailmaa.²⁵ *Appalachian Trail* taas yhdisti yhteisöllisyyden rodullisen tasa-arvoisuuden sanomaan esittelemällä nuoren afroamerikkalaisen miehen osana luontopolulla retkeilyttä hyvinvoivaa ryhmää.²⁶ Hänen korostunut läsnäolonsa ei ollut sattumaa, sillä amerikkalaispropagandistit alkoivat 1950-luvulla suositella tummaihoisten ihmisten näkyvämpää käyttöä maansa imagon kannalta ongelmallisen rotukysymyksen kiillottamiseksi.²⁷

Läpimurto kommunisminvastaisissa "työläiselokuvissa"

Kylmä sota kiristyi äärimmilleen 1950-luvun alussa, ja suurvaltojen välisessä propagandasodassa alettiin esittää yhä karkeampia syytöksiä vastapuolen tekemisistä ja yhteiskunnallisista ongelmista. Siinä missä Neuvostoliitto hyökkäsi toistuvasti "Wall Streetin orjakapitalismia" vastaan, Yhdysvallat rummutti lakkaamatta viestiään kommunistisen järjestelmän totalitaarisuudesta ja taloudellisesta tehottomuudesta. Kommunisminvastaisuus voimistui myös elokuvien sisällöissä, ja Hollywoodin elokuvateollisuus alkoi CIA:n, FBI:n ja State Departmentin painostuksesta tuottaa yhä enemmän selkeästi antikommunistisia filmejä etenkin Korean sodasta.²⁸ Poliittisten aiheiden osuus USIS-toimistojen käyttöön valituissa lyhytelokuvissa alkoi myös kasvaa, ja katsojat ympäri maailmaa saivat nähtäväkseen esimerkiksi *One Year in Korea* kaltaisia elokuvia, jotka kävivät sodan syytä sinänsä tasapainoisesti läpi, mutta syyttivät samalla Neuvostoliittoa YK:n rauhanpyrkimysten terrorisoimisesta.²⁹

Mielikuvakamppailun kiristyminen näkyi Suomessakin. Vaikka amerikkalaiset ymmärsivät yhä, ettei suoran neuvostovastainen kampanja olisi maassa suotavaa tai edes mahdollista, he näkivät samalla, että Neuvostoliiton propaganda- ja kulttuurioperaatioihin ja "niiden sisältämiin val-

heisiin" tulisi vastata aiempaa ponnekaammin. Suomi nostettiin kommunismille erityisen alttiiden maiden joukkoon, joissa "psykologista offensiivaa" tulisi terävöittää poliittisen, taloudellisen ja kulttuurisen itsenäisyyden tukemiseksi.³⁰ Koska mahdollisuudet Suomen tukemiseen poliittisin tai sotilaallisin keinoin olivat rajatut, tiedotus- ja kulttuurioperaatioiden roolista osana Yhdysvaltojen Suomen politiikkaa tuli poikkeuksellisen merkittävä.

Elokuvatoiminta kuului sanomalehti- ja propagandan ja henkilövaihto-ohjelmien ohella Yhdysvaltojen tärkeimpiin vaikuttamiskanaviin myös 1950-luvun Suomessa. USIS pyrki lisäämään poliittisluonteisten elokuvien esittämistä, mutta sai huomata, että sen tulisi noudattaa varovaisuutta tälläkin sektorilla. Etenkin tiedustustoimiston välittämät uutiskatsaukset joutuivat nyt ulkoministeriön ja Valtion elokuvatarkastamon syyniin, ja useista uutispätkistä leikattiin pois esimerkiksi presidentti Harry S. Trumanin Korean sodan kontekstissa antamia kommentteja kommunismin diktatorisesta luonteesta.³¹ Varmistaakseen elokuviansa soveltuvuuden toimintaympäristöönsä Helsingissä työskennelleet amerikkalaiset alkoivat myös itse arvioimaan elokuviansa sisältöjä. Esimerkiksi elokuvaa *The Story of Two Cities* ei jätetty edes tarkastettavaksi, koska amerikkalaiset itse pitivät sitä liian neuvostokriittisenä.³²

Torjuakseen kommunismia laajamittaisesti Suomessa USIS nosti 1950-luvun alussa työväenliikkeen tärkeimmäksi kohderyhmäkseen. Elokuvien puolella tämä tarkoitti sitä, että toimisto pyrki saamaan etenkin työläisten asemaa käsitteleviä filmejä yhä suuremman yleisön nähtäväksi. Tavoitteensa toteuttamiseksi amerikkalaiset alkoivat muun muassa kartoittaa tiettyjen suomalaisten ay-vaikuttajien mielipiteitä elokuviansa käyttömahdollisuuksista.³³ Panostami-

25. *Small Town USA* (1957).

26. *Appalachian Trail* (1951).

27. D.D. Eisenhower Presidential Library, C.D. Jackson Records, box 5, C.D. Jackson to Mr. Owen, 24.1.1953.

28. Tony Shaw & Denise Youngblood, *Cinematic Cold War. The American and Soviet Struggle for Hearts and Minds*. University Press of Kansas 2010, 21.

29. *One Year in Korea* (1951).

30. NARA, RG 59, SDDF 1950-54, box 2425, 'Propaganda War in Finland', 11.5.1950.

31. NARA, RG 59, SDDF 1950-54, box 2429, 'Attempt to Censor USIE Film: "President Truman Reports on Korea"', 12.9.1950; Jari Sedergren, *Taistelu elokuvansensuurista. Valtiollisen elokuvatarkastuksen historia 1946-2006*. SKS 2006, 67-68.

32. NARA, RG 59, SDDF 1950-54, box 2429, 'The Story of Two Cities', 18.1.1950.

33. NARA, RG 84, Entry UD 2441, box 29, 'Labor Films', 12.3.1952.

nen työväenliikkeeseen oli Yhdysvalloille yleistä muissakin maissa,³⁴ mutta Suomen erityisasema näkyi myös tänne tilattujen nimenomaisesti ay-liikkeelle sopivien elokuvien poikkeuksellisen suuressa määrässä. Tämä puolestaan merkitsi sitä, että poliittisempia motiiveja kantaneet filmit alkoivat näytellä yhä merkittävämpää roolia elokuvatoiminnassa.

Panostuksistaan huolimatta USIS-virkailijat eivät aluksi olleet kovinkaan tyytyväisiä vastaanottamiensa ”työläiselokuvien” laatuun. Useimmat filmit arvioitiin sisällöltään liian kevyiksi, eikä niitä myöskään pidetty kovinkaan sopivina suomalaisiin työmarkkinakäytäntöihin totuneille katsojille.³⁵ 1950-luvun taitteen elokuvissa kuvailtiin amerikkalaista työyhteisöä pienen pojan silmin (*Johnny Jones*) tai kerrottiin yhteisöllisestä työnvälityksestä (*Community Advisory Committee*).³⁶ Toisaalta naisten uramahdollisuuksista kertovien elokuvien, kuten *Careers for Girls* ja *American Working Women*, esittäminen yleistyi Suomessa, ja niiden avulla amerikkalaiset arvioivat pystyvänsä vastaamaan neuvostopropagandan väitteisiin, joiden mukaan Yhdysvalloissa naiset tekivät lähinnä alemman tason tehtäviä.³⁷ Vähitellen Helsinkiin alkoi saapua elokuvia, jotka korostivat amerikkalaisen työmarkkinajärjestelmän ja ay-liikkeen hyötyjä neuvostojärjestelmään verrattuna. Esimerkiksi *Union Local* kuvaili katsojille hitsaajien paikallisyhdistyksen toimintaa ja selosti seikkaperäisesti, miten Yhdysvalloissa työnantajan ja työntekijöiden välisissä neuvotteluissa päästiin lopulta molempia osapuolia tyydyttävään kompromissiin ilman työtaistelua.³⁸

USIS/Helsinkiä turhautti myös se, ettei SAK ollut aluksi halukas ottamaan sen tarjoamia elokuvia valtakunnalliseen käyttöön, vaikka esimerkiksi osuuskappojen keskusjärjestö SOK:n ja porvarillisia seuroja edustaneen urheiluliitto SVUL:n kaltaiset suuret organisaatiot olivat jo alkanee esittää amerikkalaiselokuvia maanlaajuisten kiertueidensa yhteydessä.³⁹ Lopulta kaksi Helsin-

kiin lähetettyä filmiä sai suomalaiset ay-johtajat innostumaan elokuvien käytöstä laajemmin. Ensimmäisenä heitä ihastutti metsäteollisuuden nykyaikaisia työmenetelmiä esitellyt *The Carpenter*, jonka ajateltiin soveltuvan erinomaisesti Suomeen paitsi sen käsittelemän alan takia myös siksi, että elokuvan katsottiin vastaavaan tehokkaasti kommunistien väitteeseen, jonka mukaan ainoastaan Neuvostoliitossa tehtiin teollisia innovaatioita.⁴⁰

Varsinaisen läpimurron suomalaisen työväenliikkeen parissa saavutti amerikkalaisen ay-liikkeen historiasta ja sen saavutuksista kertonut *With These Hands*, johon USIS ja SAK laativat uuden suomenkielisen käsikirjoituksen ja ääniraidan. Elokuvan erityisenä ansiona amerikkalaiset pitivät sitä, että siinä tuotiin korkealuokaisen draaman kautta esiin demokraattisen neuvotteluprosessin hyödyt kommunistiseen luokkataisteluun verrattuna. *With These Hands* toi ”työläiselokuville” uudenlaista uskottavuutta, sillä se käsitteli työväenliikkeelle keskeisiä teemoja ihmisläheisesti edeltäjiensä saarnaavan tyylin sijaan. Tämä resepti osoittautui toimivaksi Suomessa, sillä *Näillä käsillä* -nimellä SAK:n syksyn 1952 ammattiyhdistysviikolla yli 150 paikakunnalla esitettyokuva sai lämpimän vastaanoton.⁴¹ Menestyksestä vakuuttuneena SAK alkoi säännöllisemmin näyttää etenkin amerikkalaisista työolosuhteista kertovia elokuvia. SAK:sta tulikin yksi USIS:n läheisimmistä yhteistyökumppaneista. Tämä oli amerikkalaisten kannalta tärkeää, sillä järjestelyn avulla he pystyivät tavoittamaan pääkohderyhmänsä entistä tehokkaammin ja samalla vankistamaan suomalaisten mielikuvaa Yhdysvalloista työläisten oikeuksien ja korkean elintason työssijana.

Televisiosta uusi kanava tieteellisten innovaatioiden esittelyyn

Kylmän sodan propagandasota alkoi 1950-luvun puolivälissä saada lievempiä sävyjä. Stalinin kuo-

34. Esim. Nilsson 2016, 54–57.

35. NARA, RG 59, SDDF 1950–54, box 2425, ‘Semi-Annual Evaluation Report’, 29.12.1950.

36. *Johnny Jones* (1950); *Community Advisory Committee* (1949).

37. *Careers for Girls* (1949); Laura A. Belmonte, *Selling the American Way. U.S. Propaganda and the Cold War*. University of Pennsylvania Press 2008, 154.

38. *Union Local* (1951).

39. NARA, RG 59, SDDF 1950–54, box 2425, ‘Report on Information and Cultural Activities’, 13.1.1950.

40. *The Carpenter* (1951); NARA, RG 59, SDDF 1950–54, box 2428, ‘Labor Films’, 12.3.1952.

41. NARA, RG 84, Entry UD 2441, box 29, ‘Motion Picture Cracks the Labor-Target Problem in Finland’, 8.12.1952; *With These Hands* (1950).

lema avasi Neuvostoliittoa ulkomaailmalle, ja mielikuvakamppailu alkoi yhä enemmän siirtyä tieteellisten saavutusten ja kulttuurin esittelyyn. Samalla Yhdysvaltojen tiedotus- ja kulttuuritoiminnasta tuli aiempaa keskitetympää ja ammatillisempaa etenkin vuonna 1953 perustetun, ulkoministeriöstä itsenäisen United States Information Agency (USIA) ansiosta. Uuden elimen päätehtäväksi määriteltiin hallituksen ajaman politiikan selittäminen, amerikkalaisen elämäntavan ja kulttuurin esittely sekä maalle vihamielisten toimien torjuminen.⁴² USIA:n massiivisen elokuvaosaston ansiosta maan kansainvälisestä elokuvatoiminnasta tuli nyt aiempaa yhtenäisempää ja strategisempaa, ja tiettyjä elokuvia, kuten Dwight D. Eisenhowerin lähes yli-ihmiseksi nostanutta *Life of President Eisenhoweria*, esitettiin miljoonille katsojille ympäri maailmaa.⁴³

Suomessa kylmän sodan osittainen lientyminen tarjosi esimerkiksi sanomalehdille ja kirjakustantamoille mahdollisuuden julkaista aiempaa kiistanalaisempaa sisältöä, myös kommunisminvastaisia kirjoituksia. Samaan aikaan amerikkalainen populaarikulttuuri ja materiaaliin vaurauteen perustuva elämäntyyli murtautuivat toden teolla suomalaisten tietoisuuteen etenkin tähän tehtävään dokumenttielokuvia tehokkaammin soveltuneiden Hollywood-elokuvien välityksellä. USIS/Helsinki ei varsinaisesti osallistunut nuoriso- ja massakulttuurin mainostamiseen, mutta on selvää, että läntisempi tuulahdus Suomen yllä vankisti sen mahdollisuksia oman sanomansa levittämiseen. Lyhytelokuvien puolella USIS pyrki keskittymään etenkin teollisten ja lääketieteellisten keksintöjen esittelyyn sekä korkeakulttuurin vaalimiseen. Esimerkiksi *Wings to the Future* esitteli Yhdysvallat lentokoneiden ja helikopterien kehittämisen kautta maana, joka tarjosi vapaan maailman kansalaisille paitsi uusia elämäntyyliä myös ratkaisuja erilaisiin hätätilanteisiin.⁴⁴

Kulttuurin puolella USIS pyrki elokuvien ja pamflettien avulla selittämään ihmisille kylmän

sodan aseena käytetyn modernin taiteen hienouksia, mutta antoi sen verran periksi populaarikulttuurin nousulle, että otti vuosikymmenen aikana työlustalleen myös jazz-musiikin promootion.⁴⁵ Lisäksi tiedotustoimisto alkoi laajentaa yhteistyötään suomalaisten kulttuuriorganisaatioiden kanssa ja kuunnella eri alojen asiantuntijoiden näkemyksiä elokuviensa käyttömahdollisuuksista. Esimerkiksi Abraham Lincolnin kasvojen kuvanveistoprosessin ja hänen elämäntarinansa yhdistänyttä *The Face of Lincolnia* ei sen arvioineen kuvanveistäjän mukaan tullut Suomessa esitellä taide-elokuvana vaan elämäkertana.⁴⁶

USIA:n perustamisen myötä elokuvat myös integroitiin kiinteämmäksi osaksi Yhdysvaltojen maailmanlaajuisista teemoista informoivaa koneistoa. Maan suurimpiin panostuksiin kuuluivat muun muassa kansankapitalismin hyötyjä mainostava People's Capitalism -kampanja sekä atomien energian rauhanomaisista käyttötarpeista valistava Atoms for Peace -hanke.⁴⁷ Washingtonissa määriteltyjen propaganda-aiheiden ympärille tuotetut USIA-elokuvat löysivät yleensä tiensä myös Suomeen. Etenkin atomien energian teollisuudelle, lääketieteelle ja ihmisten jokapäiväiselle elämälle tarjoamia mahdollisuuksia sekä Yhdysvaltojen roolia sen rauhanomaisen käytön aloitteentekijänä esiteltiin täällä seikkaperäisesti muun muassa *Magic of the Atom* -sarjan filmien kautta.⁴⁸

Vaikka USIA keskittyi Yhdysvaltojen tieteellisen, taloudellisen ja kulttuurillisen rikkauden korostamiseen, huomattava osa senkin valmistamista elokuvista oli suoran poliittisia. Kommunisminvastaisten elokuvien tuottamisen ohella uusi organisaatio levitti entistä enemmän Yhdysvaltojen ulkopoliittikkaa käsitteleviä uutiskatsauksia maailmalle. 1950-luvun lauhempinakin vuosina USIS/Helsinki sai havaita, etteivät kaikki sen vastaanottamat elokuvat soveltuneet Suomen markkinoille Neuvostoliiton mahdollisten vastareaktioiden takia. Vuonna 1955 Suomen ulkoministe-

42. Kenneth Osgood, *Total Cold War. Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*. University Press of Kansas 2006, 90–92.

43. *Life of President Eisenhower* (1953).

44. *Wings to the Future* (1954).

45. Esim. NARA, RG 306, Entry 1098, Movie Scripts, box 49, 'What Is Modern Art?'; Fields 2015, 144, 267.

46. NARA, RG 306, Inspection Reports (IR), box 3, 'Inspection Report Finland', 24.10.1958; *The Face of Lincoln* (1955).

47. Esim. Osgood 2006, 170–180, 270–274.

48. Esim. *Magic of the Atom – Power Unlimited* (1955).

riö päätti palauttaa USIS:lle muualla maailmassa laajasti esitetyt *My Latvian* ja *Polish Are Stubborn Peoples*, joista etenkin ensin mainitun suoraviivaista tapaa selostaa Latvian liittämistä Neuvostoliittoon se piti voimakkaan neuvostovastaisena.⁴⁹ Toisaalta suomalaissensorit osoittivat yhä joustavuutta USIS-elokuvien suhteen, sillä Unkarin vuoden 1956 kansannoususta kertoneelle, ja tapahtumien raadollisuudesta kaduilla maanneiden ruumiiden kautta muistuttaneelle *Hungarian Fight for Freedomille* myönnettiin esitysoikeus, tosin sillä ehdolla, ettei elokuvaa näytettäisi televisiossa.⁵⁰

Edellä mainitusta televisiointikiellosta huolimatta uusi massamedia tarjosi amerikkalaisille valtavia mahdollisuuksia yhteiskuntansa esitelyyn. USIS vaikutti vahvasti taustalla siihen, että Suomessa otettiin lopulta käyttöön läntisten standardien mukainen televisiojärjestelmä. Huoli Neuvostoliiton Tallinnan aseman kautta lähetettyjen ohjelmien näkyvyydestä täällä piti amerikkalaiset aktiivisina myös suomalaislähetysten käynnistymisen jälkeen. USIS pommitti Yleisradiota ja TES-TV:tä sekä omilla että kaupallisilla filmeillä ja saikin ne esittämään lähes kaikki sen hallussa olleet dokumenttielokuvat ja uutissarjat, kuten Yhdysvaltojen ajankohtaisista tapahtumista kertoneen *This is American*.⁵¹ Yhdysvaltalaisten ohjelmien käytön yleistyminen oli Suomessa niin nopeaa, että jo vuonna 1958 Yleisradion esittämistä ulkomaisista elokuvista peräti 80 prosentin raportoitiin olleen amerikkalaisperäisiä.⁵² Television alkuvuosina Suomessa koettu pula uutisfilmiaineistosta sekä tuolloisten sensuuriohjeiden väljyys tasoittivat myös USIS:n toimittamien poliittisempien sisältöjen tietä suomalaisläheteksiin.⁵³

Vaikeudet kasaantuvat

1960-luvun taitteen kansainväliset kriisit kiristivät jälleen maailmanlaajuista kamppailua ihmisten sieluista. Yhdysvallat keskittyi yhä utteram-

min vakuuttamaan kohdeyleisönsä ajamansa ulkopoliittikan oikeellisuudesta ja vahvistamaan mielikuvaa maasta demokraattisen maailman johtajana. Samanaikaisesti kylmä sota muuttui monella tapaa monimutkaisemmaksi konfliktiksi, eikä tapahtumia pyritty enää selittämään aggressiivisen antikommunismien kautta vaan monivivahteisempien ja positiivisempien viestintäkeinojen avulla.⁵⁴ USIA:n johtajaksi nimitetty Edward R. Murrow ymmärsi elokuvan tärkeän roolin Yhdysvaltojen arvovallan vankistamisessa, mutta ei uskonut jyrkästi ideologisten filmien voimaan vaan pikemminkin pehmeämpään propagandaan. Tiedotuselimen palvelukseen palkatut uuden polven elokuvaohjaajat pyrkivät paitsi inhimillistämään maansa välittämää sanomaa myös nojaamaan edeltäjiään voimakkaammin televisiossa käytettyihin toimintatapoihin, kuten uutisfilmien käyttöön tapahtumien selittäjänä.⁵⁵

1960-luvun taite merkitsi merkittävää käännekohtaa myös USIS/Helsingin toiminnassa. Etenkin vuoden 1958 yöpakkaskriisi sai amerikkalaiset jälleen huolestumaan Neuvostoliiton poliittisesta ja taloudellisesta vaikutuksesta Suomessa ja kyseenalaistamaan maan tulevaisuuden demokraattisena valtiona. Yhdysvallat pyrkikin kaikin tavoin lisäämään Suomen poliittista, taloudellista ja kulttuurista yhteistyötä länteen esimerkiksi rohkaisemalla maata liittymään kansainvälisiin organisaatioihin ja tuomalla aiempaa enemmän länsimaisia vierailijoita Helsinkiin.⁵⁶ Samalla USIS:n keskeinen rooli Yhdysvaltojen Suomenpolitiikan toteuttamisessa jatkoi vankistumistaan. Tiedotustoimiston tehtäväksi vahvistettiin entistä painokkaammin moraalisen tuen osoittaminen suomalaisille tiedotuksellisten, kulttuurillisten ja henkilökohtaisen vaikuttamisen keinoin. Koska amerikkalaiset olivat yhä huolestuneempia Suomen puolueettomuuspolitiikan tosiasiallisesta luonteesta ja suomalaisen median maailmanpoliittisten aiheiden käsittelyn puutteellisuudesta, USIS nosti nyt poliittiset organisaatiot, median

49. Ulkoasiainministeriön arkisto, 115, 'Kaksi amerikkalaista propagandaelokuvaa', 19.2.1955; *My Latvia* (1954).

50. Kansallisarkisto, Valtion elokuvatarkastamon arkisto, Da 2, A.K. Paasivuori P. Lehdelle, 5.3.1957; *Hungarian Fight for Freedom* (1956).

51. NARA, RG 59, SDDF 1955-59, 'Servicing of Finnish Radio TV', 6.6.1957.

52. NARA, RG 306, IR, box 3, 'Inspection Report Finland', 24.10.1958.

53. Fields 2015, 274; Juho-Pekka Rantala, Uutistoiminnan synty. Teoksessa Juhani Wiio (toim.) *Television viisi vuosikymmentä. Suomalainen televisio ja sen ohjelmat 1950-luvulta digiaikaan*. SKS 2007, 155-156.

54. Shaw & Youngblood 2010, 28-29.

55. Richard Dyer MacCann, Film and Foreign Policy. The USIA, 1962-67. *Cinema Journal* 9:1 (1969), 28-37; Cull 2008, 207-209.

56. Fields 2015, 281.

edustajat sekä nuorisojärjestöt työväenliikkeen rinnalle pääkohderyhmikseen.⁵⁷

Yhdysvaltojen näkemys Suomen hauraamasta asemasta lisäsi myös tänne suunnattuja resursseja.⁵⁸ Niiden turvin USIS pystyi 1950-luvun lopulla avaamaan uuden America Center -nimellä tunnetun tiedotuskeskuksensa Helsingin Kaivopihalle ja palkkaamaan erillisen kenttävirkaileijan ympäri maata tapahtuneeseen kampanjointityöhön. Uuden keskuksen vaikuttavin osa oli kirjaston yhteyteen avattu auditorio, jota käytettiin lukemattomien opiskelijoille ja muille ryhmille suunnattujen elokuvaesitysten näyttämönä. USIS:n toiminnasta tuli nyt aiempaakin näkyvämpää ja ennen kaikkea suunnitellumpaa. Esimerkiksi Yhdysvaltojen ulko- ja talouspolitiikkaan liittyvistä aiheista muodostettiin järjestelmällisiä tiedotusprojekteja, joissa elokuvanäytöksille ja niiden pohjalta käydyille keskusteluille annettiin keskeinen rooli.⁵⁹ Myös elokuvien lainauksessa USIS pyrki paketoimaan filmsä laajempiin teemoihin ja näin yhtenäistämään niiden välittämää sanomaa. Elokuvatoiminta saikin 1960-luvun taitteessa aiempaa ideologisemman luonteen.

Yhdysvaltojen antikommunistisen propagandan lientymisestä huolimatta USIS-virkailijat saivat huomata, että poliittisten viestien välittäminen ylipäätään kävi Suomessa 1960-luvun alkupuolella yhä hankalammaksi Urho Kekkosen vallan vakiintumisen seurauksena. Etenkin lehdistön tapaa käsitellä kansainvälisiä tapahtumia amerikkalaiset pitivät aiempaakin varovaisempaina.⁶⁰ Lyhytelokuvien puolella USIS sai viitteitä toimintaympäristönsä tiukentumisesta vuoden 1963 alussa, kun Valtion elokuvatarkastamo kielsi sen maahantuoman Kuuban vallankumousta taustoittaneen *Cuba Waitsin* esittämisen. Päätöksen teki amerikkalaisten mielestä kummalliseksi se, että samoihin aikoihin Suomeen saapunut Berliinin muurista ja itäsaksalaisten pakoyrityksistä länteen kertonut *The Wall* sai maassa esitysoi-

keuden.⁶¹ USIS-virkailijoiden tulkinnan mukaan kieltö johtui siitä, ettei jälkimmäinen sisältänyt viittauksia Neuvostoliittoon toisin kuin Kuubaa käsittelevä filmi. Kun kahta elokuvaa vertaa, huomaa, että *The Wallin* tapa käyttää pakoyrityksessä kuolleita ihmisiä kommunistisen järjestelmän kritiikin kehyksenä oli ilman Neuvostoliittoon liittyviä mainintojakin itse asiassa voimakkaampaa kuin Fidel Castron valtaannousua varsin tasapainoisesti esitelleen *Cuba Waitsin*. Se arvosteli vasta viimeisellä minuutilla Kuuban ja Neuvostoliiton johtajien solmiman kauppasopimuksen kuubalaisten elintasolle tuomia seurauksia.⁶² Tapaus kertoo hyvin siitä, kuinka arkaluonteisena aiheena suomalaisviranomaiset pitivät neuvostojohdon tekemisten käsittelyä 1960-luvun puolella.

Suomalaisten varovaisempi suhtautuminen Yhdysvaltojen poliittisten sanomien välittämiseen heijastui nopeasti myös television puolelle. Viihteellisemmät amerikkalaisohjelmat täyttivät 1960-luvulla suomalaisen ohjelmakartan, mutta samalla etenkin Yleisradio jätti yhä suuremman osan USIS:n sille tarjoamista poliittisista ja opetuksellisista elokuvista esittämättä.⁶³ Amerikkalaiset toki ymmärsivät, ettei heidän tai suomalaistenkaan kannalta olisi aina suotavaa julistaa kommunismiin saati Neuvostoliittoon kohdistuvaa kritiikkiä Suomessa, mutta heidän oli silti usein vaikea hyväksyä tilannetta.

Kun tiettyjen sanomien läpimeno suomalaisessa mediassa vaikeutui, USIS:n esittämien lyhytelokuvien rooli tavoitteessa mainostaa Yhdysvaltoja maailman mahtavimpana demokratian puolustajana korostui entisestään. Elokuville langetetut esityskiellot olivat kaikesta huolimatta yhä poikkeuksellisia, ja Yhdysvaltojen ulkopoliittisiin tavoitteisiin tai maan presidentin tekemisiin keskittyviä uutispainotteisia filmejä näytettiin runsaasti paitsi tiedotustoimiston tilaisuuksissa myös kaupallisissa elokuvateattereissa. USIA:n tunnetuimmat 1960-luvun elokuvat esitettiin lähes poikkeuksetta myös Suomessa.

57. NARA, RG 84, Entry UD 2441, box 41, 'Finland and the Problem of Nordic Neutrality', 29.5.1959.

58. USIS/Helsingin poikkeuksellinen asema kävi ilmi myös toimiston henkilömäärästä sekä sille suunnatuista rahamääristä, sillä ne olivat etenkin 1960-luvun taitteessa moneen muuhun eurooppalaiseen maahan myönnettyjä varoja huomattavasti suurempia. Fields 2015, 285, 321.

59. Fields 2015, 283–284.

60. Esim. NARA, RG 59, Entry A1 5096, box 28, 'Country Plan FY 1965', 12.7.1965.

61. NARA, RG 59, Entry A1 5096, box 27, 'Country Plan for Finland', 26.4.1963.

62. *Cuba Waits* (1963); *The Wall* (1963).

63. NARA, RG 59, Entry A1 5096, box 27, 'Annual Assessment Report', 28.2.1961.

Näistä huomattavimpina voidaan pitää kahta presidentti John F. Kennedyn kuoleman jälkeen valmistettua filmiä: Kennedyn seuraajan Lyndon B. Johnsonin kautta presidentti-instituution toimivuutta korostanutta *The Presidentiä* sekä Oscarilla palkittua, kautta aikojen eniten maailmalla esitettyä USIA-elokuvaa *John F. Kennedy: Years of Lightning, Days of Drumsia*. Jälkimmäinen esitelti edesmenneen presidentin roolia rauhanturvaajana ja kansalaisoikeuksien vaalijana yhdistelemällä vanhoja uutisfilmejä kuvaukseen hänen hautajaissaattueestaan.⁶⁴ USIS piti huolen siitä, että etenkin jälkimmäinen elokuva sai Suomessa runsaasti huomiota. Sen suureen ensi-iltaan osallistui myös presidentti Kekkonen.⁶⁵

Samalla kun USIS pystyi elokuvatoimintansa hyödyntämään Yhdysvaltojen arvovaltaa vankistavia uutispohjaisia filmejä ja Berliinin kriisin tapaisia tapahtumia, se joutui käsittelemään kahta maansa imagon kannalta ongelmallisinta teemaa, eli Neuvostoliiton suurvaltojen välisessä avaruuskilpailussa saavuttamaa etumatkaa sekä eri puolilla maata puhjenneita rotumellakoita. Puolustukseen maansa mainetta teknologisena edelläkävijänä USIS järjesti useita tilaisuuksia, joissa se selosti avaruushjelmansa kehittymistä esitelmien ja elokuvien kautta. Kiinnostusta aihetta kohtaan Suomessa riitti, sillä etenkin 1960-luvun puolivälissä tehdyistä Gemini-lennoista ja niiden yhteydessä suoritetuista avaruuskävelyistä kertovat elokuvat nousivat osittain elokuvayhtiö Columbian levittäminä USIS:n katsotuimpien filmien joukkoon.⁶⁶

Myös rodullista tasa-arvoa ajanutta kansalaisoikeusliikettä ja sen valtavaa marssia Washingtoniin kuvannut *The March* sekä Oscar-palkittu, levottomuuksien kautta kuuluisaksi tullut arkansasilaisen lukion ensimmäisten tummien oppilaiden elämästä kertova *Nine from Little Rock* pyörivät Suomessa ahkerasti.⁶⁷ Amerikkalaiset pyrkivät 1960-luvun puolivälissä korostamaan yhteiskunnassaan vallitsevaa tasa-arvoa, suvaitsevaisuutta ja aiempaakin monipuolisem-

pia koulutusmahdollisuuksia. Kuvatessaan kansakunnan monikulttuurista rikkautta USIA kokeili vuosikymmenelle tyyppillisesti myös uudenlaisia elokuvallisia ilmaisukeinoja. Oivana esimerkkinä tästä voidaan pitää helsinkiläisissä nonstop-teattereissakin pyörinyttä *Faces of Americaa*, joka esitteli laajan kirjon erilaisia amerikkalaisia työnsä ja harrastustensa parissa pelkkien värikkäiden lähikuvien ja rauhallisen taustamusiikin avulla.⁶⁸

Yhdysvaltojen kansainvälisiin tiedotus- ja kulttuurioperaatioihin 1960-luvun puolivälissä tehdyt leikkaukset muuttivat elokuvien esittämisen- ja levitystapoja myös Suomessa. USIS joutui sulkemaan auditorionsa ja samalla vähentämään elokuvatilaisuuksiaan. Lyhytelokuvien esittäminen siirtyi yhä selvemmin suomalaisten organisaatioiden harteille, ja esimerkiksi vuonna 1966 yli 500 paikallista toimijaa näytti amerikkalaisia filmejä yhteensä yli miljoonalle katsojalle.⁶⁹ Noin kolmasosa USIS:n elokuvaprojektoreista lainattiin pitkäaikaisesti lähimmiksi yhteistyökumppaneiksi valikoituneille SAY:lle, SAK:sta eronneiden sosiaalidemokraattien hallitsemien ammattiliittojen keskusliitto Suomen Ammattijärjestölle sekä Suomen Reserviupseeriliitolle. Jälkimmäisen kautta amerikkalaiset pyrkivät esittämään heidän mukaansa televisiossa laiminlyötyjä sotilaallisia aiheita. Säästösyistä USIS joutui myös tuhoamaan suuren määrän vanhoista elokuviin, ja vuosikymmenen aikana elokuvatarjonta kutistui vain muutamaan sataan ajankohtaisimpaan filmiin.⁷⁰

Vaikka amerikkalaiset hallitsivat yhä suvereenisti ulkomaisten lyhytelokuvien kenttää Suomessa, Eino S. Revon nousu Yleisradion johtoon vahvisti heidän huoltaan vakavampien filmien näyttömahdollisuuksista televisiossa. Yleisradion uudistunut uutistoimitus oli USIS:n mukaan entistä haluttomampi käyttämään ulkomaisten lähetystöjen sille tarjoamia ohjelmia ja hankki kansainvälisen sisältönsä mieluummin muilta toimijoilta, yhä useammin myös kom-

64. Cull 2008, 229–231; *John F. Kennedy: Years of Lightning, Days of Drum* (1964).

65. NARA, RG 306, Entry P94, box 1, '1964 Assessment Report', 29.1.1965.

66. NARA, RG 306, Entry P455, box 10, 'The Flight of Gemini IV', 17.12.1965.

67. *The March* (1964); *Nine from Little Rock* (1964).

68. *Faces of America* (1965).

69. NARA, RG 306, Entry P455, box 12, 'USIS Program Finland', 26.1.1967.

70. NARA, RG 306, Entry P130, box 10, 'Post Inspection Report', 16.9.1965.

munistimaista.⁷¹ 1960-luvun toisella puoliskolla oikeastaan enää avaruuslentoja sekä kulttuuria ja urheilua käsittelevillä USIS-filmeillä oli mahdollisuuksia tulla esitetyksi Suomessa.⁷²

USIS-virkailijoiden luottamus Yleisradioon rapautui etenkin Vietnamin sodan käsittelyn yhteydessä. Vaikka sodan vastustus ei Suomessa noussut esimerkiksi Ruotsin tasolle, amerikkalaisille oli tärkeää saada etenkin suomalaiset opiskelijat ymmärtämään sodalle asetettuja tavoitteita. USIS esimerkiksi tuki tiettyjen suomalaisten toimittajien matkoja Vietnamiin ja järjesti lukuisia aihetta käsitteleviä elokuva- ja keskustelutilaisuuksia.⁷³ Suomalaisesta televisiosta ei amerikkalaisen näkökulman esiintuomisessa ollut juurikaan apua, sillä se ei suostunut esittämään USIS:n sille tarjoamia Vietnamiä käsitteleviä filmejä, kuten Yhdysvaltojen osallistumista sotaan suhteellisen häikäilemättä puolustanutta, osittain epäautenttista taistelukohtauksista koostettua *Night of the Dragonia*.⁷⁴ Täysin vaille Yhdysvaltojen mielipidettä eivät Yleisradion katsojat jääneet, sillä ohjelmalistalle otettiin sodan haitallisia seurauksia etelävietnamilaisen maanviljelijäyhteisön perspektiivistä esitelty USIA:n *Troubled Harvest*. Amerikkalaisraportin mukaan Yleisradion hallintoneuvosto tosin irtisanoi elokuvan esityksestä vastanneen työntekijän pian lähetyksen jälkeen.⁷⁵

Edellä mainittukin tapaus kertoi USIS:n mukaan siitä, että Yleisradio oli paikoittain muuttumassa jopa amerikkalaisvastaiseksi mediaksi. Samalla amerikkalaisten keskuudessa ymmärrettiin, ettei välejä kansalliseen radioyhtiöön kannattaisi tulehduttaa. USIS alkoiinkin pitkälti noudattaa Helsingin suurlähetystössä 1960-luvun puolivälissä tehtyä päätöstä, jonka mukaan muuta kuin Kiinan vastaista selkeän antikommunistista sisältöä ei tulisi Yleisradiolle enää tarjota

senkään takia, että suomalaiset olivat jo täysin tietoisia Neuvostoliiton tosiasiallisesta luonteesta.⁷⁶ Vietnamin sodan käsittelyä Suomen televisiossa amerikkalaiset seurasivat toki yhä huolellisesti, ja huomattuaan Yleisradion Washingtonin-kirjeenvaihtajan Pasi Rutasen ja MTV:lle *Kriisi '60* -ohjelmasarjaa toimittaneen Timo T. A. Mikkosen tuovan esiin myös Yhdysvaltojen näkökantoja, he alkoivat USIA:n ja USIS:n kautta tukea näiden työtä toimittamalle heille poikkeuksellisesti suoraan sopivaa ohjelmasisältöä ilman ainakaan Yleisradion tietoa asiasta.⁷⁷ Muuten Vietnamin tapahtumien selostaminen jäi USIS:lta Suomessa pitkälti sen järjestämien tilaisuuksien varaan. Esitysluvan englannin kielellä saanutta *Night of the Dragonia* sekä *Troubled Harvestia* pyöritettiin tiuhaan etenkin reserviupseereille ja opiskelijoille.⁷⁸ Nuorison kriittisempi suhtautuminen Yhdysvaltojen maailmanpoliittiseen rooliin huolestutti amerikkalaisvirkailijoita muutenkin, ja 1960-luvun lopulla myös maan asemaa Latinalaisessa Amerikassa perusteltiin opiskelijaryhmille ahkerasti erilaisissa keskustelu- ja elokuvatilaisuuksissa.⁷⁹

Vaikka ulkopoliittisia tapahtumia selostavien elokuvien esittäminen jatkui 1970-luvun taitteessa, Yhdysvallat alkoi keskittyä uudestaan kulttuurinsa ja tieteellisten saavutustensa esittelyyn akateemisemmille piireille. Antikommunistinen retoriikka oli tuolloin käynyt jo vanhaksi, ja muutenkin yksityinen sektori tiedotus- ja kulttuurioperaatioiden toteuttajana alkoi nousta valtiollista toimintaa keskeisemmäksi. USIA:n rooli elokuvien kautta esitettyjen teemojen välittäjänä kutistui koko 1960-luvun ajan television yleistymisen sekä kaupallisten yhtiöiden räjähdysmäisesti lisääntyneen filmitarjonnan seurauksena.⁸⁰ Suomeen kulttuuria painottava linja sopi sikäli hyvin, että Helsingissä toimineet amerikkalai-

71. NARA, RG 306, Entry P455, box 12, 'USIS Program Finland', 26.1.1967.

72. NARA, RG 306, Entry P130, box 10, 'Post Inspection Report', 16.9.1965.

73. NARA, RG 306, Entry P455, box 13, 'Annual Assessment Report', 15.2.1967.

74. NARA, RG 306, Entry P455, box 10, 'Film Usage Report: Night of the Dragon', 26.10.1965; Cull 2008, 248; *Night of the Dragon* (1965).

75. NARA, RG 306, Entry P130, box 10, 'Post Inspection Report', 16.9.1965; *Troubled Harvest* (1965).

76. Ibid.

77. NARA, RG 306, Entry P455, box 15, 'Visit of P. Rutanen', 26.2.1968; box 19; 'Positive Vietnam Program on Finnish TV', 25.3.1970.

78. NARA, RG 306, Entry P455, box 13, 'Annual Assessment Report', 15.2.1967.

79. NARA, RG 306, Entry P455, box 16, 'Monthly Highlights - December 1968', 10.1.1969.

80. Sönke Kunkel, *Empire of Pictures. Global Media and the 1960s Remaking of American Foreign Policy*. Berghahn Books 2015, 46.

set pitivät voimakkaan ideologisen kamppailun käymistä maassa entistä vältettävämpänä toimintana. USIS:n aiempaa pienimuotoisempien elokuvailtojen ohjelmalistat kertovatkin, että Apollo-kuulentojen ohella suomalaisia valistettiin taas muun muassa jazz-muusikoista ja kuuluisista kirjailijoista.⁸¹ Vaikka USIS:n itse esittämien elokuvien katsojamäärät alkoivat selvästi laskea, eri oppilaitokset ja muut aktiiviset organisaatiot näyttivät amerikkalaisia filmejä Suomessa 1970-luvullakin suhteellisen runsaasti.

Lopuksi

Yhdysvaltojen Suomessa toteuttaman elokuvatoiminnan tarkastelu paljastaa poliittisten viestien välittämisen olleen keskeinen osa tätä kulttuuridiplomatian alaan usein miellettyä toimintaa etenkin 1950-luvulla. Lyhytelokuvaesityksiä pystyttiin monesti käyttämään sanomalehtiä tai televisiota tehokkaammin Suomen ympäristössä arkaluonteisten viestien välittämiseen. Kaikkea ei kuitenkaan voitu elokuvienkaan välityksellä selostaa, ja amerikkalaiset joutuivat tasapainottamaan sanomansa vallitsevien olosuhteiden mukaisesti.

Se, mitä USIS halusi poliittisemmilla elokuvilla kohderyhmilleen viestittää, liittyi usein amerikkalaisen yhteiskunnan kansalaisilleen tarjoamaan vapauteen ja korkeaan elintasoon. Ulkopolitiikkaan keskittyvissä elokuvissa korostettiin puolestaan maan johtavaa asemaa demokratian puolustajana, mutta välillä myös muistutettiin kommunistisen maailman vääryyksistä. Lyhyt-

elokuvilla olikin selvästi eri funktio kuin vaurauden sanomaa niin ikään levittäneillä Hollywoodin kassamagneeteilla. Niiden kautta amerikkalaiset pystyivät selostamaan maansa suhtautumista mitä erilaisimpiin yhteiskunnallisiin kysymyksiin tavalla, joka oli kaupallisissa elokuvissa käytettyjä keinoja suurempaa, vakavampaa ja kohdenneumpaa.

Koska USIS:n rooli Yhdysvaltojen laajemman politiikan toteuttamisessa oli Suomessa keskeisempi kuin monessa muussa maassa, myös elokuvatoimintaan panostettiin merkittävästi. Tiedotustoimiston aktiviteettien tarkastelu osoittaaakin, että amerikkalaiset reagoivat Suomessa tapahtuneisiin muutoksiin usein viestinnällisin keinoin ja elokuvat olivat tässä keskiössä. Elokuvatoiminnan vaikutuksia on vaikea arvioida, mutta Suomessa vallinnut yleinen amerikkalaismyönteisyys ja lukemattomien paikallisten organisaatioiden innokkuus elokuvien esittämiseen takasivat sen, että ainakin yleisönsä USIS tavoitti ongelmitta. USIS:n tavoitteen eli amerikkalaisen yhteiskunnan edistyksellisyyden mainostamisen ja maan poliittisten valintojen selostamisen etenkin työväenryhmille ja opiskelijoille voidaan myös katsoa toteutuneen.

FT **Marek Fields** työskentelee tutkijatohtorina Turun yliopiston yleisen historian oppiaineen Mission Finland -tutkimushankkeessa.

Sähköposti: marek.fields@utu.fi

81. NARA, RG 306, Entry P455, box 19, 'America Center Program FY 70', 6.7.1970.

Maija Koskinen

Kylmää sotaa kotitalousrintamalla

Suomalais-Amerikkalaisen Yhdistyksen ja Yhdysvaltojen tiedotustoimiston Amerikkalainen koti -näyttely vuonna 1953

Lokakuun 31. päivänä 1953 presidentti J. K. Paasikivi kätteli vastaanottokomiteaa Helsingin Taidehallin portailla ja kiirehti kaikkia siirtymään sisään koleasta ulkoilmasta.¹ Presidentti kunnioitti läsnäolollaan Suomalais-Amerikkalaisen Yhdistyksen (SAY) 10-vuotisjuhlien päätapahtuman *Amerikkalainen koti* -näyttelyn avajaisia. Näyttely koostui kahdesta osasta. Niistä ensimmäinen, *American Design for Home and Decorative Use*, esitteli amerikkalaista huippumuotoilua. Sen oli koonnut Museum of Modern Art (MoMA) Yhdysvaltojen tiedotustoimiston, The United States Information Agency (USIA), tilauksesta. Toinen osa oli SAY:n järjestämä *Kotitalousnäyttely*. Se esitteli amerikkalaista elämäntapaa mallikodin ja kulutustavaroiden avulla, jotka yhdistys oli käynyt hankkimassa Yhdysvalloista näyttelyä varten. Suomessa ainoa amerikkalaista taideteollisuutta ennen vuotta 1953 esitellyt näyttely oli ollut Taidehallissa 1937 järjestetty *Amerikkalaista keramiikkaa*.²

Kiertonäyttelytoiminta oli Yhdysvaltojen kylmän sodan kulttuuridiplomatian käytetyimpiä keinoja. Siihen kuuluivat 1950-luvun alusta lähtien myös Eurooppaan suunnatut amerikkalaista kulutuskulttuuria ja taideteollisuutta esitelleet näyttelyt, jotka kertoivat Yhdysvaltojen korkeasta elintasosta.³ *Amerikkalainen koti* -näyttelyssä kulutuskulttuuria ei kuitenkaan esitelty MoMA:n

osuudessa, vaan suomalaisten järjestämässä *Kotitalousnäyttelyssä*. Tämä, sekä näyttelyn kaksiosaisuus, tekee siitä erityisen kiinnostavan. Oli poikkeuksellista, että Yhdysvaltojen kulttuuri-diplomatiaa edustanut kiertonäyttely esittäytyi rinnan toisen maan suunnitteleman näyttelyn kanssa. Sekä yhdysvaltalaisilla että suomalaisilla *Amerikkalainen koti* -näyttelyn järjestäjillä oli yhteisiä tavoitteita näyttelylle: kohottaa suomalaisten elintasoa ja vahvistaa maiden välisiä kulttuurisia ja kaupallisia yhteyksiä. Niillä oli myös omia erilaisista lähtökohdista nousevia tavoitteita. Tarkastelen artikkelissani näyttelyn lähtökohtia ja sisältöjä sekä sille asetettuja tavoitteita ja niiden toteutumista kummankin järjestäjätahon näkökulmasta.

Suomalais-Amerikkalaisen Yhdistyksen kohdalla käsittelyssä on sen toimijuus maiden välisten suhteiden rakentajana sekä yhdistyksen rooli Yhdysvaltojen yhteistyökumppanina amerikkalaisen kulttuurin tunnetuksi tekemisessä.⁴ SAY:n juhlanäyttely oli sen mittavin hanke tuohon mennessä ja siitä tuli sen menestyksellisin tapahtuma 1950-luvulla. Näyttely herätti vilkkaan julkisen keskustelun modernista kotikulttuurista, naisen asemasta ja kotitöistä. Näyttelyn saaman vastaanoton kautta paneudun sen vaikuttavuuteen suomalaisten elintason kohottajana, arjen modernisoijana ja ”amerikkalaistajana”. Kuinka

1. Bengt Broms, *Elämää sivusta sisältä sitoutumatta*. WSOY 1986, 168.

2. Näyttelyn ohessa esitettiin amerikkalaisen kirjataiteen näyttely. Maija Koskinen, *Taideellisesti elvyttävää ja poliittisesti ajankohtaista. Helsingin Taidehallin näyttelyt 1928–1968*. Helsingin yliopisto 2018, 294; *Exhibition of Contemporary American Ceramics*, Syracuse Museum of Fine Arts, näyttelyluettelo 1937.

3. Greg Castillo, Domesticity as a Weapon, *Cold War on the Home Front. The Soft Power of Midcentury Design*. University of Minnesota Press 2010, xiii–xiv; Greg Castillo, Domesticating the Cold War. Household Consumption as Propaganda in Marshall Plan Germany. *Journal of Contemporary History* 40:2 (2005), 261–288.

4. SAY ja Yhdysvallat järjestivät moninaista kulttuuri- ja tiedotustoimintaa Suomessa näinä vuosina. Keskityn tässä vain niiden järjestämiin taideteollisuus- ja kuvataidenäyttelyihin. Ks. Marek Fields, *Reinforcing Finland's attachment to the West. British and American propaganda and cultural diplomacy in Finland, 1944–1962*. Helsingin yliopisto 2015; Marek Fields, *Lännessä tuulee*, Arthouse 2019.

tavoittelemisen arvoisina amerikkalainen elintaso ja kulutuskulttuuri nähtiin jälleenrakennuskauden Suomessa?

Yhdysvaltojen näkökulmasta tarkastelen näyttelyä sen kylmän sodan ulkopoliittikkaan sidottuna kulttuuridiplomatiana ja antikommunistisena propagandana suhteessa Yhdysvaltojen vuonna 1952 päivittämän Suomen-maaohjelman tavoitteisiin. Tarkastelun kontekstina on Suomen omalaatuisena pidetty geopolitiittinen asema puolueettomuuteen pyrkivänä, mutta YYA-sopimuksella Neuvostoliiton etupiiriin sidottuna maana, jonka länsisuhteita Yhdysvallat halusi vahvistaa.⁵ Yhdysvaltojen Suomen-lähetystö seurasi Suomen poliittista tilannetta, mutta myös kulttuuri-toimiensa vaikuttavuutta. Lähetystön yhteydessä vuodesta 1946 toiminut US Information Service (USIS)⁶ pyrki sopeuttamaan kulttuuritarjontaa vallitseviin oloihin ja tarkkaili erityisesti Neuvostoliiton kulttuuritoimia Suomessa. Millaisen vastuksen *Amerikkalainen koti* sekä muut amerikkalaisnäyttelyt antoivat Neuvostoliiton vastaavalle näyttelytoiminnalle Suomessa? Muuttiko näyttely suomalaisten käsityksiä ja mielikuvia Yhdysvalloista, amerikkalaisista ja heidän kulttuuristaan, kuten toivottiin?

Design ja kulutuskulttuuri kylmän sodan kulttuuridiplomatiana

Toisen maailmansodan jälkeen Yhdysvallat esiintyi vapauden, demokratian ja kapitalismin puolustajana ja pyrki politiikallaan estämään kommunismin leviämisen maailmassa. Kylmä sota yhdisti Yhdysvaltojen diplomatian ja kulttuurin erottamattomaksi liitoksi. Saadakseen muut maat myötämielisiksi arvoilleen ja politiikalleen Yhdysvallat panosti valtavia summia kulttuuridiplomatiaan ja kulttuurivientiin. Pehmeän vallan keinoin – kulttuurin, taiteen ja materiaalien saavutusten avulla – se tavoitteli sekä myönteisempää maaimagoa että kulttuurista dominans-

sia. Maan kulttuuridiplomatian kärki kiteytyi sloganissa ”Telling America’s Story to the World” ja ”The American Way of Life”. Yhdysvaltojen menestystarinaa ja amerikkalaista elämäntapaa levitettiin maailmalle muun muassa sadoilla kiertonäyttelyillä, joita yksityiset kulttuuri- ja taideinstituutit tuottivat liittovaltion tilauksesta.⁷ Kulttuuriviennillään Yhdysvallat rakensi käsitystä kansakunnasta, jonka kulttuuri ei ollut vain populaaria ja kulutuskeskeistä, vaan myös luovaa ja hienostunutta. 1950-luvulla Yhdysvaltojen kulttuuriviennin painopiste oli Euroopassa. Kommunismien vastaisen taistelun ohella eurooppalaisille haluttiin osoittaa, ettei Yhdysvallat ollut (korkea) kulttuurinen erämaa, kuten eurooppalaiset luulivat ja Neuvostoliiton propaganda väitti.⁸

Kulttuuridiplomatia ja propagandatoimet keskitettiin Yhdysvaltain ulkoministeriön (*State Department*) alaiselle US Information Agency’lle (USIA) vuonna 1953. Tämä oli tarpeen, sillä valtion varojen käyttöä valvoivat populistit ja antikommunistiset eristäytymisen kannattajat hyökkäsivät liittovaltion ulkomaille suunnattuja kulttuuriohjelmia ja modernin taiteen vientiä vastaan. Uusi kulttuurivientistrategia perustui valtion ja yksityissektorin kumppanuuksille. Yksityissektorille kanavoitu rahoitus peitti sopivasti hallituksen roolia viennin toteuttajana.⁹ Juuri tällaisesta kumppanuudesta oli kyse myös MoMA:n Helsingin näyttelyssä.

Kulutuskulttuuri ja design valjastettiin Yhdysvaltojen kulttuuridiplomatian välineiksi, koska ne olivat hyväksyttävämpiä kulttuurisia vientituotteita kuin konservatiivipoliitikkojen tuomitsema abstrakti taide.¹⁰ Kulutuskulttuurin avulla pyrittiin vakuuttamaan muu maailma korkeaa elintasoa edustavan amerikkalaisen elämäntavan eduista että ne tuottaneesta Yhdysvaltojen poliittisesta ja taloudellisesta järjestelmästä.¹¹ Kulutus-kapitalismin idealisoiman amerikkalaisen ”hyvän elämän” tyyllilliseksi *lingua francaksi* omittiin

5. Jussi M. Hanhimäki, *Rinnakkaiseloä patoamassa. Yhdysvallat ja Paasikiven linja 1948–1956*. SHS 1996.

6. 1953 jälkeen USIS-tiedotuspalvelut toteuttivat USIA:n suunnittelemaa kulttuuritoimintaa asemamaissa.

7. Nicolas J. Cull, *The Cold War and the United States Information Agency. American propaganda and public diplomacy, 1945–1989*. Cambridge University Press 2008, 81–104.

8. Richard H. Pells, *Not Like Us. How Europeans Have Loved, Hated, and Transformed American Culture Since World War II*. HarperCollins Publishers 1997, 6, 21, 37–40, 57, 74.

9. Castillo 2005, 281–282; Pells 1997, 13, 82–86.

10. Koskinen 2018, 268–269; Eva Cockcroft, Abstract Expressionism, Weapon of the Cold War. *Artforum* 10/1974, 39–41.

11. Mary Nolan, Consuming America, Producing Gender. Teoksessa R. Laurence Moore & Maurizio Vaudagna (toim.) *The American Century in Europe*. Itacha 2003, 251; Gay McDonald, The Modern American Home as Soft Power. Finland, MoMA and the ‘American Home 1953 Exhibition’, *The Journal of Design History* 4 (2010), 392.

modernismi. Kylmän sodan kotirintamalla käytyä kamppailua tutkineen Greg Castillon mukaan Yhdysvalloissa modernistinen muotoilu, kulkuskulttuuri ja demokratia ymmärrettiin toisiaan täydentäviksi ideologioiksi. Amerikkalainen kotikulttuuri osoittautuikin tehokkaaksi välineeksi Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton välisessä propagandasodassa. Sen perusolettama oli, että kapitalistisella lännellä oli kulkuskulttuuria, mutta sosialistisella idällä ei. Kuluttamisesta tuli anti-teesi Stalinin ajan materiaaliselle niukkuudelle, ja kansalaisten itsenäisestä kuluttamisesta selkeä jakolinja lännen ja idän välille.¹²

Yhdysvallat järjesti 1950-luvulla useita menestyksekkäitä kulkuskulttuuria esitelleitä kotitalousnäyttelyitä Länsi-Euroopassa, joiden kokoomisessa luotettiin MoMA:n taideteollisuusosaston johtajan Edgar Kaufmannin asiantuntemukseen. Tässä yhteydessä uusimmalla tekniikalla varustetusta amerikkalaisesta kodista muokattiin kulkuskulttuurin ja elintason lähettiläs. Näyttelyissä esiteltyjen mallikotien idealisoima käsitys amerikkalaisesta mausta oli eurooppalaista kulkusta varten luotua kulttuuridiplomaattista kauppatavaraa. Näyttelyiden viesti oli, että työläinenkin voi olla kuluttaja, ja tätä viestiä välitettiin myös rautaesiripun itäpuolelle. Amerikkalainen hyvä elämä perustui kuluttamiselle ja tämän omaksuminen tarkoitti kapitalismin hyväksymistä. Näyttelyiden International Style -modernismi ei ollut vain estetiikkaa, vaan kylmän sodan kosmopoliittista identiteettipolitiikkaa tukeva tuotanto- ja kulkusmalli. Siinä missä Yhdysvaltojen tukema modernistinen tyyli oli sisällöltään kapitalistista ja muodoltaan kansainvälistä, Neuvostoliiton edustama sosialistinen realismi oli sisällöltään sosialistista ja muodoltaan kansallista.¹³

Kotitalousrintamalla tämä suurvaltojen erilaisista ideologioista juontuva ero huipentui Yhdysvaltojen varapresidentti Richard Nixonin ja Neuvostoliiton pääsihteeri Nikita Hruštšovin välisessä ”Kitchen Debatessa” *Amerikan kan-*

sallisessa suurnäyttelyssä Moskovassa vuonna 1959. Hruštšov jäi altavastaajaksi Nixonin esitelmöidessä amerikkalaisen kulkuskapitalismin materiaalisesta ylivertauudesta mallikeittiö esimerkinään. Keittiödebatissa oli kyse teknologisista innovaatioista ja 1900-luvun tulevaisuudesta, jossa edistynyttä modernia yhteiskuntaa edusti hyvin varusteltu keittiö. Suurvaltajohtajat tiesivät, että innovaatioiden muoto ja sisältö olivat seurausta yhteiskuntajärjestyksestä ja poliittisista valinnoista.¹⁴

Suomalais-amerikkalaista kulttuurivaihtoa kylmän sodan varjossa

Yhdysvaltojen sodan jälkeisen Suomen-politiikan tavoitteena oli tukea Suomen valtiollista suvereniteettia ja minimoida Neuvostoliiton vaikutusvaltaa. Yhdysvallat suhteutti politiikkaansa Suomen geopolitiittiseen asemaan, vuonna 1948 solmittuun YYA-sopimukseen, idänkaupan merkitykseen Suomen taloudelle sekä maan vahvan kommunistisen puolueen toimintaan.¹⁵ 1950-luvun alussa Yhdysvallat katsoi, ettei Suomi kuulunut Neuvostoliiton satelliitteihin, muttei oikein länteenkään.¹⁶ Se pyrki toimimaan Suomessa horjuttamatta Suomen ja Neuvostoliiton herkkää suhdetta ja katsoi järkeväksi panostaa talous- ja kulttuurisuhteisiin sekä teknisen kehityksen esittelyyn. Näistä lähtökohdista Yhdysvaltojen ulkoministeriö päivitti Suomea koskevan maaohjelman vuonna 1952. Sen ”psykologisiin tavoitteisiin” kuului suomalaisten ymmärryksen ja hyväksynnän lisääminen amerikkalaista elämäntapaa, kulttuuria ja Yhdysvaltojen harjoittamaa politiikkaa kohtaan sekä rohkaiseminen kommunismin vastaiseen taisteluun. Tavoitteisiin pyrittiin turvaamalla suomalaisten elintaso, edistämällä Suomen kansainvälistymistä ja ylläpitämällä sen kulttuuri- ja kauppasuhteita länteen.¹⁷

1940-luvun lopulla Yhdysvallat keskittyi tiedolisten sisältöjen välittämiseen, sillä suomalaiset ottivat mielellään vastaan faktapohjaista tietoa

12. Castillo 2010, xiii-xiv; Castillo 2005, 268, 278.

13. Ensimmäinen näyttely järjestettiin Berliinissä 1949. Castillo 2005, 262-264, 269-278, 282; McDonald 2010, 393-394.

14. Ruth Oldenziel & Karin Zachmann, Kitchens as Technology and Politics. *Cold War Kitchen*. MIT Press 2009, 1-5, 9-10.

15. Nancy L. Golden, *Yhdysvaltain ja Suomen suhteiden kehitys 1919-1989, U.S. State Department, Embassy in Finland 1999*, 69-72, https://fi.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/243/2016/11/history-fi_049_076tt8393.pdf (3.2.2021).

16. Hanhimäki 1996, 55, 75, 81, 96, 118-120.

17. Hanhimäki 1996, 101, 103; Golden 1999, 70; John V. Lund, Revision of Draft USIE Country Plan for Finland, April 9, 1952 to Department of State, GR 59 (Register Group), NARA (National Archives and Records Administration, Washington).

ja koulutusmateriaalia, mutta olivat herkkiä liian ilmeisille vaikutusryityksille.¹⁸ 1950-luvun alussa USIS lisäsi kulttuuripanostustaan sitä mukaa, kun se sai lisää resursseja ja toivomaansa materiaalia. Se haki uusia tapoja ja kanavia tavoittaakseen tärkeimmät kohderyhmät: kommunismille alttiit työläiset, opettajat sekä tieteen ja kulttuurin parissa työskentelevät, mutta myös kulttuurista kiinnostuneet yleisöt. Jäykän oloiset suomalaiset olivat osoittautuneet innokkaiksi taiteen, musiikin ja kirjallisuuden ystäviksi, ja tähän korkeakulttuurin kysyntään USIS pyrki vastaamaan. Myös Yhdysvaltojen imagon kohotusta pidettiin tärkeänä, sillä suomalaisten käsitykset amerikkalaisesta elämästä ja kulttuurista vaikuttivat perustuvan Hollywood-elokuvaan, jotka näyttivät Yhdysvallat joko paratiisina tai rikollisuuden vaa-vaamana ja epäkulttuurisena maana. Monipuolisemmalla kulttuuritarjonnalla haluttiin oikaista näitä käsityksiä.¹⁹

Kulttuuritoimintaa ohjattiin myös tarkkailemalla muiden maiden ja erityisesti Neuvostoliiton Suomi–Neuvostoliitto-Seuran kautta järjestämää kulttuuri- ja urheilutarjontaa ja valtuuskuntien vierailuja. Yhdysvaltoja harmitti erityisesti laitasvasemmiston Suomessa levittämä neuvostopropaganda, johon se ei voinut julkisesti puuttua.²⁰ USIS:n oli toimittava Suomessa ”maan tavalla”. Neuvostoliiton suuntaan ei saanut herättää liikaa huomiota ja suomalaiset sensuroivat itse kaikkea, minkä pelättiin ärsyttävän Neuvostoliittoa. Tässä tilanteessa SAY oli elintärkeä yhteistyökumppani yhdysvaltalaisille. Se tarjosi epäpoliittisena pide-

tyn kanavan ja kulissin Yhdysvaltojen kulttuuri-diplomatiale. SAY:n esittämänä USIS:n välittämä materiaali ei näyttäytynyt suoraan Yhdysvaltojen hallituksen propagandana ja yhdistyksen paikallisosastojen kautta amerikkalainen kulttuuri levisi kautta maan.²¹ Vastavuoroisesti Yhdysvallat katsoi tarjoavansa SAY:lle monipuolista kulttuuri-ohjelmaa ja houkuttelevansa tilaisuuksiin yleisöä, joka ei olisi osallistunut jos järjestäjänä olisi ollut vain USIS.²²

SAY oli perustettu jatkosodan aikana vuonna 1943 poliittisena protestina Suomen saksalais-suuntausta vastaan sekä ylläpitämään Suomen rapautuneita suhteita Yhdysvaltoihin.²³ Sen ensimmäisenä puheenjohtajana (1943–1946) toimi länsimyönteinen ja poliittisesti vaikutusvaltainen *Helsingin Sanomien* toimitusjohtaja ja päätoimittaja Eljas Erkko.²⁴ Syyskuussa 1944 solmitun välirauhan jälkeen SAY ryhtyi ripeästi elvyttämään Suomen suhteita Yhdysvaltoihin ja herättämään kiinnostusta amerikkalaista kulttuuria ja elämäntapaa kohtaan. Jo samana vuonna yhdistys aloitti kielikurssit ja perusti ensimmäisen paikallisosaston Turkuun. Pian se esitti myös elokuvia ja järjesti esitelmiä, konserteja ja näyttelyitä. Yhdistyksen keskeinen toimintamuoto, opiskelija- ja henkilövaihto, joka nykyään tunnetaan ASLA-Fulbrigt-nimellä, käynnistyi vuonna 1946.²⁵

Ateneumin taidemuseossa tammikuussa 1945 avattu amerikkalaista nykyarkkitehtuuria ja kaupunkisuunnittelua esitellyt *Amerikka rakentaa* oli ensimmäinen SAY:n Suomessa järjestämä näyt-

18. Antti Aalto, *Esiripun edessä. Suomalais-amerikkalainen yhdistys osana Yhdysvaltain kulttuuri-ohjelmaa Suomessa 1950–1959*. Pro gradu, Helsingin yliopisto 2011, 5, 30.

19. Henry F. Arnold, Semi-Annual Evaluation Report, Nov. 21, 1950; David G. Wilson, USIE Semi-Annual Evaluation Report for Period Ending May 31, 1951; John V. Land, USIE Semi-Annual Evaluation Report for Period Ending Nov. 30, 1951; John V. Lund, Revision of Draft USIE Country Plan for Finland, April 9, 1952, RG 59, NARA. Kaikki em. raportit Yhdysvaltojen Helsingin lähetystöstä State Departmentille.

20. John M. Cabot, Propaganda War in Finland, Helsinki 412, May 11, 1950, RG 59, NARA; H. F. Arnold, Semi-Annual Evaluation Report for Period Ending Nov 30, 1950, USIE Field Reporting, RG 306, NARA; David G. Wilson, USIE Semi-Annual Evaluation Report for Period Ending May 31, 1951; John V. Land, USIE Semi-Annual Evaluation Report for Period Ending Nov. 30, 1951, RG 59, NARA; Fields 2019, 53–57.

21. John M. Cabot, Propaganda War in Finland, Helsinki 412, May 11, 1950; Henry F. Arnold, Semi-Annual Evaluation Report, November 21, 1950, RG 59, NARA; Aalto 2011, 37, 77, 79–80.

22. Henry F. Arnold, Semi-Annual Evaluation Report, November 21, 1950, RG 59, NARA.

23. Yhdysvallat ei julistanut sotaan Suomelle, mutta katkaisi maiden väliset diplomaattisuhteet kesäkuussa 1944. Yhdysvallat nimitti edustajan Soumaan joulukuussa 1944 ja lähettilään 25.9.1945. Yhdysvaltain edustustosta tuli suurlähetystö 10.9.1954. Golden 1999, 68–69, 72.

24. Erkko toimi diplomaattina 1920- ja 30-luvulla sekä ulkoministerinä 1938–39. Keijo K. Kulha, *Eljas Erkko*. Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997– (20.12.2021)

25. SAY:n toimintakertomus 1944, SAY:n työvaliokunnan pk (pöytäkirja) 4.1.1946 ja hallituksen pk 22.2.1946. Pöytäkirjat 1943–, SAYL (Suomi-Amerikka Yhdistysten Liiton arkisto), KA (Kansallisarkisto).

tely.²⁶ Varsinaista pioneerityötä SAY teki kuitenkin amerikkalaisen kuvataiteen tunnetuksi tekemisessä Suomessa. Sen yhdessä USIS:n kanssa järjestämät kuvataidenäyttelyt esittelivät leimallisesti ”amerikkalaista” taidetta ja taiteen muotokieltä uudistaneita tekniikoita, kuten vuonna 1950 järjestetty *Amerikkalaisen serigrafian näyttely*, joka esitteli suomalaisille aiemmin lähes tuntemattoman serigrafiatekniikan.²⁷ Näyttelyn saama innostunut vastaanotto vahvisti USIS:n käsitystä taidenäyttelyiden vaikuttavuudesta taide-entusiasteiksi osoittautuneiden suomalaisten keskuudessa, ja se toivoi saavansa pikaisesti lisää vastaavia näyttelyitä vastatakseen Ranskan ja Neuvostoliiton kuvataidetarjontaan.²⁸ Myös seuraava, Pariisissa työskennelleiden amerikkalaistaitelijoiden maalauksia ja veistoksia esitellyt *Amerikkalaisen taiteen näyttely* (1951) sai varsin myönteisen vastaanoton,²⁹ minkä johdosta USIS ehdotti kuvataiteen ottamista mukaan kulttuuridiplomatian viralliseen ohjelmaan. USIS:n mukaan näin vahvistettaisiin Yhdysvaltojen kilpailuasemaa kuvataiteen esittelijänä muiden maiden joukossa. USIS tiesi, ettei Yhdysvallat voinut kilpailla Neuvostoliiton orkesteri-, kuoro-, teatteri-, ja tanssiryhmäkiertueiden kanssa, mutta voisi tasoittaa tilannetta esittelemällä amerikkalaista kuvataidetta, taideteollisuutta ja taidekäsityötä Suomessa.³⁰ *Amerikkalainen koti* sekä suomalaisia vuonna 1954 hämmästyttänyt *Kaksitoista nykyaikaista amerikkalaista maalaria ja kuvanveistäjää* -näyttely olivat seurausta sekä USIS:n ehdotuksesta että Yhdysvaltojen valtio-

johtoisen kulttuuridiplomatian keskittämisestä USIA:lle vuonna 1953.³¹ Suomessa Yhdysvaltojen kulttuuridiplomatian volyymin kasvu näkyi useina MoMA:n lippulaivanäyttelyinä.³²

SAY loi määrätietoisesti suhteita Yhdysvaltojen kulttuurikenttään 1940- ja 1950-lukujen taitteessa saadakseen amerikkalaista kulttuuria Suomeen ja vastavuoroisesti suomalaista kulttuuria ja taidetta Yhdysvaltoihin.³³ SAY hoiti näin vientitehtäviä, joista myöhemmin vastasivat valtio sekä taidealan järjestöt ja instituutiot.³⁴ Yhdistyksen tulokellinen toiminta tällä saralla on kuitenkin lähes sivuutettu muun muassa suomalaisen taide-teollisuuden historiankirjoituksessa.³⁵ Tämä johtuneen siitä, että suomalaisen taideteollisuuden sodan jälkeinen narratiivi on keskittynyt suomalaisen muotoilun maailmanmenestykseen sekä siitä, ettei SAY ollut taideteollisuuskentän ”oma” toimija.

Amerikkalaista kotikulttuuria suomalaisella twistillä

SAY oli esitellyt amerikkalaista kulttuuria *Amerikan päivät* -tapahtumassaan vuodesta 1947 lähtien. Juhlavuoden 1953 *Amerikan päivien* yhteyteen se suunnitteli amerikkalaista kotitalousnäyttelyä ja teki siitä juhlien päätapahtuman alkuvuodesta 1953. Näyttelyä valmisteli toimikunta, johon kuuluivat yhdistyksen rahastonhoitaja, johtaja C. G. Weckman ja Bengt Broms sekä asiantuntijoina muonituslottien perintöä Työmaahuolto Oy:n toimitusjohtajana jatkanut Tellerervo Hakkarainen, kotitaloustieteen professori

26. Ruotsista Suomeen saatu näyttely oli MoMA:n ja The Office of War Informationin tuottama ja se järjestettiin yhteistyössä Suomen arkkitehtiiliiton kanssa. SAY:n toimintakertomus 1944, Vuosikertomukset 1943–2007, SAYL, KA; Amerikansk arkitektur skall ställas här. *Hufvudstadsbladet* 18.11.1944; Marianna, Amerika rakentaa Ateneumissa. *Helsingin Sanomat* 30.12.1944.

27. Serigrafiaa, Tshekkoslovakian arkkitehtuuria ja Helsinki-aiheita. *Uusi Suomi* 12.1.1950; SAY:n toimintakertomus 1951, Vuosikertomukset 1943–2007, SAYL, KA.

28. Henry F. Arnold, Semi-Annual Evaluation Report, November 21, 1950 to Department of State, RG 59, NARA.

29. Näyttely oli MoMA:n tuottama. SAY:n hallituksen pk 31.7.1950, 30.9.1950 ja 4.12.1950; Amerikan kuvataidetta ensi kerran Suomessa. *Helsingin Sanomat* 28.1.1951.

30. David G. Wilson, USIE Semi-Annual Evaluation Report for Period Ending May 31, 1951 to, RG 59, NARA. Yhdysvallat järjesti Suomessa 1944–1953 neljä ja Neuvostoliitto kolme kuvataidenäyttelyä.

31. Koskinen 2018, 266–273, 293–308.

32. David G. Wilson, USIE Semi-Annual Evaluation Report for Period Ending May 31, 1953 to Department of State, RG 59, NARA.

33. Koskinen 2018, 295; SAY:n toimintakertomus 1951, Vuosikertomukset 1943–2007, SAYL, KA; Suomalaisen taiteen suuresittely USA:ssa. *Suomi-Finland USA* 2/1952, 16–17.

34. Broms 1986, 165–167.

35. Ks. esim. Erik Kruskopf, *Suomen taideteollisuus. Suomalaisen muotoilun vaiheita*. WSOY 1989; Kristiina Paatero & Tuula Puisto (toim.) *Esineitä Ympäriällämme*. Suomen Taideteollisuusyhdistys 1981; Marianne Aav & Eeva Viljanen (toim.) *Herman Olof Gummerus. Muotoilun diplomaatti*. Designmuseo 2009.

Elli Saurio ja Helsingin kotitalousopettajaopiston rehtori Kerttu Sihvonon.³⁶ Myös Yhdysvaltain lähetystö halusi osallistua juhlahankkeeseen. Keväällä 1953 se kertoi SAY:lle tehneensä merkittävän juhlasuunnitelmiin liittyvän aloitteen Yhdysvaltojen ulkoministeriölle. Lähetystön mukaan sen kehotuksesta Yhdysvalloissa oli ryhdytty selvittämään edustavan amerikkalaista taideteollisuutta esittelevän kokoelman lähettämistä Euroopan kiertueelle siten, että se saataisiin ensin Helsinkiin. MoMA kokosi näyttelyn USIA:n pyynnöstä ja tuotti sen osana uutta, Rockefeller Brothers Fundin rahoittamaa *International Program of Circulating Exhibitions* -kiertonäyttelyohjelmaa, joka oli perustettu kylmän sodan kulttuuridiplomatian tarpeisiin.³⁷ SAY päätti yhdistää jo pitkälle valmisteleman *Kotitalousnäyttelyn* ja MoMA:n näyttelyn yhdeksi näyttelyksi.³⁸ Sen nimeksi sovittiin ”Amerikkalainen koti – 1953” ja sen osat nimettiin ”Kotitaloudeksi” (*Homecraft*) ja ”Kotitaiteeksi” (*Home Art*).³⁹ MoMA:n näyttelyosuus jatkoi Helsingistä edelleen Ruotsiin, Norjaan ja Tanskaan ja sieltä vielä Belgiaan ja Italiaan.⁴⁰

Amerikkalainen koti -näyttelyn lopullinen konsepti vastasi taideteollisuutta ja kotitaloustavaroita yhdistäneitä Marshall-apunäyttelyitä, joita Yhdysvallat oli kierrättänyt Länsi-Euroopassa. Niitä ei ollut tarjottu Suomeen, koska Suomi kieltäytyi Marshall-avusta Neuvostoliiton painostuksesta. Yhdistävänä tekijänä toimi kuitenkin MoMA:n näyttelyosuuden suunnittelija Edgar Kaufmann. Hänen missionsa oli osoittaa erityisesti arvostamilleen Skandinavian muotoilumaille maansa taideteollisuuden sodan jälkeinen elinvoima. Kaufmann nosti esiin eurooppalaisen ja amerikkalaisen taideteollisuuden

yhteiset juuret, mutta korosti amerikkalaisen designin löytäneen nyt oman ilmaisunsa innovatiivisissa muodoissa, materiaaleissa ja tuotantotavoissa; Yhdysvalloissa yksilöllinen muotoilu ja massatuotanto oli yhdistetty palvelemaan ihmisiä demokratian hengessä.⁴¹ Sekä MoMA:n ”taideteollisuuspoliittisesta” että Yhdysvaltojen ulkopoliittisesta näkökulmasta tarkasteltuna Skandinavian maat muodostivat kokonaisuuden, joka Yhdysvaltojen suurvaltapolitiikan näkökulmasta liittyi laajemmin Pohjois-Euroopan ja Itämeren alueeseen.⁴²

Ennen sotia amerikkalaisen kulttuurin esittely Euroopassa oli toteutettu pääasiassa yksityisten toimijoiden, taideinstituutioiden ja säätiöiden välisenä yhteistyönä. Sen sijaan MoMA:n 1953 taideteollisuusnäyttely oli valtiojohtoinen Yhdysvaltojen kylmän sodan kulttuuridiplomatian tuote – nyt mukana oli myös ulkopoliittisia tavoitteita. Samalla toiminta jatkoi Skandinavian ja Yhdysvaltojen kulttuurivaihdon pitkää linjaa. Skandinaavien taideteollisuus oli saanut näkyvyyttä Yhdysvalloissa jo 1920-luvulla, ja 1930-luvulla MoMA nosti sen alan esikuvaksi esitellen sitä julkaisuisaan ja näyttelyissään (esim. Alvar ja Aino Aalto 1938 ja 1950-luvun *Good Design* -näyttelyt).⁴³ Sen sijaan amerikkalainen taideteollisuus oli jäänyt tuntemattommaksi Skandinaviassa.⁴⁴

1950-luvun alun Suomessa taideteollisuutta tunnetumpia ilmiöitä olivat amerikkalainen koti ja perhe-elämä. Suomalaiset olivat tutustuneet amerikkalaiseen kotitalouteen oma-aloitteisesti jo 1920-luvulla, jolloin Martta-järjestö esitteli *Kotitalousnäyttelyssään* (1925) rationalisoidun amerikkalaisekeittiön. Ennen sotia kodin ja kotityön rationalisointia edistänyt suomalainen kotitalousliike esitteli muitakin moderneja keittiöitä

36. SAY:n työvaliokunnan pk 9.10.1952 ja hallituksen pk 16.1.1953, SAYL, KA.

37. Näyttely oli ensimmäinen USIA:n MoMA:lta tilaama kiertonäyttely. *Circulating Exhibitions 1931–1954, The Bulletin of the Museum of Modern Art* Vol. 21, No. 3/4, 1954, 13.

38. *Kotitalousnäyttelyn* komissaari oli kotitalousopettaja Leena Aallos. SAY:n toimintakertomus 1953, SAYL, KA.

39. USIA maksoi näyttelyn tuontikustannukset, näyttelykatalogin, osan mainonnasta ja rahdin seuraavaan näyttelypaikkaan. SAY maksoi Taidehallin vuokran sekä *Kotitalousnäyttelyn* kustannukset. David G. Wilson, Arrangements for the American Home Exhibits at the Taidehalli, Aug 25 ja Aug 28, 1953. Amerikan päivät 1946–1981, SAYL, KA.

40. Pohjoismaiden kiertue 1954–55: Ruotsi: Göteborg; Norja: Oslo, Bergen, Stavanger; Tanska: Kööpenhamina, Århus. *Internationally Circulating Exhibitions 1952–2004*, MoMA archives, <https://www.moma.org/momaorg/shared/pdfs/docs/learn/icelist.pdf> (8.3.2021).

41. Edgar Kaufmann, Taideteollisuuden asema nykypäivien Amerikassa, *Amerikkalainen koti*, näyttelyluettelo 1953, 5–8.

42. Osmo Tuomi, Itämeren alue geopolitiittisen ja regionalistisen näkemyksen valossa. *Tiede ja Ase* 49 (1991), 41–44. <https://journal.fi/ta/article/view/47730>.

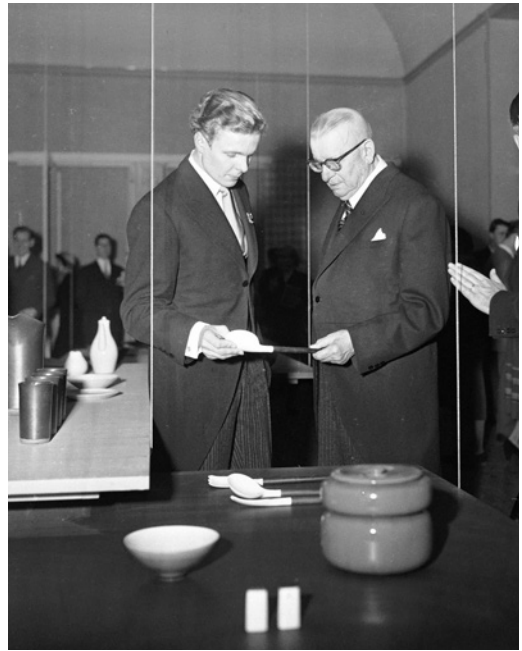
43. McDonald 2010, 393–395.

44. *Scandinavian Design and The United States 1890–1980*. Los Angeles County Museum of Art & Milwaukee Art Museum 2020.

näyttelyissään, mutta tuolloin modernin keittiön ja kotitalouden esikuvat tulivat pääasiassa Ruotsista ja Saksasta sekä niiden välityksellä Yhdysvalloista, kun taas jälleenrakennuskauden Suomessa uutuuksia omaksuttiin yhä useammin suoraan Atlantin takaa.⁴⁵ Esimerkiksi amerikkalainen työpsykologi ja insinööritieteen professori Lillian Gilbreth luennoi Suomessa kotityön rationalisoinnista Työtehoseuran kotitalousosaston kutsusta vuonna 1949.⁴⁶ Kokemusasiatuntijuutta kotitalouden modernisoinnista Suomeen toivat ennen kaikkea Yhdysvalloissa vierailleet stipendiaatit, jotka edustivat kotitalous- ja ravitsemusalaa sekä elinkeinoelämää.⁴⁷ Alan ensimmäisten stipendiaattien joukossa oli ollut SAY:n *Kotitalousnäyttelyn* kokoaja Tellervo Hakkarainen, joka suoritti kotitalousalan MA-tutkinnon *Texas State Collage for Women* -yliopistossa Dallasissa lukuvuonna 1948–1949.⁴⁸ Palattuaan Suomeen hän välitti amerikkalaisvaikutteita esittelemällä amerikkalaista kotitaloutta, ruokavaliota ja ruoanlaittoa eri yhteyksissä.⁴⁹ SAY:n *Kotitalousnäyttely* oli jatkoa tälle valistustyölle ja suomalaisten kotitalouksien modernisoinnille. Oman lisänsä siihen toivat USIS:n järjestämät amerikkalaista perhe-elämää esitelleet värivalokuvanäyttelyt, valistusfilmit sekä vuonna 1952 lanseerattu *Aikamme*-aikakauslehti.⁵⁰

American Design for Home and Decorative Use – innovatiivista sarjatuotantoa ja yksilöllistä muotoilua

Amerikkalainen koti -näyttelyn avajaisten virallinen edustus osoitti näyttelyn olleen valtiollispoliittisesti merkittävä. Suomen poliittista johtoa edustivat presidentti J. K. Paasikivi, pääministeri Urho Kekkonen ja opetusministeri Johannes Virolainen, ja Yhdysvaltoja lähes koko lähetystön väki lähettiläs Jack McFallin johdolla. Länä

■ Kuva 1. Muotoilija Timo Sarpaneva esittelee Trudi ja Harold Sitterlen suunnittelemaa tarjoiluottimia presidentti J. K. Paasikivelle *Amerikkalainen koti* -näyttelyn avajaisissa Taidehallissa 31.10.1953. Lähde: Lehtikuva.

oli lisäksi miltei koko pääkaupungin julkinen elämä. SAY:n puheenjohtaja Juho Hämäläinen katsoi avajaispuheessaan, että Suomen tuli seurata amerikkalaista kehitystä ja elintasoa ja uskoi näyttelyn antavan vaikutteita teollisuudelle. Ministeri Virolainen odotti näyttelyn lisäävän sekä suomalaisten ymmärrystä amerikkalaisten elämästä että kansainvälistä yhteisymmärrystä ja kiitti yhdistystä merkittävästä työstä maiden kulttuurisiteiden lujittamisessa. Lähettiläs McFall

45. Ennen sotia suomalainen keittiö oli yksi moderneimmista maailmassa. Kirsi Saarikangas, What's New? Women Pioneers and the Finnish State Meet the American Kitchen, *Cold War Kitchen. Americanization, Technology, and European Users*. Ruth Oldenzien & Karin Zachmann (Ed.), MIT Press 2009, 288, 290–292.
46. Saarikangas 2009, 297; Mika Pantzar, *Tulevaisuuden koti. Arjen tarpeita keksimässä*. Otava 2000, 147–148.
47. Johanna Hankonen, *Lähiöt ja tehokkuuden yhteiskunta. Suunnittelujärjestelmän läpimurto suomalaisten asuntoalueiden rakentumisessa 1960-luvulla*. Gaudeamus 1994, 92.
48. Tellervo Hakkarainen & Maarit Huovinen, *Lotta sodassa ja rauhan töissä*. WSOY 1999, 148–149.
49. Mitä kuuluu Suomalais-amerikkalaisen yhdistyksen toimintaan? *Uusi Aura* 29.3.1950; SAY:n toimintakertomus 1950, SAYL, KA.
50. *Elämää Amerikassa*, Valistuselokuvaluettelo, Yhdysvaltain tiedoituslaitos 1953; Vallankumous kyökin puolella, *Aikamme* 1/1952; Nykyhetken koti, *Aikamme* 4/1952. USIS kilpaili värivalokuvanäyttelyillään Helsingissä järjestettyjen vastaavien neuvostonäyttelyiden kanssa. Henry F. Arnold, Semi-Annual Evaluation Report, Nov 21, 1950; David G. Wilson, USIE Semi-Annual Evaluation Report for Period Ending May 31, 1951; David G. Wilson, Motion Picture Subjects Most Valuable in Finland, Sept 26, 1951; Henry F. Arnold, Semi-Annual Evaluation Report, Nov 21, 1950. RG 59, NARA.

toivoi näyttelyn antavan ”oikean” käsityksen amerikkalaisesta kotielämästä ja korosti, miten keskeisestä osaa ”onnellinen ja tasapainoinen koti demokraattisen yhteiskunnan perustana sielläkin palveli”. Hän uskoi amerikkalaisten kulutustuotteiden helpottavan naisten kotityötä ja tekevän kodeista miellyttävämpiä. Paasikivi ja Kekkonen tutustuivat näyttelyyn lähettiläsparin johdolla. Kekkonen innostui kokeilemaan modernia pikutuolia ja naureskeli, että ”tämä tuoli ei ole pääministerin tuoli, tämä voi kaatua”. Kekkonen IV hallitus jättikin eronpyynnön neljän päivän kuluttua. Näyttelyä juhlistettiin vielä lähettiläsparin cocktailtilaisuudessa sekä illallistanssiaisissa Kalastajatorpalla. *Amerikkalainen koti* sekä 10-vuotisjuhla- ja muu kulttuuriohjelma tarjosi useita epävirallisia tilaisuuksia Suomen ja Yhdysvaltojen välisille keskusteluille.⁵¹

American Design for Home and Decorative Use -näyttelyn yli 300 huolella valittua esinettä – huonekalut, valaisimet, keramiikka, lasi, tekstiilit, astiat ja korut – edustivat MoMA:n suosimaa high style -modernismia.⁵² Esineiden suunnittelijat olivat pääasiassa tunnettuja muotoilijoita, mutta mukana oli myös Amerikan intiaanien taidekäsitöitä esimerkkinä maan myönteisestä suhtautumisesta alkuperäiskansoihin.⁵³ MoMA:n osuuden hienostuneesta esillepanosta vastasivat Timo Sarpaneva ja Taidehallin intendentti Bertel Hintze.⁵⁴ Sarpanevan estetiikka vastasi hyvin MoMA:n tapaa esittää design-esineet ilmastavasti ja yksilöllisyyttä korostaen modernin taiteen tavoin.⁵⁵ Sarpanevan ura oli hyvässä nosteessa. Hän oli mukana yhteispohjoismaisessa *Design in Scandinavia* -näyttelyssä, joka oli juuri lähdössä

kiertueelle Pohjois-Amerikkaan, ja yhteistyö MoMA:n kanssa edisti edelleen hänen tunnettuuttaan Yhdysvalloissa.⁵⁶

Amerikkalainen taideteollisuus kiinnosti suomalaisia alan toimijoita, ja MoMA:n näyttelyä pidettiin inspiroivana. Esineiden visuaalisuus, värikkyyden ja käytännöllisyys tekivät vaikutuksen ja amerikkalaisten kyky yhdistää yksilöllinen lahjakkuus uusien materiaalien tekniseen käsittelyyn sekä kehittyneen sarjatuotannon mahdollisuudet saivat kiitosta. Arkkitehti Reima Pietilä piti Charles Eamesin muovi-istuimia tuoleja innovatiivisina. Vapaamman muodonannon mahdollistanut muovi oli uusi materiaali Suomessa, missä puun käytöllä oli vahvat perinteet.⁵⁷ Annikki Toikka-Karvosen mielestä Don Knorrrin ja Charles Eamesin tuolit monimutkaisine jalkoineen olivat epämukavia ”istumakoneita”, mutta Eero Saarisen muovia ja vaahtokumia yhdistävä tuoli mukava, yksinkertainen ja kevyt.⁵⁸ Näyttelyn arvioijat pitivät muovisia astioita ja aterimia onnistuneina, mutta valaisimet ja tekstiilit jakoivat mielipiteitä. Hopeaesineitä ja koruja pidettiin erinomaisina, kun taas lasi- ja keramiikkamuotoilu ei juuri viehättänyt kotimaan korkean tason rinnalla. Toikka-Karvonen kiinnitti huomiota myös köyhän Suomen ja ”rikkaan Amerikan” väliseen valtavaan eroon, joka vaikutti maiden taideteollisuusalojen mahdollisuuksiin toimia. Suomessa ymmärrettiin, ettei MoMA:n näyttely antanut oikeaa kuvaa keskivertoamerikkalaisesta kodista, kuten Benedict Zilliacus huomautti arviossaan ”Voice of America”⁵⁹ Otsikolla hän ilmeisesti viittasi pitävänsä näyttelyä propagandana. *Kaunis Koti* -lehden päätoimittaja Eila Jokela

51. Ohjelmistossa oli lisäksi amerikkalaisen lavastustaiteen näyttely, amerikkalaisia näytelmiä pääkaupungin teattereissa sekä konsertteja. Suomalais-Amerikkalaisen Yhdistyksen 10-vuotisjuhlat, *Suomi-Finland USA VIII*/1953, 4, 8–11.

52. 314 esineestä 119 oli tehty käsityönä, 125 koneellisenä sarjatuotantona, loput olivat niiden yhdistelmiä. ”American Design for Home and Decorative Use”. An exhibition assembled by the Museum of Modern Art, New York, Aug 1953. USIE Helsinki, Aug 27, 1953. Näyttelylista Nationalmuseetista Ruotsista.

53. McDonald 2010, 393–399.

54. Tehtävään oli ensin ajateltu Tapio Wirkkalan. David G. Wilson, Arrangements for the American Home Exhibits at the Taidehalli, Aug 25 ja Aug 28, 1953. Amerikan päivät 1946–1981, SAYL, KA.

55. McDonald 2010, 396.

56. Skandinavian maat rakensivat näyttelyllä yhteistä brändiä ja edistivät taideteollisuutensa myyntiä. Jørn Gulberg, Scandinavian Design som utställning. Om vandringsutställningen Design in Scandinavia. *Scandinavian Design & USA. Mäniskor, möten och idéer, 1890–1980*. Nationalmuseum 2021, 59–72. Sarpanevasta ks. David McFadden, Timo Sarpaneva – persoonallinen näkemys kansainvälisessä kentässä. *Timo Sarpaneva*. Helsingin kaupungin taidemuseo 1993, 52; Kaj Kalin, *Sarpaneva*. Otava 1986, 70, 338–339.

57. Reima Pietilä, Amerikkalainen koti, *Arkkitehti-Arkitekten* 10/1953, 34–36.

58. Annikki Toikka-Karvonen, Amerikkalaista taideteollisuutta. *Helsingin Sanomat* 4.11.1953.

59. Benedict Zilliacus, Voice of America. *Hufvudstadsbladet* 5.11.1953. VOA oli Yhdysvaltojen ulkomaille suunnattu propagandaradiokanava, joka toimi Suomessa 1951–53. Fields 2019, 157–163.

kiitti amerikkalaisia paneutumisesta nykyhetken tarpeiden tyydyttämiseen sen sijaan että olisivat suomalaisten tavoin jumiutuneet traditioon.⁶⁰ Myös Toikka-Karvonen peräänkuulutti suomalaisten suunnittelijoiden ja teollisuuden suurempaa panostusta arkipäivän esineisiin kansainvälisen menestyksen ohella.⁶¹

Samanaikaisesti Neuvostoliitolla oli vähän annettavaa moderniin muotoilumittelöön tai kulutustavarakilpailuun. Näinä vuosina Suomi-Neuvostoliitto-Seura järjesti vain yhden taide-teollisuusnäyttelyn. *Neuvostoliiton kansankäsityö ja taideteollisuusnäyttely* oli esillä SNS:n edustajakokouksen yhteydessä Helsingissä vuonna 1949. Neuvostoliiton kulttuurivaihdosta vastanneen VOKS:n tuottama näyttely esitteli nukkeja, lakkaesineitä, pienoisveistoksia, kirjailtuja teksteilejä sekä pitsejä ja mattoja, jotka edustivat Neuvostoliiton eri kansallisuuksien kansantaidetta ja -käsityötä, vuosisataisia perinteitä ja taitoja.⁶² Kun *Amerikkalaisen kodin* esineistö edusti uusia tuotantotapoja ja materiaaleja, neuvostonäyttely tukeutui kansalliseen menneisyyteen. Modernissa kulttuurissa perustelut uutuuksien tarpeille etsitään tulevaisuudesta, ja sotien jälkeen Yhdysvaltojen tekninen kehitys viitoitti tietä modernille tulevaisuudelle.⁶³

Kotitalousnäyttely – matkaopas tulevaisuuteen

SAY:n *Kotitalousnäyttelyn* kodinkoneet ja tavarat haettiin suoraan Yhdysvalloista ”alan johtavista amerikkalaisista tehdaslaitoksista”. Hankintamatkan teki Tellervo Hakkarainen näyttelytoimikunnan asiantuntijana heinä-elokuussa 1953. Hän oli erinomainen henkilö tehtävään. Hakkarainen oli opiskellut kotitalousalaa Yhdysvalloissa ja kiertänyt maata Otaniemen teekkarikylän rakennus-

toimikunnan jäsenenä syksyllä 1950.⁶⁴ Tavaroiden hankintaan tarvittavan määrän vaikeasti saavissa ollutta valuuttaa yhdistys sai käyttöönsä Yhdysvaltain Suomen-lähetystön ja Suomessa toimineen mormonikirkon avustuksella siten, että Yhdysvalloissa toiminut mormonikirkko maksoi hankinnat paikan päällä ja SAY teki myöhemmin vastaavan lahjoituksen mormonikirkolle Suomessa.⁶⁵ Kodinkoneet – pakastin, pesukone, silityskone ja Mixer-monipuolisuussekoittaja (monitoimikone) – sekä sadat muut Suomessa ennennäkemättömät tavarat laivattiin Suomeen elo-syyskuussa 1953. Suomen päässä näyttelyn toteutusta avustivat useat yritykset (mm. Keskus-Sato, Enso-Gutzeit ja Mainos Taucher) ja yksityishenkilöt.⁶⁶

Kotitalousnäyttely toi amerikkalaisen elämäntavan ja kulutuskulttuurin käsin kosketeltavasti suomalaisten ulottuville. Uusia kulutustavaroita ja kodinkoneita esiteltiin näyttelyn vetonaulaksi rakennetun modernin amerikkalaisen mallikodin (keittiö, ruokailutila, olohuone, makuuhuone, lastenhuone, kodinhoituhuone ja kylpyhuone) avulla. Se oli sisustettu Hakkaraisen ohjeistuksen mukaisesti vastaamaan tavallista amerikkalaista keskitason kotia ilman ylellisyystavaroita.⁶⁷ Hänen ymmärryksensä sekä amerikkalaisesta kotikulttuurista että suomalaisten kotien todellisuudesta kasvatti näyttelyn potentiaalia vaikuttaa suomalaisten ”sydämiin ja mieliin”. Suomalaiset näyttelyn järjestäjät olivat muutenkin luovia. He sisustivat mallikodin olohuoneen MoMA:n taide-teollisuusnäyttelyyn kuuluneilla huonekaluilla, kun MoMA:n näyttelyosuus oli muuten esillä omassa salissaan. Tämä näyttelyiden sekoittuminen vahvisti *Amerikkalainen koti* -näyttelyn hybridiluonnetta. Se tuskin haittasi yhdysvaltalaisia tai näyttely-yleisöä; olivathan näyttelyn kaikki esineet ja tuotteet ”Made in USA”.

60. Eila Jokela, *Amerikkalainen koti* ja me. *Kaunis Koti* 4/1953. Jokela oli ASLA-stipendiaattina Yhdysvalloissa 1951 ja 1957. ASLA Directory, ASLA Grantees 1950–1963. The Asla Alumni Association, 1965, 49.

61. Annikki Toikka-Karvonen, Amerikan uusinta taideteollisuutta. *Viikkosanomat* 29.10.1953, 29.

62. Neuvostoliiton koti- ja taideteollisuusnäyttelyn avajaiset eilen Helsingissä, *Vapaa Sana* 24.11.1949; Venäläistä taide- ja kotiteollisuutta. *Helsingin Sanomat* 24.11.1949.

63. Miika Pantzar, *Tulevaisuuden koti. Arjen tarpeita keksimässä*. Otava 2000, 151, 166.

64. Hakkarainen & Huovinen 1999, 148–159; Bengt Broms, 10-vuotisjuhla ja Amerikan päivät, *Suomi-Finland USA VIII*, 4/1953, 7; SAY:n toimintakertomus 1948, Vuosikertomukset 1943–2007, SAYL, KA.

65. SAY:n hallituksen pk:t 9.6.1953, 29.12.1953. ja 23.3.1954, työvaliokunnan pk 12.8.1953; SAY:n toimintakertomus 1953, Pöytäkirjat 1943–2007, SAYL, KA.

66. David G. Wilson, Arrangements for the American Home Exhibits at the Taidehalli, Aug 25 ja Aug 28, 1953. Amerikan päivät 1946–1981, SAYL, KA.

67. Hakkarainen & Huovinen 1999, 161.

Näyttelyn suosituin osio oli huipputekninen keittiö, jossa oli muun muassa jääkaappipakastin, ajastettu sähköliesi, astianpesukone ja automaattinen jätemylly. Naisoppaat esittelivät kodintekniikan käyttöä, ja myös yleisö pääsi kokeilemaan laitteita. Yleensäkin esineisiin sai koskea. Mallikodin lisäksi esille oli asetettu kulutustavaroita pölynimureista ja lattiavaloista tuttipullon desinfiointilaitteisiin ja valmisruokiin ajatuksena, että valikoima edustaa keskiverto amerikkalaisen nuorenparin hankintoja ensimmäiseen kotiinsa. Ruoanlaitosta kiinnostuneille oli myynnissä reseptejä ja amerikkalaisten vapaa-ajanviettopoihin oli mahdollista tutustua retkeilyvälineiden avulla. Taidehallin alakerrassa oli ”American Party” eli kahvila, josta sai ostaa Coca Colaa, kahvia ja kakkuja. Moni näyttelyssä kävijä joutui kuitenkin pettymään, kun esiteltyjä tavaroita ei voinut vielä ostaa kaupasta.⁶⁸ Erityisesti naisten keskuudessa suurta suosiota saavuttaneen näyttelyn kävijämäärä (yhdeksän aukiolopäivän aikana lähes 21 000 henkilöä) rikkoi Taidehallin aiemmat ennätykset.⁶⁹ Näyttelyn suosituimmat osiot keittiö ja kylpyhuone vietiin vielä esille Stockmannin tavarataloon.⁷⁰

Yhdistys oli erittäin tyytyväinen näyttelyyn ja 10-vuotisjuhliinsa. Sen mukaan niin suuri yleisö kuin julkinen sana kohdistivat huomionsa ”ehkä keskitetympin kuin milloinkaan aikaisemmin Yhdysvaltain kulttuuriin, Suomen ja Yhdysvaltain sivistykselliseen vuorovaikutukseen ja yhdistykseen tämän vuorovaikutuksen välineenä ja vaalijana”. SAY arvioi ”kotimarkkinateollisuutemme” tuottavan piakkoin markkinoille tuotteita, joilla kohotetaan kotitalouksien elintaso.⁷¹ Yhdistystä lämmitti myös Suomen poliittisen johdon ja Yhdysvaltojen edustajien avajaisissa antama tunnustus yhdistyksen ”kaikesta politikoimisesta vapaalle kulttuuritoiminnalle”, mikä kannusti

sitä jatkamaan työtä kansainvälisen kulttuurin ja yhteisymmärryksen edistämiseksi.⁷²

Kotitalousnäyttely osoitti, että sen esittelemä utopialta vaikuttanut elintaso olisi mahdollista saavuttaa Suomessakin – kunhan pysyttäisiin mukana läntisen maailman kehityksessä. SAY istutti elintason siemeniä käytäntöön lahjoittamalla näyttelyesineistöä kotitalousalan opetukseen sekä malleiksi teollisuuslaitoksille. Loput esineet arvottiin arpajaisissa ja myytiin myyjäisissä. Ennakoitua kalliimmaksi osoittautunut näyttely tuotti lopulta jopa hieman voittoa.⁷³ Se, miten näyttely lopulta vaikutti kodinkoneteollisuuteen tai mitkä tuotteet päätyivät sen seurauksena Suomen markkinoille, on toisen tutkimuksen aihe.

Jokanaisen unelmakeittiö vai harvojen etuoikeus?

Amerikkalainen koti oli myös mediamenestys.⁷⁴ Kun MoMA:n design kiinnosti pääasiassa alan toimijoita, *Kotitalousnäyttely* huomioitiin pienimmissäkin sanomalehdissä. Näyttely viritti vilkkaan keskustelun kotikulttuurista sekä naisen roolista kotona ja yhteiskunnassa. Puheenaiheiksi nousivat esteettisesti miellyttävä koti sekä teknistetyn keittiön tarjoamat mahdollisuudet naisten kotityön helpottamiseksi. Näyttely puhutteli naisia, mutta miehetkin tungeksivat lentokoneen ohjaamo muistuttavan ”laboratoriokeittiön” ympärillä. Kaikki halusivat nähdä ihmeellisen amerikkalaisen keittiön, josta Amerikan kävijät olivat innoissaan vuosikausia kertoneet.⁷⁵

Outoudestaan huolimatta sähköisillä kotitalouskoneilla varustettua keittiötä pidettiin hygieenisenä, tehokkaana ja helppohoitaisena. Sen käytännöllinen kalustus ja säilytystilat ihastuttivat, mutta ruokailunurkkauksen metallirunkoisia kalusteita pidettiin baarimaisina, kun taas

68. Hakkarainen & Huovinen 1999, 159–163; Amerikan kotitalous ja taide esittäytyvät helsinkiläisille. Suomalais-Amerikkalaisella yhdistyksellä laaja juhlaohjelma. *Helsingin Sanomat* 13.9.1953; Amerikkalaiseen kotiin tutustumassa, *Etelä-Suomi* 3.11.1953; Soile [Järvelä-Kairenius], Amerikkalainen koti Taidehallissa. *Uusi Suomi* 31.10.1953; SAY:n toimintakertomus 1953, SAYL, KA.

69. Koskinen 2018, 297.

70. Suomalais-Amerikkalaisen Yhdistyksen 10-vuotisjuhlat, *Suomi-Finland USA* -lehti VIII 1953, 4, 8–11.

71. Ibid.

72. Juhon Hämäläinen, 10 vuotta suomalais-amerikkalaista kulttuurityötä. *Suomi-Finland USA*, VIII 1953, 7; SAY:n toimintakertomus 1953, SAYL, KA.

73. Esineistöä lahjoitettiin Helsingin yliopiston kotitaloustieteelle ja Helsingin kotitalousopettajaopistolle. SAY:n hallituksen pk:t 9.6., 2.12. ja 29.12.1953. sekä 23.3.1954; SAY:n toimintakertomukset 1953 ja 1954, SAYL, KA.

74. Myös näyttelyn ennakkotiedotus meni hyvin läpi lehdistössä. Esim. *Vasabladet* 30.9.1 ja 15.10.1953

75. Soile [Soile Järvelä-Kairenius], Amerikkalainen koti Taidehallissa. *Uusi Suomi* 31.10.1953.

mustien, tomaatinpunaisten ja keltaisten muoviastioiden katsottiin tuovan iloa ja kauneutta sisutukseen. Muovia olivat myös keittiön työskentelypinnat sekä kylpyhuoneen amme ja lavuaari. "Hollywood-sävyinen" vaaleanpunainen makuuhuone ja vaaleanpunaisella ja -vihreällä sävytetty kylpyhuone eivät vastanneet suomalaista makua, mutta niissä olleita käteviä ratkaisuja, kuten pesuallas-kaapistoyhdistelmää, kiiteltiin. Kodinkoneissa ja -laitteissa riitti ihmeteltävää: automaattinen pesukone, jossa vaatteet peseytyivät "itseksensä", "syväjäähdyttämö" (pakastin), seinään ripustettava säilyketölkkin avaaja, kokoontaitettava kuivausteline, vahtokumipatjat, vauvan valohoitolamppu, kissan "kakkimiskuppi". Näyttely herätti huomaamaan, että monia kotiin liittyviä asioita voitiin parantaa pienellä kekseliäisyydellä. "Hypermodernin" näyttelyn ymmärrettiin esittelevän amerikkalaisen kodinsisustamisen parhaita puolia, mutta kodikuu-

■ Kuva 2. Amerikkalaisen mallikodin lastenhuone SAY:n järjestämässä *Kotitalousnäyttelyssä*. Lähde: Suomi-Amerikka Yhdistysten Liitto SAM.

den katsottiin kärsineen koneellistamisen myötä.⁷⁶ Epäilyä herätti, asutaanko Yhdysvalloissa todella näin vai kuljeksivatko miehet kaduilla ja kapakoissa ja naiset käyvät mieluummin ulkona syömässä kuin laittavat ruokaa rationalisoiduissa keittiöissään.⁷⁷ Pakinoitsija Arijoutsu äityi ihmetelemään "mitä ne amerikkalaiset enää naisilla tekevätkään, koska sähkömoottori vallan hyvin ajaa saman asian."⁷⁸

Laitavasemmistoa lukuun ottamatta sanomalehdet ottivat näyttelyn hyvin vastaan muutamien varauksin. Sen uskottiin inspiroivan teollisuutta ja vievän Suomea kohti vauraampaa tulevaisuutta. Läntistä elintasoa pidettiin tavoittelemisen arvoisena, vaikka vielä kaukaisena.⁷⁹ Laitava-

76. Perheenemännän valloittava näyttely Taidehallissa. *Sosialidemokraatti* 31.10.1953; Pirjo Laukkanen, Amerikkalainen kotinäyttely. *Kajaani* 10.11.1953; Amerikkalainen koti näytteillä Helsingissä. *Turun Sanomat* 31.10.1953; Dot., American design. *Nya Pressen* 3.11.1953; Tuomaantytär [Marjatta Väänänen], Amerikkalainen koti Taidehallissa. *Iisalmen Sanomat* 4.11.1953; Serp. [Seere Salminen], Serpentiinejä. *Helsingin Sanomat* 1.11.1953; Amerikkalainen koti. *Vaasa* 4.11.1953; Amerikkalainen koti näyttely avataan tänään. *Lahti* 31.10.1953.

77. O. B. [Otto J. Brummer], Amerikkalainen koti- ja taideteollisuusnäyttely vuodelta 1953. *Karjala* 5.11.1953; Paavo, Mukava asunto. *Savon Sanomat* 4.11.1953.

78. Arijoutsu, Taitellinen pakina. *Helsingin Sanomat* 1.11.1953.

79. Esim. Teollisuuspiirit ja "Amerikkalainen koti". *Helsingin Sanomat* 8.11.1953; Tarkoituksenmukaisuus määrää amerikkalaisen keittiön sisustuksen. *Maaseudun tulevaisuus* 3.11.1953.

semmiston lehdet pitivät näyttelyä propagandana ja kritisoivat sitä naispakinoitsijoiden suulla. Keittiöstä muodostui kiivain poliittinen taistelutanner. Kommunistien *Työkansan Sanomissa* Juorkunan Jussi vertasi amerikkalaista keittiötä kokoomuksen ja sosiaalidemokraattien ”kenttäkokkien” puuronkeittoon eduskunnassa viitaten Suomen amerikkalaisen CARE-järjestön kautta saamiin puuroryneihin. Pakinoitsijan mielestä niin näyttely kuin SAY:n amerikkalaisen kulttuurin juhla viikolla esitetyt näytelmät olivat yrityksiä saada Suomen kansa esittämään lännen etuvartiota ”amerikkalaisten sotateatterissa”. Hän muistutti amerikkalaisen kulttuurin köyhydestä: kodeissa ei juuri ollut kirjahyllyjä, käsitöitä ei tehty, eikä seinillä ollut taidetta.⁸⁰ SKDL:n *Vapaan Sanan* Utelias, alias Kaisu-Mirjami Rydberg, kirjoitti ”Amerikan kyökistä”, jota ”moni mamma ja likka” katseli ”vesi kielellä” luullen sellaisen olevan siellä ”joka muijalla”. Rydberg oli nähnyt suomalaisten toimittajien tutustumismatkalla Yhdysvalloissa vuonna 1946 vain kaksi vastaavaa keittiötä: toisen New Yorkissa sähköliikkeen näyteikkunassa ja toisen Los Angelesissa filmitähdellä. Hän ihmetteli, miksi täällä vietetään erityistä Amerikan viikkoa, kun sellainen oli muutenkin joka viikko.⁸¹ Näyttelyn sijaan laitavasemmiston lehdet keskittyivät Neuvostoliiton kulttuurivaltuuskunnan vierailuun ja Helsingissä järjestettyihin lokakuun vallankumouksen juhlakonsertteihin.⁸²

Elintason vetovoima

Amerikkalainen koti -näyttely oli monen tason ja asian risteyskohta. Siinä Yhdysvaltojen neuvostovastainen kulttuuridiplomatia kohtasi Suomen pyrkimykset tasapainotella idän ja lännen välissä Neuvostoliiton naapurina sekä demokraattisena markkinatalousmaana. Näyttelyn esittelemä läntinen elämäntapa ja elintaso tukivat jälleenrakennuskauden Suomen ponnisteluja kohti hyvinvointivaltiota. Ruohonjuuritasolla siihen punoutui suomalaisten arki sekä kodin ja kultuksen modernisoituminen. Kodin ja kotityön kautta se tarttui myös sukupuolikielisyysmyykseen ja

naisten asemaan. Nämä tasot yhdisti SAY:n toimijuus maiden välisten kulttuuri- ja kaupallisten suhteiden rakentajana.

Näyttelyn MoMA:n osuus *American Design for Home and Decorative Use* oli kansainväliseen kiertoon suunniteltu Yhdysvaltojen kylmän sodan kulttuuridiplomatian propagandaväline. Se edusti hienovaraista vaikuttamista, joka hyödynsi pehmeän vallankäytön keinoja: kykyä viehättää ja vetää puoleensa. Kulutus-kulttuuri ja design korkean elintason lähettiläinä olivat osoitautuneet tehokkaiksi keinoiksi kommunismin vastaisessa taistelussa. Tämän ohella Suomessa näyttelyllä vahvistettiin maan länsisuhteita, ja se oli myös diplomaattinen hyväntahdon ele: saatiinhan näyttelyn Euroopan ensi-ilta Helsinkiin. Yhdysvaltojen kulttuuridiplomatiana kaksiosainen *Amerikkalainen koti* oli kuitenkin poikkeuksellinen. MoMA:n osuuden rakentaessa korkeakulttuurista imagoa Yhdysvalloista suomalaiset vastasivat itse kulutus-kulttuuriosuudesta, joka ihmisten arkeen ulottuneena oli vaikuttavampi osa näyttelyä.

SAY:n oma-aloitteiselle toimijuudelle maiden välisten suhteiden kehittäjänä oli tilaa sotien jälkeen. Yhdysvallat ei voinut tarjota Marhshall-avun kulttuuriohjelmaa Suomeen ja täällä se sai kulttuuritoimintansa kunnolla käyntiin vasta vuoden 1952 Suomen-maaohjelman ja USIA:n perustamisen myötä. SAY:stä muodostui näin hyvin tärkeä yhteistyökumppani ja alusta Yhdysvaltojen kulttuuritoimille. Yhdistyksen järjestämänä amerikkalaisen kulttuurin esittely näyttäytyi enemmän suomalaisten omana toimintana, eikä ärsyttänyt liikaa Neuvostoliittoa. 1950- ja 1960-luvulla Suomeen saatiin useita merkittäviä amerikkalaisia kiertonäyttelyitä, ja SAY:n lisäksi niiden järjestämiseen osallistui yhä useammin muukin suomalainen kulttuurikenttä. SAY:n toiminta suomalaisen kulttuurikentän ”amerikkalaistajana” ja kansainvälistäjänä sekä suomalaisen kulttuurin lähettiläänä Yhdysvalloissa on syyttä jäänyt aiemmin huomiotta.

Kulutus-kulttuurista sekä modernista kodista ja keittiöstä muodostui varhain tärkeä kylmän

80. Amerikan viikkoa, Juorkunan Jussi [Kerttu Kauniskangas-Salonen], *Työkansan Sanomat* 4.11.1953.

81. Utelias [Kaisu-Mirjami Rydberg] kysyy, Mistä palkitaan? *Vapaa Sana* 1.11.1953; Hanne Koivisto, *Politiikkaa, erotiikkaa ja kulttuuritaistelua. Kirjoituksia suomalaisesta vasemmisto-älymyydestä 1930-luvulta*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2011, 302.

82. *Työkansan Sanomat* ja *Vapaa Sana* 3.11., 6.11. ja 8.11.1953.

sodan taistelutanner, ja kotitalousrintamalla suurvaltojen erilaiset ideologiat nousivat korostetusti esille. Kun *Amerikkalainen koti* katsoi tulevaisuuteen ja tarjosi modernisoitumisen mallin, *Neuvostoliiton kansankäsitys ja taideteollisuusnäyttely* (1949) ammensi menneestä. Raskaaseen teollisuuteen ja avaruusteknologiaan keskittyneellä Neuvostoliitolla ei juuri ollut tarjottavaa yksityiskulutukseen.

Suomessa tulevaisuuden kodin malli, kotityön massiivinen koneistaminen ja kotituotteiden korvaaminen teollisilla tuotteilla omaksuttiin 1950-luvulla suoraan Yhdysvalloista, ja tässä muutoksessa SAY:n *Kotitalousnäyttelyllä* oli merkittävä rooli. Muiden tulevaisuutta luodanneiden näyttelyiden ja messujen ohella se joudutti kotien ja kotityön modernisoitumista,⁸³ ja tämän seurauksena naisten yhteiskunnallisen aseman muutosta.

Amerikkalainen koti puhutteli myös suomalaista taideteollisuuseliittiä ja alan tuotantolaitoksia. Se tarjosi taide- ja kodinkoneteollisuudelle uusia muotoja, materiaaleja, tuotteita ja tuotantotapoja sekä edistyksen mittapuun, johon verrata omaa tekemistä ja saavutuksia. 1950-luvulla keksintöjen ja uutuuksien kansainvälinen virta oli vielä yksisuuntainen: keskukselta periferiaan.⁸⁴ Taideteollisuuden kohdalla tämä asetelma toimi kuitenkin myös päinvastoin. Yhdysvalloissa arvostettiin korkeatasoista suomalaista taideteollisuutta ja muotoilua (periferia), joilla katsottiin olevan paljon annettavaa Yhdysvalloille (keskus).⁸⁵

Kylmän sodan 'kulttuurisoturit' vertasivat kulttuuri-diplomatian vaikuttavuutta aikakauden

"kauhistuttavimpiin aseisiin" amerikkalaisten atomipommiin ja neuvostoliittolaisten satelliitteihin.⁸⁶ *Amerikkalainen koti* osoitti, etteivät kulttuuri-diplomatia tai kiertonäyttelyt olleet vain ulkopoliittisia "koristeita" kovan politiikan näyttämöillä. Sopivissa olosuhteissa pieni kotikulttuurinäyttelykin saattoi olla hyvin vaikuttava propagandaväline. Vaikka näyttely tarjosi idealisoidun kuvan amerikkalaisesta keskivertoelämästä, se päivitti, monipuolisti ja elävöitti suomalaisten käsityksiä Yhdysvalloista ja amerikkalaisista. Tie suomalaisten "sydämiin ja mieliin" kävi modernin kodin ja kulutustuotteiden kautta.

Suomessa amerikkalaisen kotikulttuurin ihailua kesti 1960-luvun alkuun, jolloin sähköiset kodinkoneet yleistyivät täälläkin. Helsingissä vuonna 1961 järjestetyn *Amerikka tänään* -näyttelyn kotitalouskoneet ja laboratoriokeittiöt eivät enää tehneet vaikutusta, eikä "räikeä" amerikkalainen sisustustyylillä miellyttänyt suomalaista silmää. Suomalainen kulutusyhteiskunta oli siirtynyt 1950-luvun alun jäljittelystä ja ihannoinnista itsetietoisuuden vaiheeseen.⁸⁷ Suomalainen elintaso lähestyi pohjoismaista tasoa.

FT **Maija Koskinen** on taidehistorioitsija, joka työskentelee tutkijatohtorina Turun yliopistossa Suomen Akatemian tutkimushankkeessa Mission Finland – Suomi kylmän sodan kulttuuri-diplomatian kohteena. **Sähköposti:** maija.k.koskinen@utu.fi

83. Pantzar 2000, 141, 166, 169.

84. Ibid., 156.

85. Everett G. Chapman, Country Program Justification Statement, May 19, 1959, RG 59, NARA.

86. Myroslava Halushka, *Trojan Horses at the Cold War. Art Exhibitions as an Instrument of Cultural Diplomacy, 1945–1985*, MPhil Thesis, University of Oxford 2014, 51–52.

87. Pantzar 2000, 170.

Rony Ojajärvi ja Ilkka Huhta

Uskonto ja kylmä sota Suomen rauhanpuolustajien julkaisuissa 1949–1970

Olin kiinnostunut ensimmäisten kveekkarien [sic] historiasta Amerikassa [...]. Olin myös Tolstoin ja Victor Hugon teoksista saanut virikettä pasifistiselle elämäntavalleni. Mutta kaikkein syvimmän vaikutuksen teki se kauttaaltaan pasifistinen tapa, jolla suuren venäläisen vallankumouksen rauhan ja veljeyden aatteen innoittamat yksinkertaiset venäläiset sotamiehet tekivät lopun ensimmäisestä maailmansodasta itärintamalla. He [...] muuttivat vihan veljeydeksi, kuoleman elämäksi, sodan rauhaksi avaamalla rintaman ja astumalla esille ihmisinä, vapautuneina, elämään ja sen hyviin voimiin luottavina ihmisinä. Ja tämä meidän aikanamme!¹

Suomalaisen rauhanliikkeen pioneeri Felix Iversen lausui nämä sanat vastaanottaessaan Stalinin rauhanpalkintoa Moskovassa vuonna 1954. Vielä maailmansotien välisenä aikana Iversen oli tuominut jyrkästi bolševikkien väkivaltaisen toiminnan Venäjällä.² Hän argumentoi rauhanasiaa tuolloin usein kristillisesti ja oli erityisen vaikuttunut kveekkarien rauhanääntä korostaneesta uskonnollisuudesta.³ Moskovan kiitospuheessa kveekarit mainittiin enää ohimennen. Nyt suurimman vaikutuksen tekivät vallankumouksen aloittaneet venäläiset sotilaat. Paljon oli täytynyt tapahtua.

Käsillä olevan artikkelin idea syntyi havainnosta, että Iversenin argumentaatio oli muuttu-

nut sen jälkeen, kun hän oli alkanut toimia Rauhanpuolustajissa. Tuosta havainnosta muotoutui kysymys siitä, miten Rauhanpuolustajat ry. vaikutti uskonnon ja suomalaisten rauhanliikkeiden väliseen suhteeseen toisen maailmansodan jälkeen. Lähestymme tätä kysymystä tarkastelemalla uskonnon, pääasiassa kristinuskon, merkitystä Suomen rauhanpuolustajien julkaisuissa vuosien 1950–1970 välillä. Päälähteaineistomme ovat Rauhanpuolustajien julkaisut, erityisesti lehdet *Rauhanpuolustaja* (1950–1952), *Tänään* (1951–1957) ja *Rauhan puolesta* (1958–1970).⁴ Olemme käyneet jokaisen lehden systemaattisesti läpi seuloen aineistosta uskonnollisia kirjoituksia ja mainintoja uskonnoista, uskonnollisista tapahtumista sekä toimijoista. Käytimme aineiston läpikäymisessä laadullista verkostoaalysia, jonka avulla havaitsimme julkaisujen uskontosisältöön vaikuttaneet kansalliset ja kansainväliset verkostot.⁵ Päälähteaineiston analyysin tukena olemme käyttäneet Sadankomitean *Ydin*-lehteä, Suomen rauhanliiton *Rauhaa kohti*-lehteä, suomalaisten rauhanliikkeiden arkistoja sekä Rauhanpuolustajiin osallistuneiden kristillisten toimijoiden henkilökohtaisia arkistoja.

Kirkon suhdetta rauhankysymykseen ja erityisesti aseistakieltäytymiseen 1960-luvulla on tutkittu opinnäytteissä,⁶ mutta rauhanliikkeiden suhdetta uskontoon on vain sivuttu.⁷ Lisäksi opinnäytteiden aikarajaukset alkavat 1960-luvulta, vaikka myös 1950-luku on ollut avainaikaa suo-

1. Felix Iversen, Stalinin rauhanpalkintoa vastaanottamassa 1954. Teoksessa Kalevi Kalemaa (toim.) *Mitä rauha on? kirjoituksia* [Felix Iversenin] vuosilta 1925–1968. Suomen rauhanliitto 1991, 151–152.
2. Felix Iversen toimitti *Rauhaa kohti*-lehteä ja lehden toimitus irtisanoutui toistuvasti kommunismista. ks. esim. Erään ilmoituksen johdosta. *Rauhaa kohti* 9/1.9.1927, 72. Ks. myös Kalevi Kalemaa, *Suomalaisen rauhanliikkeen juuria*. Suomen rauhanliitto & YK-yhdistys 1981, 60, 64.
3. Rony Ojajärvi, Rauhanekumeniaa kristillisen sosialismin ehdoilla. Mathilda Wreden ja Felix Iversenin vaikutus suomalaisen ja kansainvälisen Kristillisen internationaalien kehitykseen ensimmäisen maailmansodan jälkeen. *Valta ja vastarinta. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 2020, 43–68.
4. Kiitämme Suomen rauhanpuolustajia digitoidun lehtimateriaalin antamisesta käyttöömmee.
5. Laadullisesta verkostoaalysistä ks. Betina Hollstein, Qualitative approaches. Teoksessa John Scott Peter J. Carrington (toim.) *The SAGE handbook of Social Network Analysis*. SAGE 2014, 404–408.

malaisten rauhanliikkeiden kehitykselle. Suomen rauhanpuolustajien perustaminen vuonna 1949 ilmensi uudenlaisen ajan alkua rauhanliikkeissä. Rauhanpuolustajat ry. kuului alusta alkaen Neuvostoliiton ohjaileman Maailman rauhanneuvoston alaisuuteen. Uudenlaisia painotuksia rauhantyössään korostaneen yhdistyksen täytyi legitimoida paikkansa suomalaisessa yhteiskunnassa ja osoittaa olevansa tarpeellinen jo olemassa olevien rauhanliikkeiden, siis erityisesti Suomen rauhanliiton ja sitä lähellä olevien rauhanliikkeiden, kuten Rauhantyön yhteisrintaman, joukossa.

Rauhanpuolustajien myötä rauhankysymys tuli Suomessa osaltaan kytketyksi kommunismiin ja Neuvostoliiton ulkopoliittiseen linjaan. Siten se poikkesi aikaisemmista suomalaisista rauhanliikkeistä. Silti Rauhanpuolustajilla oli alusta alkaen myös henkilö- ja aateyhteys aikaisempiin rauhanliikkeisiin, kuten Suomen rauhanliittoon. Uskonto oli avainasemassa luomassa historiallista jatkumoa ensimmäisen maailmansodan jälkeen muodostuneen Suomen rauhanliiton ja toisen maailmansodan jälkeen kehittyneen Suomen rauhanpuolustajien välille. Neuvostoliiton omaksuma uusi rooli rauhanliikkeissä muokasi kuitenkin Rauhanpuolustajien välityksellä suomalaisten rauhanliikkeiden uskonnollista traditiota erilaiseksi. Tästä asetelmasta löytyvät vastaukset esittämäämme tutkimuskysymykseen.

Seuraavassa osallistumme akateemiseen keskusteluun uskonnon roolista kylmän sodan aikaisessa kulttuuridiplomatiassa. Uskonto ja uskonnollisuuteen vetoaminen oli yksi pehmeän vallankäytön keino, erityisesti lännessä mutta myös idässä.⁸ Neuvostoliittoa käsittelevä klassikotutkimus on William Fletcherin *Religion and Soviet Foreign Policy 1945–1970*.⁹ Neuvostoliiton sisäpoliittinen uskontosuhte on ollut lukuisien selvitysten kohteena, mutta käsitys uskonnon roolista sen ulkopoliitikassa on jäänyt vielä ohueksi.¹⁰ Poikkeuksen tähän tuovat Dianne Kirby ja Miriam Dobsonin tutkimukselliset avaukset, jotka ovat edistäneet tutkimusta uskonnon roolista Neuvostoliiton kylmän sodan aikaisessa ulkopoliitikassa viittaamatta kuitenkaan Fletcheriin.¹¹ Neuvostoliiton Suomeen kohdistamia uskonnollisia vaikutusyrityksiä on tutkittu Suomen ortodoksisen kirkon kontekstissa.¹² Artikkelissamme laajennamme tarkastelunäkökulmaa selvittämällä, miten Neuvostoliiton kulttuuridiplomatia vaikutti Rauhanpuolustajien välityksellä uskonnon sekä rauhanliikkeiden väliseen suhteeseen Suomessa.

Kristinusko rauhanliikkeen ytimenä

Ensimmäisten eurooppalaisten rauhanliikkeiden perustajat olivat kristittyjä.¹³ Samoin Suomeen 1900-luvun alussa rantautunut liike toimi edeltäjänsä tavoin kristilliseltä arvopohjalta.¹⁴ Toisen

- Kajja Koskenranta, *Rauhankysymys Kotimaa-lehdessä 1960-luvulla*. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto 1996; Pekka Asikainen, *Keskustelu aseistakieltäytymisestä Suomen kirkollisessa lehdistössä vuosina 1960–1983*. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto 1997; Juhani Argillander, *Kirkon kannanmuodostus aseistakieltäytymiseen 1966–1922*. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto 2005; Kai Kilpinen, *”Herkkä omatuntoiset” Alamaisideologia ja aseistakieltäytyminen 1960-luvulla*. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto 2007.
- Minna Havunen on vuonna 2010 Tampereen yliopistolle tekemässään historian pro gradu -tutkielmassaan *Kirkko, rauhankysymys ja sukupolvet. Suomen evankelisluterilaisen kirkon rooli yhteiskunnallisessa keskustelussa rauhankysymyksestä vuosina 1965–1975* sivunnut kristittyjen ja kirkon suhdetta Rauhanpuolustajiin ja Sadankomiteaan. Sen sijaan puhtaasti 60-luvun rauhanliikkeitä käsittelevä Mikko Metsämäen Helsingin yliopistoon tekemä historian pro gradu -tutkielma *Taistelu rauhasta. Sadankomitea ja Rauhanpuolustajat 1960-luvun Suomessa* ei käsittele rauhanliikkeiden suhdetta uskontoon ollenkaan.
- Ks. esim. Dianne Kirby, *Religious Cold War*. Teoksessa Richard H. Immerman & Petra Goedde (toim.) *The Oxford Handbook of Cold War*. Oxford University Press 2013; Miriam Dobson, *Protestants, Peace & the Apocalypse. The USSR’s Religious Cold War 1947–1962*. *Journal of Contemporary History* 53:2 (2017), 361–390.
- William C. Fletcher, *Religion and Soviet Foreign Policy 1945–1970*. Oxford University Press 1973.
- Dimitry Pospelovskiy, *The Russian Church Under the Soviet Regime 1917–1982*. Osa II. St. Vladimir’s Seminary Press 1984, 312–314; Lucian N. Leustean, *Eastern Christianity and the Cold War*. Teoksessa Lucian N. Leustean (toim.) *Eastern Christianity and the Cold War 1945–1991*. Routledge 2010, 4, 14; Alicja Curanovic, *The Religious Factor in Russia’s Foreign Policy*. Routledge 2012, 51–54, 264–265.
- Dianne Kirby, *From Bridge to Divide. East-West Relations and Christianity during the second World War*. *The International History Review* 36:4 (2014); Dobson 2017.
- Ks. Esim. Teuvo Laitila, *The Finnish Orthodox Church*. Teoksessa Lucian N. Leustean (toim.) *Eastern Christianity and the Cold War 1945–1991*. Routledge 2010, 282–298.
- David Cortright, *Peace. History of Movements and Ideas*. Cambridge University Press 2008, 44–51.
- Armo Nokkala, *Tolstoilaisuus Suomessa. Aatehistoriallinen tutkimus*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 1958, 196–206.

maailmansodan jälkeen rauhanliikkeissä kristinuskoa asemoitiin uudella tavalla. Pian sodan jälkeen Stalin oli ehdottanut, että rauhanaate tulisi ottaa osaksi Neuvostoliiton ulkopolitiikkaa.¹⁵ Neuvostokommunistisen rauhantyön menestymisen kannalta oli ensisijaisen tärkeää saada kansainvälisesti mahdollisimman laaja kannatus uudelle rauhanohjelmalle. Tämä tarkoitti aluksi myös rauhanliikkeen aikaisemman kristillisen taustan huomiointia.

Stalinin aloitteen jälkeen perustettu Kominform ryhtyi organisoimaan rauhanliikettä. Kominformin aloitteesta koolle kutsuttiin ”Intellektuaalien maailmankonferenssi rauhan puolustamiseksi” Wrocławiin, Puolaan vuonna 1948. Konferenssiin osallistui yli kuudestakymmenestä maasta satoja rauhantyöstä kiinnostuneita kulttuuri- ja tiedemaailman vaikuttajia. Neuvostoliiton johto toivoi heidän omaksuvan uuden rauhantyön paradigman. Siinä keskeistä oli ajatus kaksinapaisesta maailmasta, jossa Neuvostoliitto ja sosialistiset maat muodostivat rauhanomaista rinnakkaiseloä toivovan, anti-imperialistisen ja fasismia vastustavan rintaman. Yhdysvallat ja muut Nato-maat taas näyttäytyivät neuvostokommunistisessa rauhanparadigmassa sotaisina, fasismiin taipuvaisina uhkina maailmanrauhalle.¹⁶ Uuden paradigman kansainväliseksi institutionaaliseksi ilmenemismuodoksi tuli Maailman rauhanneuvosto.¹⁷

Suomesta osallistui Kominformin maailmanrauhankonferenssiin vuonna 1949 kahdeksanhenkinen ammattiliittojen ja kommunististen järjestöjen edustajista koostunut valtuuskunta. Noin kuukausi konferenssin jälkeen perustettiin Suomen rauhanpuolustajat ry. Keskeisiä perustajia olivat Mirjam Vire-Tuominen (SKP), Uudenmaan läänin maaherra Väinö Meltti

(SKDL), ja Suomen rauhanliiton pitkäaikainen puheenjohtaja Felix Iversen.¹⁸ Rauhanpuolustajien tavoitteena oli tehdä suomalaiset myötämieheiksi neuvostokommunistisen rauhanohjelman painotuksille. Rauhanpuolustajat ry. alkoi toimittaa ensiksi vuonna 1950 omaa äänenkannattajaansa *Rauhanpuolustaja*, joka oli tarkoitettu vain liiton jäsenille. Seuraavana vuonna järjestö perusti laajemmalle yleisölle suunnatun *Tänään*-aikakauslehden. Molempien lehtien päätoimittaja oli Rauhanpuolustajien pääsihteeri Mirjam Vire-Tuominen. Tarkoitus oli tarjota kaikille sotaa vastustaville ryhmille yhteisiä julkisen keskustelun kanavia.¹⁹ *Tänään*-lehden linjauksissa Vire-Tuominen toi esille vielä erikseen uskonnon merkityksen. Jo sen ensimmäisessä numerossa Vire-Tuominen vetosi ”generalissimus Stalinin” auktoriteetin lisäksi Suomen arkipiispa Aleksii Lehtosen sodanvastaisiin lausuntoihin.²⁰

Rauhanpuolustajista luotiin alusta alkaen kuvaa heterogeenisenä liikkeenä. Mirjam Vire-Tuomisen tausta kommunistina herätti kuitenkin epäilyksiä. Monet näkivät Rauhanpuolustajat Neuvostoliiton peitejärjestönä. Tämä käsitys täytyi muuttaa. Käytännössä työ oli aloitettava siitä, että aiemmat rauhanjärjestöt saataisiin tukemaan Rauhanpuolustajia. Sen vuoksi Felix Iversenin saaminen mukaan Rauhanpuolustajiin oli tärkeää. Maailmansotien välillä muotoutunut rauhanliikettä on kutsuttu *iverseniläiseksi rauhanliikkeeksi*, eikä syyttä.²¹ Iversen oli aloittanut ensimmäisen maailmansodan jälkeen rauhantyön Kristillisessä internationaalissa, joka sittemmin tunnettiin Suomen sovinnonliittona. Vuotta myöhemmin hän oli perustamassa Suomen rauhanliittoa, jonka puheenjohtaja hänestä tuli vuonna 1926. Lisäksi hän oli keskeinen toimija Suomen opettajien rauhanliitossa ja oli organi-

15. William C. Fletcher, *Religion and Soviet Foreign Policy 1945–1970*. Oxford University Press 1973, 30.

16. Vladimir Dobrenko, *Conspiracy of Peace. The Cold War, the International Peace Movement, and the Soviet Peace Campaign, 1946–1956*, Diss. LSE 2016, 63–66, http://etheses.lse.ac.uk/3479/1/Dobrenko_Conspiracy_of_Peace.pdf (31.5.2021).

17. Vuotta aiemmin Kominformin aloitteesta koolle kutsuttiin ”Intellektuaalien maailmankonferenssi rauhan puolustamiseksi” Wrocławiin, Puolaan vuonna 1948. Konferenssiin osallistui yli kuudestakymmenestä maasta satoja rauhantyöstä kiinnostuneita kulttuuri- ja tiedemaailman vaikuttajia, joiden Neuvostoliiton johto toivoi omaksuvan uuden rauhantyön paradigman. ks. Dobrenko 2016, 69–70.

18. Mirjam Vire-Tuominen, *Rauhaa rakentavaa työtä. Suomen Rauhanpuolustajien viisi vuosikymmentä*. Demokraattinen sivistysliitto ry 2003, 27.

19. Lukijalle. *Rauhanpuolustaja* 1/1950, 1.

20. *Tänään* 1/1951, 1.

21. Kalevi Kalemaa, *Felix Iversen*, Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. SKS 2002, <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilö/7623> (10.11.2021).

Tänään

Julkaisija Suomen Rauhanpuolustajat r.y. — Vast. toim. Mirjam Viire-Tuominen. Toimitusosht. Margaretha Romberg. Toim. neuvosto: Suomen Rauhanpuolustajat r.y:n keskus-toimikunta. Toimitus ja koost.: Bulevardi 13 A 9, H:ki, puh. 53 052. Posti-siirtotili 17 885. Tilauhinta 1/1 vk. 400:—, 1/2 vk. 210:—, Ulkomaille 1/1 vk. 800:—, V. 1955 lehti ilmestyy 6 kertaa. Lainattassa Tänään-lehdessä kuvia tai kirjoituksia pyydetään ilmoittamaan lähde.

KIRJE FELIX IVERSENILLE

Siinäkö kysymätyttilä kerrotaan, että hän joutui aikanaan vierailemaan vankeilussa näitä kymmeniä vuo-sia vankina tähden. Sen kuusen kinttilään, jossa häntä pidettiin vangittuna, haavasi hän kuullessa sanan „Resistey“, kehtäköä! Kukaan vaivalasta ja kidestä selkunen työ mahtikaan olla! Amlta tyttöä si. aikaa ja kehtätyttö! Tuhon yllien ai-noon sanan jom hän teko sydämensä. Sen oli puhuttelua rohkaisua näitä, jotka joutuvivat kon-tinun samaa kohtala kuin hän itse „jo vanki“ ta-nään päivänä — niin kerrotaan — liikkehti Slet-Ranskaan sijaittavaa kovan vankeityksen laitassa kurovattuja kauritana sana vaimonsa kehtätyttö laulelavan ihminen sydänsä

Jotain sanomista näin loma, vaimon. Olet ollut kipe ja kehtäsi rauhan työtä! Loma on vanki työntöty viikon loma on telly epä vaimon loma on sanotti kiellet-tyndes vaimon, ideatitku loma on syytytty näitä, että olet ortantant vaimon yllä kideä selkunen näiden kanssa joi-le rauhan työtä on nuka van yllä ase pyritään vaimon piau-suuden Matti loma et ole tahont kideä ja kideä tunte rauhan työtä tarkistat ja vaimon työtä, vaan olet pitänyt kirkumpää kideä näitä, että on asenteen rauhan työtä on ollut joiden ja vaimon työtä, si on ollut

Loma oli kehtänyt ihmisen arvostelun ja olet kude-nat rohkaita ja vaimon omaa titaan. Toinen ja vaimon ihmisen ja kumpien koston on ollut loma suuri näkösi, jonka vaimon kaikki ihmisen rakentanut syy. aist ja kor-sant ovat sanottu kehtäsi loma kehtäsi loma näitä ta-hansa, loma oli antanut itänsä suuren asian työtien kide-läminä ja omaa vaimon. Olet tellyty joiden työtä on elä-nä tulevaisuuden työtien, joiden ihmiskunnan parhaat kuit-te aikojen ovat vaimon ja joiden tilitäminen on joiden-tänsä.

Luomen rauhan työtien ihmisen parhaimen, yllien kunnolliseen asenteen ja vaimon työtien kideä näitä sanottu loma ja kehtäsi loma parhaimen rauhan työtien

Eläminen ja työtien häntä olet sanottu vaimon „Resistey“, kehtäsi!

jo on yrittänyt kehtäsi!

Vaimon

Armas Tolsa

Kunnioitettu Veli ja Ystävä

Joiden kellojen parhaimen kirjoittassa rauhan-sanomien kehtäsi sanomalehden häntä vaimon, että loma, vaimon velt ja vaimon, on yrittänyt loma rauhan parhaimen kunnioitettuna vaimon rauhan työtien

jo häntä, van loma oli vaimon loma titaan-tänsä. Lilla kellossa vaimon ajan oli loma ol-lut näkömpänä kellossa vaimon titaan-tänsä, joiden näitä on kehtäsi ihmisen vaimon näitä ja vaimon kideä näitä.

■ Kuva 1. Armas Tolsan kirjoittama kirje Felix Iversenille. Kirje julkaistiin alkuperäisessä muodossa Rauhanpuolustajien *Tänään*-lehden vuoden 1955 ensimmäisen numeron ensimmäisellä sivulla. Lähde: *Tänään* 1/1955.

soimassa aktiivisesti vuonna 1932 perustettua Rauhantyön yhteisrintamaa.²²

Iversenin osallistuminen Rauhanpuolustajien toimintaan synnytti ristiriitoja aikaisemmin perustetuissa rauhanliikkeissä, kuten Suomen rauhanliitossa.²³ Rauhanpuolustajat veivät tilaa myös Rauhantyön yhteisrintamalta. Siihen oli kuulunut useita järjestöjä, kuten Akateeminen Sosialistiseura, jotka sittemmin liittyivät Rauhanpuolustajiin.²⁴ Kun Rauhanpuolustajat pyysivät vuonna 1952 Rauhantyön yhteisrintamaa lähettämään edustajan Wienin rauhankonferenssiin, pyyntö synnytti erimielisyyttä. Iversenin lisäksi edustajan lähettämistä kannatti Kristillisen työväenliikkeen edustaja Tanskanen, jonka mukaan ”ei pidä tuomita ennakkoluuloisesti erilaisia keinoja käyttäviä”. Sosiaalidemokraattien edustaja Armas Salovirta taas vastusti, koska hän piti ”Itä-blokin” rauhankonferensseja puolueellisina ja kommunistisina.²⁵ Rauhantyön yhteisrintama kieltäytyi lopulta pyynnöstä.

Vaikka Iversenin osallistuminen Rauhanpuolustajien toimintaan ei käynyt ongelmitta, hän loi jatkumon kristilliseen traditioon nojanneen vanhemman rauhanliikkeen ja Rauhanpuolustajien välille. Kristillishenkisen rauhanliikkeen uranuurtajana hänellä oli auktoriteettia, joka loi luottamusta siihen, että Rauhanpuolustajat oli järjestönä laaja-alainen. Iversenin lisäksi toimintaan lähti mukaan englannin ja historian opettaja Deryck Siven. Hän oli liittynyt Suomen rauhanliittoon vuonna 1934 ja toimi lisäksi Suomen Sovinnonliitossa, Sodanvastustajat ry:ssä sekä Suomen rauhanliiton puheenjohtajana Iversenin jälkeen.²⁶ Kveekariksi hän oli kääntynyt toisen maailmansodan jälkeen.²⁷ Siven liittyi Iversenin kanssa Rauhanpuolustajien keskustuimikuntaan heti sen perustamisen jälkeen.²⁸

Iversen oli seuraajilleen ilmeinen esikuva. Siven kirjoitti, ”että kukaan ei ole korvamaton [sic], mutta se ei pidä paikkaansa, sillä Felix Iversen on korvaamaton Suomen rauhanliikkeelle”²⁹ Iversenin roolista kertovat myös pastori Armas Tolsan näkemykset. Tolsa oli tehnyt uransa 1920-luvulta lähtien settlementiliikkeessä, joka järjesti toimintaa ja palveluja työväelle tavoitteenaan lähentää kristittyjä ja työväenliikettä.³⁰ Toisen maailmansodan jälkeen Tolsa oli siirtynyt Kalliolan settlementin työkeskuksen johtajaksi ja vapaaopiston rehtoriksi, josta käsin hän osallistui Rauhanpuolustajien toimintaan.³¹ Osana tätä toimintaa hän piti niin kutsutun Kalliolan Rauhankomitean tapaamisia rauhantyöstä kiinnostuneille kristityille. Aivan ensimmäisestä numerosta lähtien *Rauhanpuolustaja-* ja *Tänään*-lehti julkaisivat vuosittain useita Tolsan uskonnollisia kirjoituksia hänen kuolemaansa, vuoteen 1961 asti. Kun Felix Iversen sai Stalinin rauhanpalkinnon, Tolsa kirjoitti hänelle kirjeen:

Kunnioitettu veli ja ystävä,

[...] Sinulle, arvoisa veli ja aateystävä, on myönnetty Stalinin rauhanpalkinto [...]. Jos kuka niin sinä olet ansainnut tämän, sillä kolmen vuosikymmenen ajan olet sinä ollut näkyvimpanä hahmona siinä taistelussa, jota meillä on käyty ihmisen vapauttamiseksi sodan ja väkivallan kahleista. [...] Sinua on syytetty siitä, että olet antautunut vetämään yhtäköyttä sellaisten mahtien kanssa, joille rauhantyö on muka vain yksi ase pyrittäessä valtaan ja suuruuteen. [...] Sovinto ja rauha on ollut sinun suuri näky, jonka edessä kaikki ihmisten rakentamat raja-aidat ja karsinat ovat saaneet kaatua. [...] Suomen rauhantahtoiset ihmiset puolueeseen, yhteiskunnalliseen asemaan ja

22. Ojajärvi 2020, 43–68; Rony Ojajärvi, Tosi-isänmaallisuuden ja kansainvälisyyden puolesta. Rauhankasvatuksen kehittyminen suomalaisten opettajien järjestäytyessä osaksi Pohjoismaisten opettajien rauhanliittoa 1920-luvulla. *Kasvatus & Aika* 15:3–4 (2021), 99–116, <https://doi.org/10.33350/ka.109883> (7.12.2021).

23. Lawrence Wittner, *One World or None. A History of the World Nuclear Disarmament Movement Through 1953 (Vol 1. The Struggle against the Bomb)*. Stanford University Press 1993, 224.

24. KA (Kansallisarkisto), SRL (Suomen rauhanliiton arkisto), Muut järjestöt, Suomen rauhantyön yhteisrintama, pöytäkirjoja 1932–1952, perustava kokous; Kalemaa 1981, 69; Vire-Tuominen 2003, 43.

25. KA, SRL, Muut järjestöt, Suomen rauhantyön yhteisrintama, pöytäkirjoja 1932–1952, syyskokous 14.11.1952.

26. Peter Lodenius, Deryck Sivenin haastattelu. *Ydin* 3–4/1975, 33–35.

27. <https://www.uppslagsverket.fi/sv/sok/view-170045-SivenDeryck> (6.7.2021).

28. Deryck Siven, Pyhä koe. *Tänään* 4/1954, 10–11.

29. Deryck Siven, Felix Iversen 70-vuotias. *Rauhaa kohti* 10/1957, 61.

30. Martti Ajo, *Punainen eskatologia. Jumalan valtakunta ja työväenliike Sigfrid Sireniuksen teologis-aatteellisessa ajattelussa ja kristillis-yhteiskunnallisessa toiminnassa vuoteen 1924 asti*. Helsingin yliopisto 2017, 244.

31. Jarmo Peltola, *Yksilö, yhteisö ja yhteiskunta. Kalliolan settlementti 1919–2009*. Kalliolan settlementti 2009, 93–95.

ideologisiin ryhmytyksiin katsomatta onnittelevat sinua ja kiittävät sinua panoksestasi rauhantyössä. [...].³²

Pastori Tolsan kirje julkaistiin kokonaisuudessaan *Tänään*-lehden vuoden 1955 ensimmäisessä numerossa sen ensimmäisellä aukeamalla. Kirje osoitti hänen kunnioittaneen Felix Iverseniä ja erityisesti tämän valmiutta tehdä yhteistyötä ”raja-aidat” kaatavalla tavalla. Iversen oli näyttänyt esimerkkiä, jota Tolsa halusi seurata itsekin Rauhanpuolustajissa. Vaikka Iversen teki nyt yhteistyötä kommunistien kanssa, ja harjoitti rauhanasian edistämistä perin sekulaaria argumentaatiota³³, Tolsan kunnioitus Iverseniä kohtaan oli horjumaton. *Tänään*-lehdessä julkaistu kirje rohkaisi muitakin kristillisiä toimijoita kompromisseihin.

Rauhanpuolustajissa toimineita kristittyjä motivoi pyrkimys ”raja-aitojen” kaatamiseen kristittyjen ja kommunistien väliltä.³⁴ Muun muassa Lahden Harjulan setlementin johtaja, pastori ja SDP:n kansanedustaja Ensio Partanen edusti tällaisia teologisia painotuksia. Partanen kritisoi kirkkoa ”raja-aitojen” pystyttämisestä:

Ei nähdä, että ihmisyyden ja Jumalanvaltakunnan [sic] asia täällä maanpäällä menee eteenpäin useimmiten pienin askelin – vähän kerrallaan – monien rohkeiden tunnustajien kautta. [...]. Myös ideologisia eroja tahdotaan tuoda esille, jolloin kirkko on pystyttämässä raja-aitoja rauhanystävien välille. Uskovaiset eivät tahdo olla siellä, missä ateistit ja kirkosta vieraantuneet piirit tekevät rauhatyötä. [...].

Ja kuitenkin me kaikki tiedämme hyvin, että kysymys sodasta ja rauhasta on yksi ja jakamaton.³⁵

Rauhanpuolustajien varapuheenjohtajana vuosina 1966–1967 toimineen Partasen mielestä sekulaarien kommunistien ja kristittyjen välinen yhteistyö oli tärkeää.

Jeremy Tranmer on esittänyt, että Britannian vahva kristillisen sosialismin traditio selitti kommunistien ja kristittyjen yhteistyötä Maailman rauhanneuvoston alaisessa Britannian rauhankomiteassa (*British Peace Committee*).³⁶ Sama selitys päti paljolti myös Suomessa. Felix Iversen ja Deryck Siven olivat toimineet Sovinnonliitossa, jonka juuret olivat Britannian kveekari-sosialistisessa yhdistyksessä.³⁷ Pastorit Armas Tolsa ja Ensio Partanen edustivat puolestaan suomalaista setlementtiliikettä, jonka oli tuonut Suomeen Britannian työväenliikkeen vaikutus pastori Sigfrid Sirenus.³⁸ Sovinnonliitolle ja setlementille yhteistä oli pyrkimys lähentää kristittyjä, kommunisteja ja työväenliikettä toisiinsa.³⁹ Sama pyrkimys ohjasi nyt toimimaan Rauhanpuolustajissa. Toiminnallaan ja ajatuksillaan he halusivat vaikuttaa kommunistien ja jopa Neuvostoliiton uskontopolitiikkaan. Käytännössä tämä tarkoitti optimistista ja jopa sinisilmäistä suhtautumista sekulaariin kommunismiin ja Neuvostoliittoon. Tämä asenne mahdollisti Neuvostoliitolle uskonnon kautta vaikuttamisen Suomessa.

Kirkot ja sekularisaatio Rauhanpuolustajissa

Rauhanpuolustajien lehdissä uskonnolliset kirjoitukset olivat läsnä lähes joka numerossa läpi

32. Armas Tolsa, Kirje Felix Iversenille. *Tänään* 1/1955, 1.

33. Rauhanpuolustajien julkaisuissa Iversen ei käyttänyt kristillistä argumentaatiota, mutta Rauhaa kohti -lehden joulunumeroihin hän kirjoitti edelleen kristillisiä kirjoituksia. Ks. Felix Iversen, ”Lapsi on meille syntynyt”. *Rauhaa kohti* 12/1957, 73; Iversen, Joulun 1958. *Rauhaa kohti* 6/1958, 1–2.

34. Harry Holtti, Kristitty, Sota ja Rauha. *Tänään* 3/1953, 5, 15, 21; Aili Nordgren, Elävä rauhanevankeliumi. Kirkkoherra Nils Bygårdin haastattelu. *Tänään* 6/1955, 18–19; Alwar Sundell, Miekat auroiksi. *Aikamme kohtalon kysymys*. Rauhanpuolustajat ry. 1955, 41–44.

35. Ensio Partanen, Kirkko tänään ja rauhanliike. *Rauhan puolesta* 1/1967, 14–15.

36. Jeremy Tranmer, Odd Bed-Fellows. British Christians and Communists in the Struggle for Peace. *La Revue Lisa* 4:1 (2011), 16–21, <https://journals.openedition.org/lisa/4167> (11.11.2021).

37. Sovinnonliiton uskonnollinen traditio, jonka voi määrittellä kveekari-sosialistiseksi, on vaikuttanut vahvasti Iverseniläisen rauhanliikkeen kristilliseen eetokseen. Tässä artikkelissa traditioon ei ole mahdollista syventyä, vaan se jää jatkotutkimuksen aiheeksi.

38. Ajo 2017, 77–79.

39. Ajo 2017, 244–245; Rony Ojajärvi, *Kristillistä internationaalia kohti, Mathilda Wreden ja Felix Iversenin johtaman kristillisen internationaalin Suomen osaston muodostuminen ja vastaanotto 1919–1921*. Pro gradu -tutkielma, Itä-Suomen yliopisto 2019, 57–58, 67–78; Ojajärvi, The Spirit of the Comintern? Historical Contexts of the Movement Towards a Christian international 1919–1923. *Kirchliche Zeitgeschichte/Contemporary Church History* 33:1 (2020), 176–177.

1950-luvun, mutta erityisen keskeisen aseman uskonto sai vuosina 1958–1962. *Rauhan puolesta* -lehdessä uskonnolliset kirjoitukset sijoitettiin aina toiselle sivulle neljän vuoden ajan. Luterilaisuuden dominoimassa maassa oli tarkoituksenmukaista, että uskontoaiheet olivat näkyvällä paikalla. Marxilais-leninistiseksi kommunisteiksi profiloituneet toimijat halusivat sekularismistaan huolimatta antaa tilaa uskonnolle. Mirjam Vire-Tuominen ja Rauhanpuolustajien puheenjohtaja V. E. Svinhufvud eivät nähneet sekularistisesta maailmankatsomuksestaan huolimatta itselleen ongelmallisena sitäkään, että he osallistuivat kristilliseen vetoomukseen *Kotimaassa*.⁴⁰ Kristillisten piirien tukea tarvittiin neuvostokommunistisen rauhanohjelman menestymiseksi Suomessa.

Rauhanpuolustajat pyrki Suomessa samaan mihin Neuvostoliiton ohjailema Maailman rauhanneuvosto kansainvälisesti. 1920–1930-luvun uskonnonvastaiset kampanjat olivat vieneet Venäjän ortodoksisen kirkon ahtaalle, mutta tilanne oli helpottunut toisen maailmansodan aikana. Kirkon antama hengellinen oikeutus sodalle Natsi-Saksaa vastaan katsottiin tarpeelliseksi myös Neuvostoliitossa.⁴¹ Stalin tapasi vuosina 1941–1945 useita kertoja Venäjän ortodoksisen kirkon johtoa.⁴² Tapaamisissa muodostui pragmaattinen sopimus, jossa ortodoksinen kirkko lupasi tukea ehtoitta Neuvostoliiton sisä- ja ulkopoliittikkaa vastineeksi lisääntyneestä uskonnonvapaudesta. Kun Neuvostoliitto otti rauhankysymyksen ulkopoliittikkaansa, aikaisemmin uskonnollisen vainon kohteena olleesta ortodoksisesta kirkosta tuli tärkeä ulkopoliittinen vaikuttamisen kanava.⁴³ Venäjän ortodoksisen kirkon johtohenkilöt ajoivat muiden Itä-Euroopan kirkkojen kanssa Neuvostoliiton rauhanoh-

jelmaa kansainvälisellä ekumeenisella kentällä ja siten kävivät uskonnollista kylmää sotaa Yhdysvaltoja vastaan.⁴⁴

Uskonnollinen kylmä sota näkyi vuonna 1948 perustetussa Kirkkojen maailmanneuvostossa (KMN). Yhtäältä Yhdysvallat pyrki saamaan KMN:sta tuen sen johtamalle ”kristilliselle ja antikommunistiselle rintamalle”. Toisaalta Neuvostoliitto osoitti ortodoksisen kirkon avulla kiinnostuksensa toimia myös KMN:ssa. Tässä kamppailussa Neuvostoliitto osoittautui Yhdysvaltoja vahvemmaksi, koska KMN halusi saada myös muita Neuvostoliiton tukemia Itä-Euroopan kirkkoja mukaan toimintaansa.⁴⁵ William Fletcherin mukaan KMN päätyikin usein Venäjän ortodoksisen kirkon näkemysten pohjalta ajamaan hyvinkin neuvostoliittolaista rauhanpolitiikkaa esimerkiksi Afrikan vapaustaistelujen kohdalla.⁴⁶

Kirkkojen maailmanneuvoston presidentiksi nimettiin vuonna 1961 Hessen-Nassaun maakirkon johtaja saksalainen pastori Martin Niemöller. Vielä ennen toista maailmansotaa Niemöller oli tukenut Hitleriä. Hän kääntyi kuitenkin Hitleriä vastaan 1930-luvun lopulla tuomien natsien pyrkimyksen muokata kirkon oppeja yhteensopiviksi rotuteorioiden kanssa.⁴⁷ Toisen maailmansodan jälkeen hän jatkoi muodonmuutostaan. Niemöller tapasi metropoliitta Nikolain vuonna 1948 ja kuvasi myöhemmin tapaamisen merkittäväksi kokemukseksi, joka teki hänestä pasifistin.⁴⁸ Sittemmin Niemöller toimi läheisessä yhteydessä Maailman rauhanneuvoston kanssa.

Rauhanpuolustajien lehdissä Kirkkojen maailmanneuvoston Neuvostoliiton rauhanpolitiikkaa myötäilevistä julkilausumista ja toiminnasta tuli keino perustella neuvostoliittolaista rauhanpolitiikkaa.⁴⁹ Myös ”parannuksen tehneestä” Mar-

40. Minna Havunen, *Kirkko, rauhankysymys ja sukupolvet. Suomen evankelisluterilaisen kirkon rooli yhteiskunnallisessa keskustelussa rauhankysymyksestä vuosina 1965–1975*. Pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto 2010, 48–49.

41. William van den Bercken, *Ideology and Atheism in the Soviet Union*. Mouton De Gruyter 1989, 105.

42. Hanna-Maija Ketola, *The Church of England and the Russian Orthodox Church During the Second World War, 1941–1945*. Helsingin yliopisto 2012, 119–124.

43. Bastiaan Bouwman, *Between Dialogue and Denunciation. The World Council of Churches, Religious Freedom, and Human Rights during the Cold War*. *Contemporary European History* 33 (2022), 20–21.

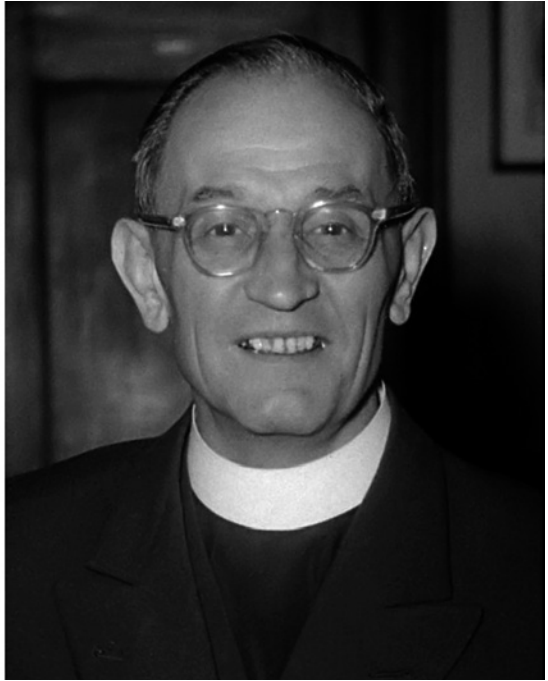
44. Fletcher 1973, 16, 30–38.

45. Dianne Kirby, *Harry Truman's Religious Legacy. The holy Alliance, Containment and the Cold War*. Teoksessa Dianne Kirby (toim.) *Religion and the Cold War*. Basingstoke 2003, 721–744.

46. Fletcher 1973, 117–125.

47. Matthew D. Hockenos, *Pastor Martin Niemöller, German Protestantism, and German National Identity, 1933–1937*. Teoksessa John Carter Wood (toim.) *Christianity and National Identity in Twentieth-Century Europe*. Vandenhoeck & Ruprecht 2016, 125–130.

48. James Bentley, *Martin Niemöller*. Oxford University Press 1984, 200–202.

tin Niemölleristä tuli 1950-luvulla Rauhanpuolustajien äänenkannattajien sivuilla merkittävä kansainvälinen ekumeeninen auktoriteetti.⁵⁰ Kun Suomessa järjestettiin ensimmäistä kertaa Neuvostoliiton masinoima Maailman nuorisofestivaalit vuonna 1962, *Rauhan puolesta* -lehden ainoa uutinen aiheesta korosti Martin Niemöllerin vierailua.⁵¹

Neuvostoliiton uskonnollisen kulttuuridiplomatian näkökulmasta suurin voitto olisi luonnollisesti ollut se, että kristillissosialistista vakuumusta edustaneiden kristittyjen lisäksi tukea olisi saatu Suomen luterilaisen kirkon johdolta. Kirkon johto piti kuitenkin lähtökohtaisesti etäisyyttä neuvostokommunistista rauhanohjelmaa kannattaneisiin liikkeisiin. Kun Martin Niemöller saapui Nuorisofestivaaleille, Helsingin hiippa-

■ Kuva 2. Josef Hromádka (vas.) ja Martin Niemöller olivat kaikkein eniten Suomen rauhanpuolustajien julkaisuissa referoidut kansainväliset ja kirkolliset ekumeeniset vaikuttajat. Lähde: Wikipedia Commons.

kunnan piispa Martti Simojoki (piispana 1959–1964) järjesti itsensä pois paikkakunnalta välttääkseen tämän tapaamisen.⁵² Myös arkkipiispa Ilmari Salonmies oli muutama vuosi aiemmin kieltäytynyt kohteliaasti käytännöllisiin syihin ja vallitseviin menettelytapoihin vedoten osallistumasta Maailman rauhankokoukseen. Häntä tilaisuuteen oli pyytännyt Armas Tolsa.⁵³

Joillain Rauhanpuolustajissa oli henkilökohtaisia kontakteja piispakunnan edustajiin, jopa

49. Ote Maailman Kirkkoneuvoston Keskustoimikunnan hyväksymästä julkilausumasta [...]. *Rauhanpuolustaja* 3/1952, 14; Kirkkojen Maailmanneuvoston vetoamus hallituksille. *Tänään* 9/1957, 2; Kirkkojen maailmanneuvosto. *Rauhan puolesta* 1/1962, 2.

50. Suurin huolenaiheeni on rauha. Pastori Martin Niemöller haastateltavana. *Tänään* no 4/1952, 12; Loka - Marraskuu 1952. *Tänään* no 5/1952, 2; Aarne Forsten, Jumalan tahto ajallamme. *Tänään* 6/1952, 5; Pastori Niemöller. Länsi-Saksan Kristillisen rauhanliikkeen edustaja. *Tänään* 3/1955, 14; Toimettomuuden paikka. *Tänään* 9/1957, 3; Emmekö saa ajatella. Kirkkopresidentti Martin Niemöller puhui Berliinissä. *Rauhan puolesta* 5/1958, 2; Pappi ja rauhanaate. *Rauhan puolesta* 2/1966, 11.

51. Kristityt ja rauhantyö. *Rauhan puolesta* 1/1963, 11.

52. Ville Jalovaara, *Kirkko, Kekkonen ja politiikka 1962–1982*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 2011, 22–27.

53. KA, Suomen kirkkohistoriallisen seuran arkistot (SKHS), Alekski Lehtosen kirje Väinö Melttille ym., Salomies Tolsalle 8.6. (vuosi ei tiedossa).

arkkipiispaan.⁵⁴ Kirkon johdon ottamasta etäisyydestä huolimatta Rauhanpuolustajien lehdistä löytyi myös joitakin piispojen Rauhanpuolustajille laatimia kannanottoja. Yhden kerran vuonna 1957 Tampereen hiippakunnan piispa Elis Gulin laati lyhyen jumaluskon tärkeyttä painottaneen lausunnon *Tänään*-lehden toimituksen esitettyä hänelle kysymyksen ”mitä kirkko voi tehdä rauhan hyväksi?”⁵⁵ Lausunto ei ollut linjassa lehden muun kristillisen sisällön kanssa, jossa painotui sekulaarien kommunistien kanssa tehtävän yhteistyön tärkeys.

Vasta kymmenen vuotta myöhemmin ilmestyi ensimmäinen piispan kirjoittama artikkeli. Simojoen seuraaja Helsingin hiippakunnan piispa Aarre Lauha (piispana 1964–1972) kirjoitti *Rauhan puolesta* -lehteen sen muun kristillisen sisällön kanssa yhteneväisen kirjoituksen ”Kristillinen rauhanohjelma”. Osallistuttuaan ”Itämeren rauhan ja ystävyyden” päiville kirkollisten piirien edustajana Lauha halusi kumota usein kuullun väitteen ”kirkko siunaa sodat”. Lauha näki KMN:n rauhanohjelman tärkeänä ja korosti tarvetta yhteistyöhön ideologisista eroista huolimatta. ”Ei ole varaa kammata ketään pois työyhteydestä. Tämän hetken rohkaisevimpiä tosiasioita onkin se, että tämä ajatus on yhä enemmän voittanut alaa sekä idässä että lännessä”, Lauha päätti kirjoituksensa.⁵⁶

Aarre Lauhan kirjoitusta voidaan tulkita merkkinä siitä, että Neuvostoliiton kulttuuridiplomatialla oli vaikutusta Helsingin piispaan. Toisaalta kirjoituksen apologeettinen, kirkkoa puolusteleva sisältö antaa vihjeitä kirjoituksen taustalla olevista toisenlaisista motiiveista. 1960-luvun puoliväliin tultaessa perinteisten kirkkojen asemaa kyseenalaistettiin enenevässä määrin läntisen kulttuuripiirin maissa.⁵⁷ Suomessa kirkko alettiin mieltää vasemmistolaistuvassa julkisessa keskustelussa yhä enenevässä määrin yhteiskunnallisen uudistumisen esteeksi. Kriitikkissä oli kyse ennen kaikkea siitä, että kirkon ei nähty riittävissä määrin tukevan poliittista oikeudenmukaisen yhteis-

kunnan rakennusprojektia.⁵⁸ Kriitikki ei niinkään syntynyt Neuvostoliiton vaikutuksen johdosta, vaan ennen kaikkea uuden sukupolven tarpeesta vastustaa vanhempiensa arvomaailmaa, johon maanpuolustus, koti ja kirkko olivat kuuluneet. *Rauhan puolesta* -lehdessä uskonnolliset kirjoitukset vähenivät yleisen sekularisoitumiskehityksen rinnalla; vuonna 1964 julkaistiin koko vuonna enää vain yksi lyhyt tiedonanto Kirkkojen maailmanneuvoston konferenssista toiseksi viimeisellä sivulla.⁵⁹ Lauhan kirjoitus vuonna 1967 asemoitui sekularisoitumiskehitystä vastaan ja pyrki osoittamaan Rauhanpuolustajille, että kirkko oli kiinnostunut rauhanasiasta.

Mitaleja ja vierailuja uskonnollis-kirkollisille toimijoille

Viittaukset uskontoon Rauhanpuolustajien 1950–1960-lukujen julkaisuissa ilmensivät monilta kohdin Neuvostoliiton tapoja käyttää uskontoa kylmässä sodassa. Sekulaarit Neuvostoliittoa kannattaneet kommunistit vaikuttivat kristillisiin rauhanaktivisteihin muokatakseen heidän ajatteluaan neuvostomyönteiseksi. Rauhanpuolustajissa toimineita kristittyjä osallistettiin aktiivisesti muun muassa kansainvälisissä rauhankonferensseissa. Vapaakirkollinen ja Veikarsin kristillisen kansanopiston rehtori Harry Holtti kertoi *Tänään*-lehden tehdyssä haastattelussa osallistuneensa vuonna 1952 Rauhanpuolustajien maanlaajuiseen kokoukseen, josta hänet erikseen valittiin osallistumaan Wienin rauhankonferenssiin. Konferenssi sai Holtin muuttamaan mieltä suhteessa Maailman rauhanneuvostoon ja Rauhanpuolustajiin: ”siihen [Wieniin] saakka minulla oli ollut ennakkoluuloni; arvelin, että järjestäytyneeseen rauhanliikkeeseen sisältyy liiaksi politiikkaa.”⁶⁰ Poliitiikka tarkoitti Holttille tässä yhteydessä ennen kaikkea sekulaaria kommunismia. Wienin Rauhankongressissa oli kuitenkin pidetty huolta siitä, että uskonnot olivat laajasti edustettuina. Armas Tolsa laati konferenssista seitsemän sivun raportin nimellä ”Uskontojen

54. KS. esim. KA, SKHS, Armas Tolsan arkisto, Alekski Lehtosen kirje Väinö Meltille ym., Alekski Lehtonen Väinö Meltille 26.6.1950.

55. Elis Gulin, Kirkko ja rauha. *Tänään* 10/1957, 7.

56. Aarre Lauha, Kristillinen rauhanohjelma. *Rauhan puolesta* 5–6/1967, 12–13.

57. Hugh McLeod, *The Religious Crisis of the 1960's*. Oxford University Press 2007, 257–265.

58. Ilkka Huhta, Suomen luterilainen kirkko ja julkisen keskustelun murros 1960-luvulla. *Media ja viestintä* 36:2 (2013), 78.

59. Kirkkojen neuvottelukokous aseistariisuntakysymyksestä. *Rauhan puolesta* 4/1964, 15.

60. ”Kristittyinä meidän uskottava rauhaan”. *Tänään* 1/1956, 6.

edustajat kansojen rauhankongressissa – otteita puheenvuoroista Wienissä 12–19.12.1952”. Raportissa oli lukuisia otteita sekä muslimien että kristittyjen puheenvuoroista.⁶¹

Tilan antaminen uskonnolliselle julistukselle Maailman rauhanneuvoston konferensseissa loi kuvaa heterogeenisestä rauhanliikkeestä, jossa oli Neuvostoliitto-kytköksistä huolimatta tilaa myös uskonnollisuudella. Tästä kertominen Rauhanpuolustajien lehdissä oli puolestaan tapa luoda Suomessa kuvaa laaja-alaisesta rauhanliikkeestä. Lisäksi lehdissä kerrottiin, miten suomalaiset uskonnolliset toimijat saivat tunnustuspalkintoja Maailman rauhanneuvostolta ja Neuvostoliitolta. Suomesta ainakin setlementtipastorit Armas Tolsa ja Ensio Partanen saivat mitalin tekemästään rauhantyöstä: Tolsa Maailman rauhanneuvoston kultamitalin vuonna 1960 ja Ensio Partanen Neuvostoliiton rauhankomitean kultamitalin vuonna 1969.⁶²

Yksi Neuvostoliiton tapa harjoittaa kulttuuridiplomatiaa oli kutsua ulkomaalaisia delegaatioita hyvin tarkasti suunnitelluille vierailuille.⁶³ Vierailut osoittautuivat tehokkaaksi monien uskonnolliskirkollisten toimijoiden kohdalla. Usein Rauhanpuolustajille myötämielisiä pastoreita nostettiin kommunistisissa maissa vierailevien suomalaisten valtuuskuntien johtoon. Armas Tolsa johti useita uskonnollisia toimijoita⁶⁴ sisältäneen, noin 20 hengen valtuuskunnan vierailua Neuvostoliittoon vuonna 1954 ja muutamaa vuotta myöhemmin toisen valtuuskunnan vierailua Kiinaan vuonna 1957. Baptistipastori ja SDP:n kansanedustaja Alwar Sundell puolestaan johti valtuuskuntaa Neuvostoliiton rauhankongressiin vuosi Tolsan kuoleman jälkeen vuonna 1962.⁶⁵

Vierailujen kautta uskonnolliset toimijat pääsivät Neuvostoliiton uskonnollisen kulttuuridiplomatian kohteeksi ja vaikuttamisen välineeksi. Uskonnollisille toimijoille pyrittiin antamaan myönteinen kuva kommunististen maiden uskon-

nollisista oloista. Tavoitteena oli, että vierailijat kertoisivat kotiin palatessaan uskonnonvapauden hyvästä toteutumisesta kommunistisissa maissa. Näin useimmiten tapahtui. *Tänään*-lehden toimitus pyysi vuoden 1954 valtuuskuntaan kuulunutta pastori Martti Vähälää kertomaan Neuvostoliitto-vierailuun liittyvistä kokemuksistaan. ”Yleisvaikutelma matkasta tuntuu jäävän vain myönteiseksi” Vähälä kertoi ja siirtyi ylistämään sitä, kun oppaat ”koko tuon pitkän matkan seurasivat kotimaassaan mukanaamme”. Oppaiden jatkuvan läsnäolon ja palvelun tarkoituksena oli positiivisen mielikuvan luomisen lisäksi kuitenkin pääasiassa tarkkailla ja raportoida, mutta tätä ei Vähälä tullut miettineeksi ainakaan kirjoituksensa perusteella.⁶⁶ Hän myönsi havainneensa monien kirkkojen olevan hylättyjä ja ränsistyneitä tai uuteen sekulaariin toimintaan vihittyjä, mutta tarjosi tähän selityksenä sen, että ”ehkäpä tässä maassa on ollut kirkkorakennuksia tarpeettoman paljon”. Lopuksi Vähälä kertoi tapaamisestaan Leningradin ”hienostisivistyneen” metropoliitta Gregoriuksen ja Moskovon ”valloittavan persoonallisuuden” metropoliitta Nikolain kanssa. He olivat molemmat Neuvostoliiton uskonnollisen kulttuuridiplomatian näkökulmasta avainhenkilöitä.⁶⁷

Samankaltainen ymmärtävä eetos oli Armas Tolsan kirjoituksessa *Tänään*-lehdessä vuoden 1957 Kiinan vierailun jälkeen:

Oli sellaisia ennakkotietoja, että Kiinassa on kaikenlainen uskonnollinen toiminta kiellettyä. Tämä käsitys ei kuitenkaan pidä paikkaansa. Kiinassa ovat temppelit ja kirkot avoinna ja ihmiset saavat vapaasti kokoontua uskontoaan harjoittamaan. Saimme tilaisuuden käydä useissa buddhalaisissa tempeleissä aina Pekingin Taivaan temppeliä ja Lama-temppeliä myöten. Ne ovat kaikki ulkoisesti hyvässä kunnossa – useita korvattiin

61. KA, SKHS, Armas Tolsan arkisto, Suomen Rauhanpuolustajia koskevaa aineistoa, Uskontojen edustajat kansojen rauhankongressissa. Otteita puheenvuoroista Wienissä 12–19.12.1952.

62. Valtava kannatus II Tukholman vetoomukselle. *Rauhan puolesta* 1/1960, 6; Vuosikokous. *Rauhan puolesta* 3/1969, 15.

63. Koivunen 2020, 235–236.

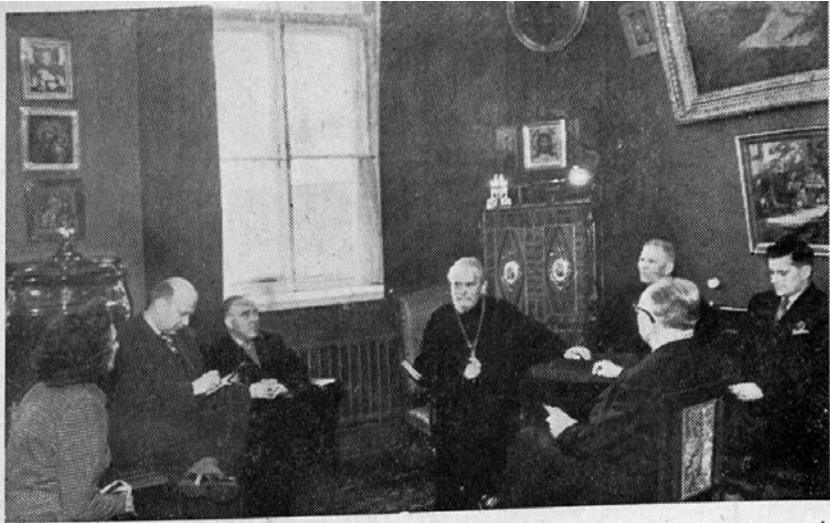
64. *Tänään*-lehdessä julkaistiin kuva valtuuskunnan vierailusta Venäjän ortodoksisen kirkon Metropoliitta Nikolain luona. Kuvassa on Nikolain ja Armas Tolsan lisäksi pastori Martti Vähälä, Kotkan ortodoksisen seurakunnan pastori Johannes Usvamo, metodistikirkon pastori Aleksius Tuukkanen ja Rauman seminaarijohtaja Toivo Laurilehto. Ks. Lujalle perustalle. Rovasti Armas Tolsan puheenvuoro rauhanpäivillä. *Tänään* 2/1954, 32.

65. Valtuuskunta Neuvostoliittoon. *Rauhan puolesta* 3/1962, 7.

66. Koivunen 2020, 236–237.

67. Martti Vähälä, Suomalainen pastori Neuvostoliiton kirkollisia oloja tutkimassa. *Tänään* 6/1954, 6–7.

Rauhanpuolustajain lähettämä valtuuskunta vieraili hiljattain Neuvostoliitossa. Kuvassa valtuuskunnan jäseniä Leningradin metropolitaan kodissa. Oik. pastori M. Vähälä, pastori J. Usvamo, metropolitaani, pastori A. Tuukkanen, seminaarinjohtaja T. Laurilehto ja selin valtuuskunnan johtaja rovasti Tolsa

Lujalle perustalle

Rovasti Armas Tolsan puheenvuoro Rauhanpäivillä

suhteet, joitten alaisena ihminen elää, ovat johtaneet ihmisen asennoitumaan toista ihmistä vastaan. Meidän elämämme on itse

Toinen tie tarkoittaa ihmisen sisäistä muuttumista ja uudistumista. Eikö ole niin, että on lopultakin varsin vähän ihmisiä, jotka eivät halua sotaa, mut-

sä. Heissä on kristillisyyden muuttunut elämää uudistavaksi voimaksi ja monet heistä ovat olleet valmiita uhraamaan vapautensa uskollensa.

valtionavun turvin – ja ihmiset liikkuvat niissä harjoittamassa hartauttaan.⁶⁸

Kiinassa Mao Zedong oli toteuttanut kommunistisen vallankumouksen Neuvostoliiton tukemana vuonna 1949 ja uskontojen tilanne maassa oli hankala.⁶⁹ Kiinan uskonnonvapautta rajoittavan politiikan ongelmat eivät silti näkyneet Tolsan kirjoituksessa. Tämä ei kuitenkaan tarkoittanut, etteikö hän olisi nähnyt ongelmia vierailuillaan. Suomen kommunistisen puolueen raportoi ja kritisoi Moskovaan lähetetyssä raportissa samaista Armas Tolsaa siitä, että hän kyseenalaisti vierailuille tyypilliset rajoitetut liikkumisvapaudet.⁷⁰ Uskonnolliset toimijat luultavasti useimmiten tiesivät ja tunsivat ne Rauhanpuolustajien – ja oikeastaan koko tuon ajan suomalaisen yhteiskunnan – pelisäännöt, joiden mukaan julkisuudessa pelat-

■ Kuva 3. Rauhanpuolustajia lähellä olleiden uskonnollisten toimijoiden vierailumatkat kommunistisiin maihin olivat tyypillisiä. Matkoista raportoitiin usein Rauhanpuolustajien julkaisuissa. Lähde: *Tänään* 2/1955, 32.

tiin. Neuvostoliittoa tai kommunistisia maita ei kritisoitu. Sen vuoksi matkoja kommunistisiin maihin keuhuttiin, vaikka ongelmallisuudetkin usein saatettiin nähdä.

”Uskonnollinen kulttuuridiplomatia” osoitti tehonsa Prahan keväänä

Rauhankonferenssit, ystävyysvierailut ja tunnustuspalkinnot olivat tyypillistä Neuvostoliiton pehmeää vallankäyttöä. Uskonnollista kulttuuridiplomatiaa näistä tuli sitten, kun niiden kautta osallistettiin näkyvästi uskonnollisia toimijoita.

68. Kiinaa suomalaisin silmin. *Tänään* 7–8/1957, 3.

69. Xiaoxuan Wang, *The Dilemma of Implementation. The State and Religion in the People’s Republic of China 1949–1990*. Teoksessa Jeremy Brown (toim.) *Maoism at the Grassroots*. Harvard University Press 2015, 259, 263–266.

70. Venäjän valtion sosiaalipoliittisen historian arkisto (RGASPI), Fondi 495, Luettelo 269, Suomen kommunistisen puolueen jäsenten henkilöasiakirjat, 1823 Tolsa Armas (1951).

Sen sijaan Tšekkosloveniassa neuvostokommunistisen rauhanohjelman omaksuneesta Prahan kristillisestä rauhankonferenssista (CPC) tuli Neuvostoliiton uskonnollisen kylmän sodan vaikuttamiskanava.⁷¹ Tärkein toimija CPC:ssä oli tšekkiläinen protestantti Josef Hromadka, joka oli paennut natsseja Yhdysvaltoihin toisen maailmansodan alussa. Yhdysvalloissa Hromadka oli työskennellyt teologisessa seminaarissa, minkä jälkeen hän palasi Prahaan Jan Hus -seminaarin dekaaniksi.⁷² Josef Hromadka uskoi vakaasti, että kommunismi on positiivinen ja uutta luova voima. Siksi kristittyjen tulisi tehdä yhteistyötä Neuvostoliiton kanssa.⁷³ CPC:n toimijat ajoivat hänen kanssaan Neuvostoliiton rauhanpolitiikkaa kansainvälisessä ekumeniassa. Hromadka osallistui myös Suomessa järjestettyihin Maailman rauhanneuvoston kokouksiin ainakin vuosina 1951 ja 1955.⁷⁴ Hänen näkemyksiinsä vedettiin usein Rauhanpuolustajien julkaisuissa.⁷⁵

Suomen kirkkoa yritettiin lukuisia kertoja saada CPC:n jäseneksi, mutta kirkko pysyi arkkipiispa Martti Simojoen johdolla tietoisesti etäällä järjestöstä.⁷⁶ Sen vuoksi CPC lähestyi Rauhanpuolustajia lähellä olevia kristillisiä toimijoita, kuten Deryck Siveniä. Hän osallistui Prahan rauhankonferenssiin ensimmäisen kerran vuonna 1961 ja vaikutti kokemastaan. Konferenssissa vallitsi hänen mukaansa ”voimakas kristillisen yhtenäisyyden tunne” ja Siven näki konferenssin positiivisena muutoksena kirkkojen suhtautumisessa sotaan.⁷⁷ Sivenistä tuli Rauhanpuolustajien ja Kristillisen rauhankonferenssin välille tärkeä linkki. *Rauhan puolesta* -lehti kertoi vuonna 1964

järjestettävästä Maailman rauhankonferenssin valmistelukokouksesta, jossa ainoana suomalaisena oli Siven.⁷⁸

CPC:n välityksellä Siven päätyi edistämään aktiivisesti Neuvostoliiton ja Suomen välisiä uskonnollisia suhteita. Neuvostoliiton baptistit kutsuivat hänet suoraan vuoden 1961 Prahan rauhankonferenssista vierailulle Neuvostoliittoon.⁷⁹ Kerta ei jäänyt ainoaksi. Siven kävi tutustumassa baptistien ja muiden kristillisten ryhmien arkeen useasti Neuvostoliitossa tämän jälkeen. Kuten muut vierailuilla käyneet, myös hän palasi kehuun maan uskonnollisia oloja.⁸⁰ Suomen arkkipiispa Martti Simojoki jopa ärsyyntyi Deryck Sivenille suhteiden luomisesta CPC:n kautta neuvostoliittolaisiin kristittyihin.⁸¹

Baptistien kutsut vaikuttavat olleen suunnitelmallista toimintaa, jolla oli myös selkeä vaikutus Siveniin. Kun Neuvostoliitto miehitti Tšekkoslovakiassa vuonna 1968, Deryck Siven oli samaan aikaan baptistien kutsumana vierailulla Neuvostoliitossa.⁸² Hän teki Itä-Euroopan maihin erityisen paljon vierailuja vuosien 1968–1969 välillä.⁸³ Siven kirjoitti päiväkirjaansa neutraalin, jopa hämmentyneen maininnan Tšekkoslovakiassa miehityksestä ja siitä, miten melkein kaikki läntisen maailman vasemmistolaiset protestoivat Neuvostoliittoa vastaan.⁸⁴ Saman aikaan Suomessa vuonna 1963 perustettu nuoremman sukupolven vasemmistolainen rauhanliike Sadankomitea kritisoi miehitystä. Sadankomitea kritisoi erityisesti Suomen rauhanpuolustajia, jotka päätyivät Mirjam Vire-Tuomisen johdolla hiljaisesti hyväksymään miehityksen.⁸⁵ Vire-Tuomisen ajaman lin-

71. Fletcher 1973, 39–41.

72. Juha Seppo, *Arkkipiispan aika. Martti Simojoki II*. WSOY 2015, 315.

73. Josef Hromadka, *kirkko ja rautaesirippu* (suom. Taisto Nieminen). Kirjayhtymä 1962, 43–52.

74. Ensimmäisten saarten ketju. *Tänään* 3/1953, 2, 7; Tietoja kokouksen valmisteluista. *Tänään* 3/1955 (lisälehti), 2.

75. Ensimmäisten saarten ketju. *Tänään* 3/1953, 2, 7; Josef Hromadka, ”Ei voi elää epäluottamuksessa ja arkuudessa”, Teoksessa *Kristityt ja rauhantyö*. Suomen rauhanpuolustajat 1960, 7–9; Kirkonmiehet ja yhteiskunta. *Rauhan Puolesta* 2/1962, 2; Papit ja rauhanaate. *Rauhan puolesta* 2/1966, 11.

76. Seppo 2015, 315–324.

77. Deryck Siven, Kristittyjen panoksesta rauhantyöhön. *Rauhan puolesta* 4/1961, 2–3.

78. Kristityt ja rinnakkaiselo. *Rauhan puolesta* 4/1963, 14–15.

79. Peter Lodenius, Deryck Sivenin haastattelu. *Ydin* 3–4/1975, 33–35.

80. SLSA 1045.2, Deryck Sivens arkiv, Tidningsurklipp, Deryck Siven, Kristityt rauhantyöntekijät. Ote Sivenin puheenvuorosta Maailman rauhanneuvoston Budapestin kokouksessa. *Vapaa sana* 1953; Deryck Siven, Kristittyjen panoksesta rauhantyöhön. *Rauhan puolesta* 4/1961, 2–3; SLSA 1045.2, Tidningsurklipp, På Besök hos Kristna i vårt östra grannland. *Kyrkpressen* 22/1970, 5.

81. Peter Lodenius, Deryck Sivenin haastattelu. *Ydin* 3–4/1975, 33–35.

82. SLSA 1045.6. (Deryck Sivens Dagböcker 1960–1975), Resdagbog 1968–1969, Resa till Moskva 1968.

83. SLSA 1045.6. Resdagbog 1968–1969, Resor 1968–1969.

84. SLSA 1045.6. Dagbok 1967–1970, 21. VIII 1968.

85. Metsämäki 2001, 46–47.

jauksen vuoksi Rauhanpuolustajista erosi ainakin joitakin, joiden suhtautuminen uskontoon oli tulkittavissa myönteiseksi. Yksi eronneista oli Tor Högnäs, joka oli juuri ennen miehitystä kirjoittanut *Rauhan puolesta* -lehteen ylistävän kirjoituksen baptistipastori Martin Luther Kingistä. Högnäsin mukaan King toteutti väkivallattomalla vastarinnallaan ”Gandhin ja Jeesuksen oppia turmeltumattomassa muodossaan.”⁸⁶

Deryck Siven ei kuitenkaan eronnut Rauhanpuolustajista ja kirjoitti *Rauhan puolesta* -lehteen miehityksen jälkeenkin. Vain yhdessä kirjoituksessa hän harmitteli ohimennen, ettei YK ottanut käsiteltäväksi ”Tšekkoslovakian tapahtumia.”⁸⁷ Siven teki yhteistyötä myös Sadankomitean kanssa, mutta ei silti kritisoinut miehitystä sen rinnalla.⁸⁸ Hänen kriittisiä äänenpainojansa ei lisännyt sekään, kun hänen ylöspäin katsomansa CPC:n johtaja Josef Hromadka tuomitsi maansa miehityksen ankarasti. Neuvostoliitto oli aiemmin tukenut CPC:n tšekkoslovakialaista johtoa ja antanut sille suhteellisen vapaat kädet, mutta nyt valta keskitettiin tiukasti Venäjän ortodoksisen kirkon ohjaukseen ja Hromadka syrjäytettiin.⁸⁹ Silti Siven jatkoi CPC:ssä työskentelyä. Hän oli nähnyt paljon vaivaa myönteisten suhteiden luomisessa Neuvostoliiton baptistien kanssa. Tšekkoslovakian miehityksen kritisointi olisi voinut tehdä tämän työn tyhjäksi, eikä kutsuja Neuvostoliittoon olisi enää tullut. Toisaalta vuoden 1970 kolmannen numeron jälkeen häntä ei Rauhanpuolustajien lehden sivuilla enää tavattu.⁹⁰ Hän ei siis kritisoinut julkisesti miehitystä, mutta vaikutti myös lakkaavan kirjoittamasta sen toimijan lehteen, jossa miehitys selkeästi hyväksyttiin. Sen sijaan Felix Iversen päätyi puolustamaan Tšekkoslovakian miehitystä, kuten teki myös Ensio Partanen.⁹¹ Kulttuuridiplomatia oli tehnyt tehtävänsä.

Yhteenveto

Neuvostoliiton pehmeä vallankäyttö vaikutti suomalaisten rauhanliikkeiden ja uskonnon väliseen

suhteeseen. Venäjän ortodoksisen kirkon, Prahain kristillisen rauhankonferenssin ja Kirkkojen maailmanneuvoston välityksellä Neuvostoliitto käytti uskontoa kulttuuridiplomatian välineenä, tavoitteenaan saada tukea Maailman rauhanneuvoston määrittelemälle rauhanohjelmalle. Suomen rauhanpuolustajat halusi kansainvälisen liikkeen linjan mukaisesti näyttäytyä mahdollisimman heterogeenisenä. Suomen kontekstissa tämä tarkoitti, että Rauhanpuolustajien toimintaan osallistettiin aikaisempien rauhanliikkeiden ja setlementtiliikkeen kristillissosialistisia toimijoita. Suomen luterilaisen kirkon johtoaakin yritettiin saada mukaan Rauhanpuolustajien toimintaan huonolla menestyksellä.

Rauhanpuolustajien julkaisuissa kristillissosialistiset toimijat korostivat kristittyjen ja kommunistien välisen yhteistyön tärkeyttä. Kristillissosialistisessa traditiossa keskeistä oli pyrkiä vaikuttamaan sekulaareihin kommunisteihin niin, etteivät he olisi nähneet kristinuskoa ja kommunismia toisiaan poissulkevinä asioina. Pyrkimys ohjasi uudessa tilanteessa suhtautumaan myönteisesti Neuvostoliiton rauhanpyrkimyksiin ja tekemään siten yhteistyötä Rauhanpuolustajien kanssa. Tämä mahdollisti Neuvostoliiton uskontoa hyödyntävän kulttuuridiplomatian Suomessa. Rauhanpuolustajissa toimineille kristityille annettiin tunnustuspalkintoja ja heitä kutsuttiin vierailuille ja kansainvälisiin rauhankonferensseihin.

Uskonnollisiin toimijoihin suunnatusta kulttuuridiplomaattisesta vaikuttamisesta voi käyttää nähdäksemme joissain yhteyksissä omaa käsitettä *uskonnollinen kulttuuridiplomatia*. Tutkimuksessa käsitellyssä kulttuuridiplomatiaa vaikuttaminen kohdistettiin tiettyyn kansallisen kulttuurin osa-alueeseen, kristinuskoon, ja sen avulla pyrittiin vakuuttamaan Neuvostoliiton rauhantyötä epäilleitä – jotka useimmiten olivat kristittyjä. Kylmän sodan kontekstissa Neuvostoliiton uskonnollisen kulttuuridiplomatian vaikuttamistavat olivat usein samanlaisia kuin missä tahansa

86. Tor Högnäs: Rauhanpuolustaja Martin Luther King. *Rauhan puolesta* 3/1968, 46–47; Veli-Pekka Leppänen, *Kivääri vai äänestyslippu. Suomen kommunistisen puolueen hajoaminen 1964–1970*. Edita 1999, 187.

87. Deryck Siven, Kveekareiden YK-työstä. *Rauhan puolesta* 4/1969, 22–24.

88. Siven esimerkiksi puolusti Sadankomitean oikeutta pitää Dagmarinkadulla olleen huoneistonsa, josta sitä yritettiin häätää. ks. Deryck Siven, Rauhankoti uhattuna. *Rauhan puolesta* 5/1969, 25–26.

89. Fletcher 1973, 53–56.

90. Deryck Siven, Kveekareiden YK-työstä. *Rauhan puolesta* 4/1969, 22–24; Deryck Siven, Rauhankoti uhattuna. *Rauhan puolesta* 5/1969, 25; Deryck Siven, Onko maailmassa hyvää tahtoa? *Rauhan puolesta* 3/1970, 33–34.

91. Kalemaa 1981, 60; Metsämäki 2001, 48.

muussa kulttuuridiplomatian osa-alueessa. Kohde muutti kuitenkin vaikuttamisen kanavia – kuten Prahan kristillisen rauhankonferenssin neuvostokommunistiset kytkökset osoittavat – ja nosti esille toimijoita, joiden asiantuntemus ei liittynyt tieteeseen, taiteeseen tai rauhantyöhön, vaan ensisijaisesti uskontoon. Uskonnollisella asiantuntemuksella uskonnolliselle kohderyhmälle perusteltiin uusin tavoin kommunistien kanssa tehtävää rauhantyötä.

Neuvostoliiton uskonnollisen kulttuuridiplomatian seuraukset olivat erinäisiä. Felix Iversenin argumentaatio sekularisoitui Rauhanpuolustajissa ainakin osittain Neuvostoliiton vaikutuksesta. Monien muiden kirjoituksissa kristillinen argumentaatio säilyi, vaikkakin osin muuttuneena. Uskonnolliset toimijat kirjoittivat tekemiensä vierailujen pohjalta myönteisiä matkakertomuksia kommunististen maiden uskonnollisista oloista. Näin Rauhanpuolustajat loivat lehdissään kuvaa Neuvostoliitosta uskonnolle myötämielisenä maana. Erityisesti Prahan kevät osoitti kulttuuridiplomatian tehonneen. Vaikka Prahan kristillisen rauhankonferenssin johtaja Josef Hromadka tuomitsi miehityksen, Rauhanpuolustajissa toimineet kristityt eivät kritisoineet Neuvostoliittoa.

Pysyvästi uskonnolliset kirjoitukset hävisivät Rauhanpuolustajien äänenkannattajista 1970-luvun alussa. Uskonnollisia toimijoita, kuten pastorit Ensio Partanen, Erkki Niinivaara, Alwar Sundell, Erkki Pennanen, Erkki Arhinmäki ja Hannu Honkkila, jäi kyllä Rauhanpuolustajien toimintaan, mutta he kirjoittivat enää harvakseltaan ja silloinkin täysin sekulaaristi.⁹² Kun Suomen arkkipiispa Martti Simojoki vihdoon vuonna 1973 tuomitsi näkyvästi televisiossa Vietnamin sodan, *Rauhan puolesta* -lehdestä ei löytynyt siitä enää edes mainintaa.⁹³ Uskonnon privatisaatio näytti ilmeiseltä: vaikka vakaumus olisi ollut kristillinen, sitä ei tuotu enää esille julkisesti eikä sillä perusteltu rauhanasiaa. Miksi näin tapahtui, on jatkotutkimuksen aihe.

TM **Rony Ojajärvi** työskentelee kirkkohistorian nuorempana tutkijana Itä-Suomen yliopistossa.

Sähköposti: rony.ojajarvi@uef.fi

TT **Ilkka Huhta** työskentelee kirkkohistorian professorina Itä-Suomen yliopistossa.

Sähköposti: ilkka.huhta@uef.fi

92. Rauhanrahasto Chilen kansan puolesta, kirkkoherra Erkki Pennanen. *Rauhan puolesta* 3/1974, 6; Suomi-Vietnam -seuran puheenjohtaja kirkkoherra Erkki Arhinmäki, Kohti lopullisen voiton päivää. *Rauhan puolesta* 6/1974, 6; Sotapolitiikan loppu. Pastori Alwar Sundellin haastattelu. *Rauhan puolesta* 4–5/1974, 7; Suomen Rauhanpuolustajain Keskustöimikunta. *Rauhan puolesta* 3/1978, 8.

93. Seppo 2015, 510–512.

Hanna Korsberg

Kansallisteatteri ja kaksi Berliiniä

Tässä artikkelissa käsitellän Kansallisteatterin suhdetta jaettuun Berliiniin analysoimalla itäsaksalaisen Berliner Ensemblen vierailua Kansallisteatterissa syyskuussa 1959 ja Kansallisteatterin vierailua Länsi-Berliiniin lokakuussa 1961. Berliner Ensemble esitti Kansallisteatterissa helsinkiläisyleisölle Bertolt Brechtin teokset *Mutter Courage* ja *Leben des Galilei*.¹ Kahta vuotta myöhemmin Kansallisteatteri vieraili Berliinin juhlaviikoilla (*Berliner Festwoche*) Hebbel-teatterissa Eino Kaliman ohjauksella Anton Tšehovin näytelmästä *Lokki*.

Tarkastelen näitä vierailuja ja niiden vastaanottoa osana Suomen toteuttamaa ja Suomeen kohdistunutta kulttuuridiplomatiaa. Käsitellän vierailuja erityisesti suhteessa Seppo Hentilän tulkintaan, jonka mukaan kylmän sodan aikaisista kansainvälisistä kiistakysymyksistä juuri Saksan-kysymys vaikutti eniten Suomen asemaan kahden rintaman välissä. Ainoana Euroopan maana Suomi ei voinut normalisoida suhteitaan kumpaankaan Saksaan.² Hentilän mukaan Helsinki oli 1950-luvun alusta alkaen ainoa pääkaupunki, jossa Saksat ryhtyivät kilpailemaan keskenään suomalaisten suosioista.³ Saksojen aktiivisuus Suomen-suhteissa näkyy myös näissä vierailuissa.

Suomi oli kylmän sodan kulttuuridiplomatiaa tärkeä kohde, sillä esimerkiksi kult-

tuurivienti kohdistui myös niihin maihin, jotka eivät olleet sitoutuneita kumpaankaan ideologiaan.⁴ Teatterin osalta tämä tarkoitti vierailuja ja vierailukutsuja, joihin kohdistui kulttuuridiplomaattista kiinnostusta. Esimerkiksi Kansallisteatterin pääjohtaja Arvi Kivimaa kuului niihin, joita Auswärtiges Amt kutsui opintomatkoille tutustumaan Länsi-Saksaan ja Länsi-Berliiniin.⁵ Monin tavoin jännitteinen hetki oli lokakuussa 1961, jolloin Berliinin muurin molemmin puolin nähtiin suomalaisia taiteilijoita: Itä-Saksassa esiintynyt Kansallisbaletti ulotti kiertueensa Itä-Berliiniin ja Kansallisteatteri vieraili Länsi-Berliinissä. Suhteet kolmanteen maahan, tässä tapauksessa Suomeen, osoittavat myös, miten jännitteiset Saksojen keskinäiset suhteet olivat 1950- ja 1960-lukujen taitteessa.

Teatterivierailuja ja kulttuuridiplomatiaa voidaan tarkastella Joseph S. Nyen pehmeän vallan -käsitteen avulla. Nyen mukaan pehmeä valta perustuu valtion kykyyn muokata toisen valtion toimintaa positiivisten mielikuvien avulla.⁶ Valtioiden pehmeän vallan resurssina ovat suurimaksi osaksi niiden kulttuuri, poliittiset arvot ja ulkopoliittika.⁷ Valtiot pyrkivät luomaan positiivisia mielikuvia kiinnittämällä huomiota omiin potentiaaliin resurssihinsa muun muassa tukemalla kulttuurivientiä ja järjestämällä erilaisia vaihtoja.⁸ Pehmeän vallan käsite sopii näiden

1. Tässä artikkelissa käytän Suomen Kansallisteatterista sen vakiintunutta nimeä Kansallisteatteri lukuun ottamatta niitä viitteitä, joissa viitataan sen arkiston, Suomen Kansallisteatterin arkiston, aineistoihin. Käytän esityksistä niiden esityksellisiä nimiä. *Mutter Courage* on esitetty Suomessa nimillä *Äiti Peloton*, *Äiti Peloton ja hänen lapsensa*, *Äiti Kuraasi*, *Matami Peloton*, *Mor Courage*, *Mor Courage och hennes barn*, *Mor Kurage och hennes barn*. *Leben des Galilei* nimillä *Galilein elämä* ja *Galileo Galilei*. Ilona esitystietokanta, <http://ilona.tinfo.fi> (1.5.2022). *Lokin* esityksestä tehtiin Hebbel Theaterin kahta esitystä varten oma saksankielinen käsiohjelma, jossa siitä käytettiin nimeä *Die Möwe*. Suomen Kansallisteatterin arkisto.
2. Seppo Hentilä, *Kaksi Saksaa ja Suomi. Saksan-kysymys Suomen puolueettomuuspolitiikan haasteena*. SKS 2003.
3. Hentilä 2003, 199.
4. Petra Goedde, *Global Cultures*, 2014, 542. Teoksessa Akira Iriye (toim.) *Global interdependence. The world after 1945*. The Belknap Press of Harvard University Press 2014, 537–678.
5. Walter Hallsteinin kirje Arvi Kivimaaalle 25.11.1957. Saapuneet kirjeet 1957–1958. Suomen Kansallisteatterin arkisto.
6. Joseph S. Nye, *Soft power: The means to success in world politics*. Public Affairs 2004, 5.
7. Joseph S. Nye, *Public Diplomacy and Soft Power. The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 616:1 (2008), 94–109, <https://doi.org/10.1177/0002716207311699>
8. Nye 2008, 95.

teatterivierailujen tarkasteluun, sillä kummassakin tapauksessa vieraileva teatteri oli itsenäinen taidelaitos. Sekä Berliner Ensemblen että Kansallisteatterin ulkomaanvierailuja tuettiin kuitenkin monin tavoin. Kylmän sodan aikana valtiot näkivät teatteriesitykset, näytelmät ja keskeiset taiteilijat vientituotteina, joiden kautta viestittiin ideologista paremmuutta ja liittolaisuutta.⁹ Osoitan, että teatteriesitys oli myös tuontituote, sillä Kansallisteatterin *Lokin* vierailu Länsi-Berliinin toteutettiin osana Berliinin juhlatuokkien ohjelmaa ja sen kaikki kustannukset maksettiin järjestäjän toimesta. Näin ollen myös tätä vierailua voidaan tarkastella Länsi-Saksan Suomeen kohdistuneena pehmeän vallan ja kulttuuridiplomatian harjoittamisena.

Kulttuuri ja taiteet kuuluivat kylmän sodan aikana myös Suomen intresseihin. Vaikka Kansallisteatteri oli tehnyt ensimmäiset ulkomaanvierailunsa jo 1930-luvulla (Tallinna 1931 ja 1937, Tukholma 1936), kulttuurivienti- ja tuonti käynnistyivät varsinaisesti vasta Arvi Kivimaan pääjohtajakaudella 1950–1974.¹⁰ Teatteri matkusti erityisesti länteen, pääasiassa Keski-Eurooppaan, mutta myös itään. Kansallisteatteri teki peräti 14 ulkomaanvierailua, ja monet tärkeimmistä eurooppalaisista teattereista, Berliner Ensemblen lisäksi esimerkiksi Comédie Française, Piccolo Teatro ja Royal Shakespeare Company, esiintyivät Helsingissä.¹¹ Ensimmäinen Kansallisteatterin vierailuista tehtiin Pariisiin vuonna 1955. Kansallisteatterin tekemät ja isännöimät teatterivierailut liittyvät olennaisesti Suomen toteuttamaan ja siihen kohdistuneeseen kylmän sodan kulttuuridiplomatiaan, sillä valtio tuki näitä kulttuurivaihtoja

monin tavoin.¹² Vierailuilla oli kuitenkin tärkeä merkitys myös uusien kansainvälisten vaikutteiden välittämisessä, mikä hyödytti taiteilijoita ja yleisöä, kuten taidetta Suomen ja Neuvostoliiton välisissä suhteissa tutkinut Simo Mikkonen on todennut.¹³

Suomen ja suomalaisen kulttuurin esitteleminen kansainvälisissä yhteyksissä oli Kansallisteatterissa suorastaan ”kansalaisvelvollisuus” ja työtä maan hyväksi, kuten Arvi Kivimaa totesi teatterin toimintaa linjanneissa avajaispuheissaan. Tavoitteena oli osoittaa, että suomalainen näyttämötaide oli taiteellisesti tasaveroista suhteessa muiden eurooppalaisten maiden näyttämötaiteeseen. Kaikki vierailun kulut kattava kutsu saapua esiintymään osana Berliinin juhlatuokkien ohjelmistoa tarjosi mahdollisuuden teatterin taiteellisen tason osoittamiseen.

Kansallisteatterin vierailujen taustalla oli Suomen, ja Arvi Kivimaan, aktiivisuus kansainvälisissä teatterialan järjestöissä. Helsinki oli merkittävä teatteritaiteen kohtauspaikka myös kesäkuussa 1959, jolloin Kansainvälisen teatteri-instituutin, ITI:n kahdeksas maailmankongressi keräsi Helsinkiin 108 osallistujaa 33 maasta.¹⁴ Kansallisteatteri osallistui järjestelyihin välillisesti, sillä pääjohtaja Arvi Kivimaa oli ITI:n varapresidentti vuosina 1957–1965 ja kuului järjestön toimeenpanokomiteaan vuosina 1955–1965.¹⁵

Berliner Ensemble

Vuonna 1949 perustetun Berliner Ensemblen taiteellisena vastaavana toimi sen perustaja Bertolt Brecht ja pääjohtajana Brechtin puoliso näyttelijä

9. Charlotte M. Canning, In the Interest of the State. A Cold War National Theatre for the United States. *Theatre Journal* 63:1 (2009), 407–420.
10. Hanna Korsberg, Theatrical Exchanges across the Baltic Sea in the 1930s. *Nordic Theatre Studies* 32:2 (2020), 106–118, <https://doi.org/10.7146/nts.v32i2.124353>
11. Yhteensä Arvi Kivimaan pääjohtajakaudella Kansallisteatterissa esiintyi 36 kansainvälisesti tunnettua ulkomaista teatteria. Tiedot vierailuista on kerätty Suomen Kansallisteatterin toimintakertomuksista 1950–1974. Suomen Kansallisteatterin arkisto.
12. Valtion taloudellisesta tuesta kulttuurivaihdolle voidaan mainita esimerkkinä vuoden 1959 International Theatre Institutin maailmankongressi, jonka järjestelyihin Opetusministeriö myönsi 2,45 miljoonan markan avustuksen kongressin järjestäjälle, Suomen Teatterijärjestöjen Keskusliitolle. Lisäksi Opetusministeriö korvasi kongressin tappioita 1,5 miljoonalla markalla eli maksoi yhteensä 3,95 miljoonaa markkaa kongressin 4,33 miljoonan markan kokonaiskustannuksista. Kansallisarkisto (KA), Opetusministeriön arkisto, Suomen Teatterijärjestöjen Keskusliiton raportit ITI:n kahdeksannesta maailmankongressista Opetusministeriölle 21.3.1959 (AD 756/147) ja 11.9.1959 (AD 1485/291).
13. Simo Mikkonen, ”Te olette valloittaneet meidät!“. *Taide Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa 1944–1960*. SKS 2019, 16, 202, 242–243.
14. Hanna Korsberg, Helsinki kylmän sodan näyttämönä. International Theatre Institutin maailmankongressi 1959. *Historiallinen Aikakauskirja* 3 (2017), 332–344.
15. *Kuka kukin on 1978*. Henkilötietoja nykypolven suomalaisista. Otava 1978.

Helene Weigel.¹⁶ Brechtin teatteria uudistaneiden ajatusten ja teosten ansiosta Berliner Ensemble oli heti perustamisensa jälkeen kansainvälisesti tunnustettu ja arvostettu.¹⁷ Vuoden 1949 alussa Itä-Saksan valtaapitävälle puolueelle SED:lle toimittamassaan aineistossa Brecht suunnitteli Berliner Ensemblen tulevaa toimintaa: teatteri kehittäisi ensin uutta, realistista näyttelemistyyliä ja sen jälkeen valmistaisi malliesityksiä, joilla se kiertäisi eri puolilla Saksaa.¹⁸ Suunnitelmat toteutuivat, sillä alle kuukausi perustamisensa jälkeen Berliner Ensemble olikin jo esiintynyt Braunschweigissa ja Kölnissä. Vaikka Saksa oli jakautumassa, Brechtin ja hänen teatterinsa korkeatasoista mainetta hyödynnettiin yhteissaksalaisen agendan edistämiseksi. Kesäkuuhun 1950 mennessä Länsi-Saksan viranomaiset alkoivat kuitenkin olla varuillaan ja pyrkivät estämään Berliner Ensemblen esitykset Länsi-Saksassa: Itä-Saksan teattereista nimenomaan Berliner Ensemble yhdistettiin kaikkein tiiviimmin SED:iin.¹⁹ Berliner Ensemble toimi ensimmäiset vuodet Deutsches Theaterissa, mutta se muutti vuonna 1954 Theater am Schiffbauerdammiin, joka on yhä Berliner Ensemblen kotiteatteri.

SED ja Berliner Ensemble hyödyttivät toinen toistaan, mutta niiden välinen suhde ei ollut yksiselitteinen. SED:n puolelta suhdetta voi pitää pehmeän vallan ja kulttuuridiplomatian käyttönä: SED tuki taloudellisesti teatterin työtä ja mahdollisti sen toivotat kansainväliset kiertueet. 1950-luvun puoliväliin mennessä Berliner Ensemblestä oli tullut merkittävä Itä-Saksan kulttuuriviennille, sillä se kutsuttiin esiintymään maihin, jotka olivat SED:n näkökulmasta poliittisesti

tärkeitä. Ilman Berliner Ensemblen taiteellista mainetta kansainvälistä kulttuuridiplomatiaa olisi ollut huomattavasti vaikeampaa harjoittaa. Esimerkiksi vuonna 1956 Berliner Ensemble oli kolme viikkoa Lontoon Palace Theatren residenssivieraana. Berliner Ensemblen maine ja kansainväliset vierailut auttoivat myös Brechtiiä, jota kritisoitiin lännessä SED:n tukemisesta. Berliner Ensemblen esityksille ja brechtiläiselle teatterille oli tyypillistä dialektinen lähestyminen niiden kuvaamaan fiktion, mikä teki eroa teatterin ja puolueen ideologian välille.²⁰ Berliner Ensemble toteutti esityksiä omalla tyylillään, joka erityisesti näyttelijäntöön osalta poikkesi SED:n suosimasta stanislavskilaisesta näyttelijäntöystä, jota opetettiin Itä-Saksan näyttelijäkoulutuksessa.²¹ Berliner Ensemblen lännessä tekemiä kiertueita ei leimattu puolueen propagandaksi.²²

Helsingissä Berliner Ensemble vieraili kahdella pitkään ohjelmistossa olleella esityksellä, *Mutter Courage und ihre Kinder* ja *Leben des Galilei*. Bertolt Brechtin näytelmä *Mutter Courage und ihre Kinder* oli saanut ensi-iltansa vuonna 1949 Erich Engelin ohjaamana Deutsches Theaterissa. Se esitettiin vuonna 1954 Berliner Ensemblen ensimmäisellä vierailulla Pariisin Kansojen teaterifestivaalilla (Théâtre des Nations), jossa se palkittiin parhaana näytelmänä ja esityksenä.²³ Bertolt Brecht kuoli vuonna 1956, mutta Berliner Ensemble jatkoi toimintaansa Helene Weigelin johdolla. Helsingin esityksiin mennessä se oli vierailut jo 30 kaupungissa, useassa eri maassa. *Leben des Galilei* sai ensi-iltansa 1957 Erich Engelin ohjaamana. Esityksen nimiosassa Galileo Galileina nähtiin Ernst Busch.

16. Brecht oli kansainvälisesti tunnettu teatterintekijä jo 1920-luvun lopulta alkaen, jolloin hänen näytelmänsä levisivät myös Saksan ulkopuolelle. Niitä esitettiin myös Suomessa, *Die Dreigroschenoper* oli nähty näytäntövuonna 1929–1930 Svenska Teatern i Helsingforsissa ja Åbo Svenska Teaterissa nimellä *Tiggroperan* ja Kansallisteatterissa nimellä *Kerjäläisoppera*. Brechtin näytelmien esitystiedot Ilona esitystietokanta <http://ilona.tinfo.fi>

17. David Barnett, *The Politics of an International Reputation. The Berliner Ensemble as a GDR Theatre on Tour*. Teoksessa Christopher B. Balme & Berenika Szymanski-Düll (toim.) *Theatre, Globalization and the Cold War*. Palgrave MacMillan 2017, 68.

18. Barnett 2017, 59. SED, Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, Saksan sosialistinen yhtenäisyyspuolue.

19. Barnett 2017, 59–60.

20. Barnett 2017, 62–63, 68–69.

21. Anja Klöck, *Acting on the Cold War. Imperialist Strategies, Stanislavsky, and Brecht in German Actor Training after 1945*. Teoksessa Christopher B. Balme & Berenika Szymanski-Düll (toim.) *Theatre, Globalization and the Cold War*. Palgrave MacMillan 2017, 249–250.

22. Barnett 2017, 62–63, 68–69.

23. Kansallisteatterin ensimmäinen ulkomaanvierailu toisen maailmansodan jälkeen tapahtui mainitulla festivaalilla vuotta myöhemmin, 1955.

Berliner Ensemble Kansallisteatterissa

Berliner Ensemble vieraili Kansallisteatterissa 18.–22.9.1959. Kansallisteatterin pääjohtaja Arvi Kivimaa oli näytäntökauden 1959–1960 avajaisupeheessaan korostanut, miten näyttämötaiteen arvo kansakuntien välisenä yhdysyhteisenä oli tunnustettu laajasti.²⁴ Hän oli painottanut ”teatterin Eurooppaa” ja sitä, miten pohjoismaiset näytämöt olivat vuorovaikutuksessa paitsi keskenään, myös Keski-Eurooppaan ja Iso-Britanniaan. Lisäksi Kivimaa oli nostanut esiin heti näytäntökauden alussa toteutuvan vierailun ja korostanut Berliner Ensemblen ja Brechtin näyttämökäsityksen huomattavaa vaikutusta koko teatteritaiteen kehitykseen.²⁵ Kivimaa, joka oli kulttuuridiplomatian aktiivinen toteuttaja 1950- ja 1960-luvulla, tunnisti ja hyödynsi Kansallisteatterin pääjohtajana valtioiden kiinnostuksen pehmeän vallan käyttöön. Näin hän hankki taloudellista tukea erilaisiin teatterivierailuihin, jotka puolestaan toivat uusia virikkeitä suomalaisen teatteriin ja sen katsojille.

Berliner Ensemble saapui Suomeen muihin vierailuihin verrattuna huomattavan suurella, peräti 117 hengen seurueella. Yksin tekniikasta vastasi 36 henkilöä ja maskeerauksesta 16 henkilöä. Mittavan seurueen lisäksi teatterin mukana saapui peräti 40 tonnia lavastuksia, pukuja ja muuta rekvisiittaa.²⁶ Berliner Ensemblen johtajaa Helene Weigelia ja hallinnollisen osaston päällikköä Blacky Borkia olivat vastassa Kansallisteatterista Arvi Kivimaan lisäksi Jack Witikka, Itä-Saksan pääkonsuli Rudolf Agricola puolisoineen sekä Itä-Saksan kaupallisen edustuston toinen sihteeri Johann Link ja Suomi-DDR-seuran sih-

teeri Ontro Virtanen.²⁷ *Mutter Courage und ihre Kinder* esitettiin 18. ja 21.9.1959 ja *Leben des Galilei* 19. ja 22.9.1959.²⁸

Suomi ja Helsinki eivät olleet Helene Weigelille vieraita. Keväällä 1940 Hella Wuolijoki oli kutsunut Brechtin tämän perheen ja sihteerin kanssa Suomeen. He olivat maanpakolaisina Ruotsissa ja odottivat viisumia päästäkseen Yhdysvaltoihin.²⁹ Ennen vierailuesityksiä pidetyssä lehdistötilaisuudessa Weigel kutsui vierailuaan Suomessa sentimentaaliseksi matkaksi. Hän halusi vierailla paikoissa, joissa oli asunut maanpakolaisuusiina 1940–1941.³⁰

Berliner Ensemblen vierailuesitykset saivat osakseen runsaasti huomiota. Jo Kansallisteatterin näytäntökauden avajaisten ja Helene Weigelin pitämän lehdistötilaisuuden jälkeen julkaistiin monia lehtiartikkeleita, joissa esiteltiin Brechtin teatterinäkemystä ja teatterin toimintaa.³¹ Teatterin kymmenen toimintavuoden aikana sen kerrottiin vierailleen Ranskassa, Iso-Britanniassa, Tšekkoslovakiassa, Neuvostoliitossa ja Länsi-Saksassa. Vuoden 1959 vierailukaupunkeihin olivat kuuluneet muun muassa Budapest, Bukarest ja Tukholma.³²

Myös esitysarvosteluissa kriitikot kertasivat brechtiläisen teatterin ominaispiirteitä ja keskeisiä tyylillisiä ratkaisuja. Monet heistä, kuten esimerkiksi *Helsingin Sanomien* Sole Uexküll, *Kansan Uutisten* Maija Savutie ja *Hufvudstadsbladetin* Hans Kutter, olivat hyvin perehtyneitä Berliner Ensembleen. Uexküll käsitteli laajasti brechtiläistä teatteria ja kertoi Berliner Ensemblen olevan toimintaohjelmansa mukaisesti poliit-

24. Arvi Kivimaa, *Teatterin humanismi*. Otava 1972.

25. Kivimaa 1972, 112.

26. Brechtiläiset uskonsoturit todistavat teoriansa näytellen. Berliner Ensemble toi mukanaan 40 tonnia rekvisiittaa. *Helsingin Sanomat* 17.9.1959.

27. Vastaanotto Berliner Ensemblen kunniaksi. *Helsingin Sanomat* 23.9.1959. Berliner Ensemblen vierailun vastaanottoa olen käsitellyt pääasiassa Teatterimuseon arkistossa olevan lehtileikekokoelman avulla. Sen lehtileikkeissä, kuten ei myöskään Theaterwissenschaftliche Sammlung Universität zu Kölnin kokoelmien lehtileikkeissä, joita olen käyttänyt *Lokin* vastaanoton tutkimiseen, ole näkyvissä sivunumeroita.

28. Jouko Tiaisen kirje Ulkoasiainministeriön Passitoimistoon 1.9.1959. TeaMA1723 Suomen Kansallisteatterin arkisto (järjestämätön), kirjeenvaihto 1959–1960. Teatterimuseon arkisto.

29. Pirkko Koski, *Kaikkessa mukana Hella Wuolijoki ja hänen näytelmänsä*. Otava 2000, 170.

30. Primadonna haluaa nähdä pakopaikkansa. *Suomen Sosialidemokraatti* 15.9.1959; Vi vill skringra missförstånden kring Brecht. *Nya Pressen* 17.9.1959; Brechtiläiset uskonsoturit todistavat teoriansa näytellen. Berliner Ensemble toi mukanaan 40 tonnia rekvisiittaa. *Helsingin Sanomat* 17.9.1959.

31. Siiri Franssila-Tiainen, Kuoleman värit ja kohtalon vankkurit – Brechtin ihme koetaan Suomessakin. *Etelä-Suomen Sanomat* 18.9.1959; Odotettu Brecht-vierailu Kansalliseen. *Uusi Suomi* 6.9.1959; M-a. [Maija Savutie], ”Teatterimme on realistista, yksinkertaista ja selvää” Helene Weigel kertoo Berliner Ensemblesta. *Kansan Uutiset* 17.9.1959.

32. M-a. [Maija Savutie], ”Teatterimme on realistista, yksinkertaista ja selvää” Helene Weigel kertoo Berliner Ensemblesta. *Kansan Uutiset* 17.9.1959.

tin teatteri. Hän ei kuitenkaan pitänyt Brechtin valintaa marxilaisesta ideologiasta yksiselitteisenä tai esitysten taiteellista laatua määrittävänä.³³ Vasemmistolaisen *Kansan Uutisten* kriitikko Savutie oli seurannut Berliner Ensemblen toimintaa jo pidempään, varhaisimpana artikkeli ”Aikamme teatteria” tammikuulta 1957, jossa hän käsitteli *Leben des Galilei* -esitystä.³⁴ Savutie kirjoitti nähneensä *Mutter Couragen* vajaan vuotta aiemmin Schiffbauerdammissa, mutta piti Helsingissä näkemäänsä vahvempaan, voimakkaammin vaikuttaneena elämyksenä.³⁵

Berliner Ensemblen esityskritiikkien otsikot ovat paljon puhuvia: ”Näyttämötaiteen täydellisyys huipentuma”³⁶, ”Brechtteaterns stora giv”³⁷, ”teatteritaidetta täynnä voimaa ja vailla virheitä”³⁸ ja ”Brechtin ihme”³⁹. Sana ”voitto” esiintyi peräti kolmessa otsikossa.⁴⁰ Osin kyse oli kulttuuridiplomatiaan kuuluvasta kohteliaisuudesta vierailijoita kohtaan, mutta varmasti myös esitysten taiteellinen taso vaikutti kritiikkien superlatiiveihin. Pienenä ristiriitaisuutena voidaan pitää sitä, että monet korostivat teatterin olevan, nimensä mukaisesti, ensemble-teatteri, ja painottivat näyttelijöiden yhteistyötä ja kokonaistaideteosta. Samaan aikaan kuitenkin kiistatta suurimman huomion *Mutter Couragen* kritiikeissä sai Helene Weigel ja *Leben des Galilein* arvioissa Ernst Buschin roolitulkinta.⁴¹

Itä-Saksa harjoitti kulttuuridiplomatiaa rahoittamalla Berliner Ensemblen kiertuetoimintaa, mutta lisäksi se hyödynsi sitä kiertueen eri kohteissa, myös Helsingissä. Kaupallisen edustuston toisen sihteerin Johann Linkin mukaan edustusto oli Itä-Saksan hallituksen edustaja ja siksi teatteriin kutsuttiin Suomessa työskentelevää diplomaattikuntaa. Hän varasi tähän tarkoitukseen 46 lippua *Mutter Couragen* ensimmäiseen näytökseen sekä neljä lippua kaikkiin muihin vierailun näytöksiin ja toivoi, että liput olisivat mahdollisimman hyviltä paikoilta.⁴² Itä-Saksan pääkonsuli Agricola järjesti myös vastaanoton vieraiden kunniaksi.⁴³ Itä-Saksa siis käytti teatterivierailua edistääkseen suhteitaan paitsi Suomeen, myös niihin maihin, joilla oli Suomessa diplomaattinen edustus.

Berliner Ensemblen Suomen-vierailu vaikuttaa olleen osa Seppo Hentilän kuvaamaa ”voimaperäistä kampanjaa”, jonka Itä-Saksa aloitti 1950- ja 1960-lukujen vaihteessa saadakseen Suomelta diplomaattisen tunnustuksen.⁴⁴ Neuvostoliiton painostuksesta huolimatta Suomi oli haluton tunnustamaan Itä-Saksaa. Sen sijaan Berliner Ensemblen vierailut saivat lehdistössä laajaa ja myönteistä huomiota. Lisäksi tasavallan presidentti Urho Kekkonen puolisoineen osallistui sekä *Mutter Couragen* että *Leben des Galilein* ensimmäiseen esitykseen.⁴⁵ Vierailun samaa jul-

33. Sole Uexküll, ”Mutter Courage” ja ”Galilei” Berliner Ensemblen esittämänä. *Helsingin Sanomat* 22.9.1959.

34. Maija Savutie, Aikamme teatteria. *Kansan Uutiset* 27.1.1957. Savutie oli kirjoittanut Kansan uutisiin myös Schiffbauerdammissa näkemästään *Leben des Galileista*. Maija Savutie, Brechtii Itä-Berliinissä. *Kansan Uutiset* 29.9.1957 ja Mutter Couragesta. Maija Savutie, Berliner Ensemble – Brechtii näyttämöllä. *Kansan Uutiset* 11.12.1958.

35. Maija Savutie, Brecht valloitti Suomen. *Kansan Uutiset* 20.9.1959; Sole Uexküll, ”On harmaat kaikki teorit...”. *Helsingin Sanomat* 20.9.1959; H. K. [Hans Kutter], Brechtteaterns stora giv. *Hufvudstadsbladet* 20.9.1959.

36. Siiri Franssila-Tiainen, Berliner Ensemble Kansallisteatterissa. Näyttämötaiteen täydellisyys huipentuma. *Etelä-Suomen Sanomat* 22.9.1959.

37. H. K. [Hans Kutter], Brechtteaterns stora giv. *Hufvudstadsbladet* 20.9.1959.

38. A.-La [Aarne Laurila], Helene Weigelin vankkurit vierivät pitkäl[e]. ”Mutter Courage” – teatteritaidetta täynnä voimaa ja vailla virheitä. *Suomen Sosialidemokraatti* 20.9.1959.

39. Siiri Franssila-Tiainen, Kuoleman värit ja kohtalon vankkurit – Brechtin ihme koetaan Suomessakin. *Etelä-Suomen Sanomat* 18.9.1959.

40. Berliner Ensemble ja Mutter Courage voittopolullaan. *Ilta-Sanomat* 19.9.1959; Annikki Vartia, Voittavia teatterivieraita. *Kauppalehti* 21.9.1959; Katri Velthem, Taiteen voitto teorian yli. ”Mutter Couragen” esitys Kansallisessa. *Uusi Suomi* 20.9.1959.

41. Maija Savutie, Brecht valloitti Suomen. *Kansan Uutiset* 20.9.1959; Maija Savutie, Galilei ja Busch. *Kansan Uutiset* 21.9.1959; Sole Uexküll, ”On harmaat kaikki teorit...”. *Helsingin Sanomat* 20.9.1959; Sole Uexküll, ”Mutter Courage” ja ”Galilei” Berliner Ensemblen esittämänä. *Helsingin Sanomat* 22.9.1959.

42. Johann Linkin kirje Arvi Kivimaalle 31.8.1959. TeaMA1723 Suomen Kansallisteatterin arkisto (järjestämätön), kirjeenvaihto 1959–1960. Teatterimuseon arkisto.

43. Vastaanotto Berliner Ensemblen kunniaksi. *Helsingin Sanomat* 23.9.1959.

44. Seppo Hentilä, *Harppi-Saksan haarukassa*. DDR:n poliittinen vaikutus Suomessa. SKS 2004, 11–12, 290.

45. Kekkosten läsnäoloon esityksissä viittasi muun muassa Aarne Laurila A. L.-la. [Aarne Laurila], Helene Weigelin vankkurit vierivät pitkäl[e]. *Suomen Sosialidemokraatti* 20.9.1959.

kisuus ja valtion osallistuminen vierailuesityksiin voidaankin nähdä osana Suomen tasapainoilua idän ja lännen välillä.

Berliner Ensemblen vierailu Helsingissä oli sen saaman julkisuuden perusteella taiteellinen menestys. Vaikka Brechtin näytelmät olivat olleet suomalaisteattereiden ohjelmistoissa jo pitkään, ja Brechtillä ja Weigelilla oli tunnettuutta myös maassa viettämänsä pakolaisajan vuoksi, tämä oli ensimmäinen mahdollisuus nähdä Berliner Ensemblen esityksiä Suomessa. Berliner Ensemblen vierailun jälkeen kiinnostus Brechtin näytelmiä kohtaan kasvoi: 1920-luvun lopulta 1950-luvulle niistä oli tehty yhteensä 14 esitystä, kun yksin 1960-luvulla ensi-iltojen määrä oli 44.⁴⁶ On silti vaikea arvioida, missä määrin lisääntyntä kiinnostus Brechtin tuotantoa kohtaan edisti Itä-Saksan ulkopoliittisia tavoitteita ja loi maasta myönteistä kuvaa. Berliner Ensemblen kiertue-toimintaa tutkinut David Barnett on kuitenkin todennut, että yleisesti ottaen SED saattoi olla tyytyväinen Itä-Saksasta syntyneeseen kuvaan Berliner Ensemblen kaltaisen taidelaitoksen toiminnan mahdollistajana.⁴⁷

Lokin paluu Kansallisteatterin ohjelmistoon

Eino Kalima ohjasi ensimmäiset Anton Tšehovesityksensä Kansallisteatterissa jo 1910-luvulla, mutta koki ristiriitaiseksi Tšehovin näytelmien esittämisen itsenäisessä Suomessa.⁴⁸ Hän palasi Tšehovin näytelmiin pitkän tauon jälkeen 1940- ja 1950-lukujen vaihteessa. Jäätyään eläkkeelle Kansallisteatterin pääjohtajan työstä vuonna

1950 Kalima jatkoi taiteellista työtään nimenomaan Tšehovin teosten parissa aina 1960-luvulle saakka.⁴⁹ Hän ohjasi Tšehovin neljä tunnetuinta näytelmää, *Lokki*, *Vanja-eno*, *Kirsikkapuisto* ja *Kolme sisarta*, vielä uudelleen Kansallisteatteriin ja vieraili ohjaajana myös Ruotsissa ja Norjassa. Kaliman Tšehov-tulkinnoista muodostui klassikkoja. Annikki Hyvönen on tutkinut Kaliman Tšehov-ohjauksia ja Pirkko Koski niiden myötä tapahtunutta Tšehovin näytelmien kanonisointiprosessia. Sitä tukivat myös Kaliman kansainväliset ohjaajavierailut ja Kansallisteatteriin tehtyjen ohjausten, eniten juuri *Lokin*, ulkomaanvierailut.⁵⁰

Kansallisteatterin vierailusuunnitelmat Berliinin juhlaviikoille käynnistyivät jo ennen *Lokin* uutta ensi-iltaa. Välikätenä toimi Länsi-Berliinissä asunut Haidi Hahm-Blåfield, joka oli Kansallisteatterissa lyhyeksi jääneen näyttelijänuran tehneen Heidi Blåfieldin sisar. Hahm-Blåfield kirjoitti Arvi Kivimaalle 1.1.1960 saaneensa Berliinin juhlaviikkojen johtajalta Georg von Westermanilta tehtäväksi tiedustella Kansallisteatterin kiinnostusta esiintyä juhlaviikoilla.⁵¹ Saksojen välinen jännittynyt tilanne heijastui Hahm-Blåfieldin antamissa ohjeissa Kivimaalle:

Sitten on yksi tärkeä ehto. On vakuutettava, että [Kansallisteatterin esittämä August Strindbergin]’Uninäytelmä’ ei missään muodossa jatka matkaansa esim. kiertueena tai muuten Itä-Berliiniin tai Itä-vyöhykkeelle!!! Kirjoittakaa tämä heti kun ensi kerran kirjoittatte tohtori von Westermanille kirjeen.⁵²

46. Ilona esitystietokanta, <http://ilona.tinfo.fi> (1.5.2022).

47. Barnett 2017, 68.

48. Eino Kalima, *Kansallisteatterin ohjissa. Muistelmia* II. WSOY. Helsinki 1968, 271; Pirkko Koski on käsitellyt Kaliman ohjauksia Tšehovin näytelmien kanonisoinnissa Suomessa. Pirkko Koski, Tšehovin näytelmien kanonisointi Suomessa. Eino Kaliman ohjaukset tradition murroksessa. Teoksessa Pirkko Koski (toim.) *Niin muuttuu mailma, Eskoni. Tulkintoja kansallisiinäyttämöstä*. Helsinki University Press 1999, 157–181.

49. Kaliman ensimmäinen tulkinta Anton Tšehovin *Lokista* sai ensi-iltansa 31.3.1950, näytäntövuonna, jonka jälkeen Kalima jäi eläkkeelle Kansallisteatterin pääjohtajan työstä. Tämä esitys oli ohjelmistossa vain kahden näytäntövuoden ajan, 1949–1950 sitä esitettiin 20 ja 1950–1951 vain 7 kertaa. Esitystiedot Ilona-esitystietokanta, <http://ilona.tinfo.fi> (1.5.2022).

50. Kalima ohjasi *Lokin* uudelleen 1960-luvun alussa ja kuten sekä Hyvönen että Koski ovat tutkimuksissaan osoittaneet, kyse oli uudesta tulkinnasta, vaikka joissain keskeisissä tehtävissä nähtiin samat näyttelijät, kun vuoden 1950 tulkinnassa. Annikki Hyvösen mukaan vuosien 1950–1961 välillä Kaliman Tšehov-näkemyksessä oli muuttunut valoisammaksi ja tämä vaikutti vuoden 1961 *Lokin* uudistumiseen. Annikki Hyvönen, *Eino Kalima Tšehov-ohjaajana*. SKS 1986, 125–126; Koski 1999, 157–181.

51. Haidi Hahm-Blåfieldin kirje Arvi Kivimaalle 1.1.1960. TeaMA1723 Suomen Kansallisteatterin arkisto (järjestämätön), kirjeenvaihto 1959–1960. Teatterimuseon arkisto.

52. Haidi Hahm-Blåfieldin kirje Arvi Kivimaalle 8.4.1960. TeaMA1723 Suomen Kansallisteatterin arkisto (järjestämätön), kirjeenvaihto 1959–1960. Teatterimuseon arkisto.

Hebbel-Theater 8. und 9. Oktober, 20 Uhr

SUOMEN KANSALLISTEATTERI

GASTSPIEL
FINNISCHES
NATIONALTHEATER
HELSINKI

DIE MÖWE

Ein Schauspiel in 4 Akten
von Anton Tschschow
Finnische Übertragung: Jalo Kalima
Spielleitung: Eino Kalima
Bühnenbilder: Leo Lahto
Kostüme: Olli Soininen
Perücken: Hannas Kuokkanen

Irina Nikolajevna Arkadina	Rauni Luoma
Konstantin Gavrilowitsch Treplew	Tarmo Mäkelä
Pjotr Nikolajewitsch Sorin	Kaarle Halttunen
Nina Mihailevna Zaretschnaja	Eeva-Kaarina Valanen
Polina Andrejewna	Aino-Inkeri Narkko
Ilja Afanasjewitsch Schamrajew	Haija Sallin
Masha	Rauha Rentola
Boris Aleksejewitsch Trigorin	Leo Riittu
Jewgenij Sergejewitsch Dorn	Joel Rinna
Semjon Semjonowitsch Madvedenko	Vilho Siivola

Ort der Handlung: Das Gut von Sorin
Zwischen dem dritten und vierten Akt liegen zwei Jahre
Pause nach dem zweiten Akt

4 Zeichnung: Laila Kallala

Das Finnische Nationaltheater unter der Regie von Eino Kalima spielt Tschschows Schauspiel „Die Möwe“

Leo Riittu als Trigorin und Rauha Rentola als Masha

Tarmo Mäkelä als Konstantin und Eeva-Kaarina Valanen als Nina

Fotos: Oly

5

Omasta puolestaan Hahm-Blåfield totesi ”minä puolestani vakuutan, että Kansallisteatterilla ei tietenkään ole aikomus näytellä Itä-Saksassa”⁵³

Ohjeistus saapui myöhässä, sillä jo maaliskuussa 1960 Kivimaa oli ehtinyt kirjoittaa suoraan von Westermanille. Kivimaa kävi yhtä aikaa virallisia neuvotteluja von Westermanin kanssa ja hyvää taustatietoa ja kontakteja välittäneen Hahm-Blåfieldin kanssa. Keskusteluja käytiin muun muassa esityksen kielestä (suomi), jonka takia toivottiin vierailuohjelmaksi joku yleisölle jo entuudestaan tuttu teos. Kivimaa tarjosi Eugène

■ Kuva 1. Berliinin juhlaiviikkojen vierailua varten *Lokista* tehtiin saksankielinen käsiohjelma. Monet *Lokin* näyttelijöistä kuuluivat niin kutsuttuun Kaliman Tšehov-ensembleen ja olivat mukana useissa ohjauksissa. Kuva: Suomen Kansallisteatterin arkisto.

Ionesco tai August Strindbergiä.⁵⁴ Neuvottelut koskivat myös vierailevan seurueen kokoa: Kansallisteatterin suunnittelemaa 45 hengen ryhmää pidettiin liian suurena ja toivottiin, että osa avustajista voitaisiin rekrytoida Berliinistä.⁵⁵

53. Haidi Hahm-Blåfieldin kirje Arvi Kivimaalle 8.4.1960. TeaMA1723 Suomen Kansallisteatterin arkisto (järjestämätön), kirjeenvaihto 1959–1960. Teatterimuseon arkisto.

54. Kivimaa tarkoitti Strindbergillä 25.11.1959 ensi-iltansa saanutta *Uninäytelmää*, jonka hän oli itse ohjannut. Ionesco oli puolestaan Suomessa erityisen ajankohtainen 1950-luvun lopulla, sillä kirjailija oli vierailut Suomessa kesäkuussa 1959 järjestetyn International Theatre Institutin maailmankongressin pääpuhujana. Ionescon kohdalla kyse oli todennäköisesti näytelmästä *Sarvikuonot*, joka sai ensi-iltansa Ritva Laaton ohjaamana 16.10.1960. Esitystiedot Ilona-esitystietokanta, <http://ilona.tinfo.fi> (1.5.2022); Haidi Hahm-Blåfieldin mukaan ”Ionesco ei edustaisi meitä edullisesti” ja kannatti Strindbergiä. Haidi Hahm-Blåfieldin kirje Arvi Kivimaalle 28.2.1960. TeaMA1723 Suomen Kansallisteatterin arkisto (järjestämätön), kirjeenvaihto 1959–1960. Teatterimuseon arkisto.

55. Keskustelu paikallisten avustajien käytöstä alkoi jo Haidi Hahm-Blåfieldin kirjeessä Arvi Kivimaalle 28.2.1960. TeaMA1723 Suomen Kansallisteatterin arkisto (järjestämätön), kirjeenvaihto 1959–1960. Teatterimuseon arkisto; Arvi Kivimaan kirje Georg von Westermanille 6.3.1960. TeaMA1723 Suomen Kansallisteatterin arkisto (järjestämätön), kirjeenvaihto 1959–1960. Teatterimuseon arkisto.

Lokin valikoitumiseen vierailuesitykseksi vaikuttivat monet syyt. Ensinnäkin Kaliman 1950-luvun Tšehov-ohjaukset, *Lokki* (1950), *Kirsikka-puisto* (1953), *Vanja-eno* (1955) ja *Kolme sisarta* (1956) olivat saaneet myönteisiä lehdistöarvioita, erityisesti kaikkein vaikutusvaltaisimmilta kriitikoilta. Pirkko Kosken mukaan sodanjälkeisessä vastaanotossa Tšehovin näytelmien ”taide ja taiteellisuus eristettiin yhteiskunnallisista tavoitteista”.⁵⁶ Kaliman Tšehov-ohjauksia oli myös testattu kansainväliselle yleisölle, *Lokki* oli esitetty Helsingissä VII Pohjoismaisen Teatterikongressin kansainvälisille vieraille vuonna 1950. *Stockholms-Tidningenin* kriitikon Stig Torsslowin mukaan esitys oli osoitus teatterin saavuttamasta kansainvälisestä tasosta. Hänen mukaansa esimerkiksi Lontoossa tai Pariisissa tuskin pystyttäisiin parempaan Tšehov-esitykseen. Torsslowin mukaan Kalima kuului niihin, jotka olivat ohjaajina vieneet parhaiten eteenpäin Anton Tšehovin kantaesityksiä Moskovan Taiteellisessa Teatterissa ohjanneen Konstantin Stanislavskin perintöä.⁵⁷ Kalima oli myös vierailut Det Norske Teatretissa Oslossa vuonna 1954 ohjaamassa *Kolme sisarta*. Lisäksi Kansallisteatterin *Kolme sisarta* oli vierailut Tukholmassa vuonna 1956 ja sitä suunniteltiin vierailuohjelmaksi myös Pariisiin, Kööpenhaminaan ja Wieniin vuonna 1957. Lisäksi esitystä tarjottiin Edinburghin teatterifestivaaleille. Vaikka nämä suunnitellut vierailut

eivät *Kolmen sisaren* osalta toteutuneet, se oli myös Kansallisteatterin esitysvalinta vuoden 1959 ITI:n maailmankongressin vieraille.⁵⁸

Kaliman uusi tulkinta *Lokista* sai ensi-iltansa 18.1.1961.⁵⁹ Näyttelijä Rauni Luoma juhli 25-vuotistaiteilijajuhlaansa Irina Arkadinan roolissa 3.2.1961 ja oli ensimmäistä kertaa mukana Kaliman ohjauksessa. *Lokin* uuden tulkinnan muissa keskeisissä rooleissa nähtiin Eeva-Kaarina Volanen, Tarmo Manni, Rauha Rentola ja Joel Rinne. He olivat Kaliman luottonäyttelijöitä, jotka olivat olleet mukana myös muissa Tšehov-ohjauksissa. Näyttelijät arvostivat työskentelyä Kaliman kanssa.⁶⁰ Joel Rinteen mukaan Kaliman ansiota oli, että näyttelijäntyössä päästiin eroon aiemmasta näyttelemistyylistä, jota Rinne luonnehti mahtipontiseksi. Kaliman toivoma vähäeleinen ja motivoitu ilmaisu oli työn takana, mutta Kalimalla oli aikaa keskustella näyttelijöiden kanssa ja hioa tulkintaa.⁶¹ Monet ovat muistelleet harjoitusten erityistä tunnelmaa, Kaliman hiljaista puhetta ja jopa pianonsoittoa.⁶² Rauha Rentola luonnehti Kaliman Tšehov-ohjausten roolien olleen hänen uransa kohokohtia.⁶³

Lokin kansainvälinen menestys

Kansallisteatterin näytäntökauden avajaisissa syyskuussa 1961 tiedotettiin *Lokin* vierailusta Länsi-Berliiniin 8.–9.10.1961. Koska esityksen lavastuksen kuljetus maa- ja meriteitse vei kuu-

56. Koski 1999, 167, 176 (siteerattu kohta 176).

57. Stig Torsslow, Finsk världsklass. *Stockholms-Tidningen* 17.7.1950; Torsslowin artikkelia siteerattiin artikkelissa Svensk beröm åt Kansallisteatteri. *Hufvudstadsbladet* 18.7.1950.

58. Korsberg 2016, 35; Hyvönen 1986, 106; Kansallisteatteri vieraili 1957 Kööpenhaminassa ja Wienissä, joissa teatteri esitti Aleksis Kiven *Seitsemän veljestä* Wilho Ilmarin ohjauksena ja Euripideen *Ifigeneia Auliissa* Arvi Kivimaan ohjauksena. Katri Mehto, *Ifigeneia ja Seitsemän veljestä* maailmalla. Kansallisteatterin vuoden 1957 vierailut kansallista identiteettiä rakentamassa. Teoksessa Pirkko Koski (toim.) *Niin muuttuu mailma, Eskoni. Tulkintoja kansallisiin näyttämöistä*. Helsinki University Press 1999, 230–252.

59. Pidän todennäköisenä, että Kaliman vuoden 1961 ohjaus *Lokista* johtui juuri Berliinin juhla viikkojen vierailusuunnitelmista. Kun vuoden 1956 Tukholman-vierailun neuvotteluissa oli päädytty Anton Tšehovin näytelmään, Kivimaa oli pyytänyt saman tien Kalimaa ohjaamaan uudelleen *Kolme sisarta*. Sekä Tukholman- että myöhemmin Berliinin-vierailujen ohjelmistovalinta ei kuitenkaan ollut itsestään selvyyttä: Kivimaa koki vaikeaksi Kansallisteatterin vierailun ”venäläisellä näytelmällä”, kuten hän Tukholman-vierailun valmistelujen yhteydessä Gierowille suoraan ilmaisi. Asiaan vaikutti varmasti myös se, että teatterin pääjohtajana Kivimaa olisi mielellään nähnyt oman ohjaustyönsä vierailuohjelmistossa, sen sijaan, että niin Länsi-Berliinin-vierailu, kun monet muutkin paljon huomiota osakseen saaneet kansainväliset vierailut toteutettiin hänen edeltäjänsä ohjauksilla. Tukholman-vierailun ohjelmistossa vuonna 1956 oli lopulta kaksi esitystä, *Kolme sisarta* ja Wilho Ilmarin ohjaus Aleksis Kiven *Seitsemästä veljeksestä*. Tukholman vierailun merkittävimpänä antina olivat ruotsalaiskriitikoiden positiiviset arviot nimenomaan Kaliman ohjaamasta *Kolmesta sisaresta*. Niiden kannustamana Kansallisteatteri alkoi aktiivisesti etsiä mahdollisuuksia muihin ulkomaanvierailuihin. Arvi Kivimaan kirje Karl-Ragnar Gierowille 27.1.1954. E I h:6. Kungliga Dramatiska Teaterin arkisto.

60. Rauni Luoma, *Ilon ja murheen näyttämöllä* (toim. Maarit Huovinen). WSOY 1986, 204–205.

61. Joel Rinne, *Jopin kirja*. Tammi 1967, 64.

62. Tarmo Manni, *Minä, Manni*. (toim. Heikki Eteläpää). Kirjayhtymä 1986, 136–137.

63. Eeva Mustonen, Rentola, Rauha. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997– (viitattu 21.6.2021), <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kg-001217>

kauden, *Lokkia* esitettiin Helsingissä vain aivan näytäntökauden alussa, 9.9.1961 asti. Esitys palasi Kansallisteatterin ohjelmistoon vasta lavastuksen palattua marraskuussa 1961.⁶⁴

Kansallisteatterin Berliiniin matkannut seurue oli lopulta vain 24-henkinen. Se lähti matkaan Seutulalan lentokentältä 7.10.1961 ja palasi Suomeen 10.10.1961. Samaan aikaan teatterin toiminta Helsingissä jatkui keskeytyksettä muulla ohjelmistolla. Vierailuohjelmaan kuului myös lehdistötillaisuus, jossa Arvi Kivimaa esitteli Eino Kaliman ja seurueen näyttelijät sekä piti puheenvuoron suomalaisesta teatterista. Kivimaa oli kiitellyt järjestäjiä siitä, että jakautuneen Berliinin kiristyneestä tilanteesta huolimatta juhlatiimit oli saatu järjestettyä. Hän oli myös kohahduttanut yleisöä kertomalla, miten Suomessa neljäsnes koko kansasta kävi teatterissa maksavana yleisönä.⁶⁵ Kivimaan matkaohjelmaan sisältyivät myös uudet neuvottelut vierailusta Pariisiin Théâtre des Nations'n johtajan Claude Planson'n kanssa.⁶⁶

Vierailuesitysten saama vastaanotto oli erittäin kiittävä.⁶⁷ Eniten kiitosta saivat Eino Kaliman ohjaus ja Kansallisteatterin ensemblen näyttelijäntyo. Kaliman realistista ja jopa naturalistista ohjausta pidettiin eurooppalaisten kollegojensa ohjauksiin verrattuna varovaisena, mikä ei ollut häirinyt *Lokin* hiljaisuutta ja traagista kauneutta.⁶⁸ Arviot selittivät *Lokin* menestystä Suomen pitkällä yhteisellä historialla Tšehovin kotimaan kanssa, mutta Kalimaa myös pidettiin Stanislavskin perinteen jatkajana.⁶⁹

Teatterivierailujen kohdalla on tyypillistä, että vierailun isäntämaan katsojat ja lehdistö kiittävä vierailijoita. Vaikka tämänkin ottaisi huomioon,

on silti todettava, että *Lokin* kaksi esitystä Heibel Theaterin näyttämöllä olivat ehkäpä suurin menestys, minkä Kansallisteatteri saavutti Arvi Kivimaan pääjohtajakaudella tekemillään ulkomaanvierailuilla. *Der Tagesspiegelin* mukaan jokaisen näyttelijän eteen olisi voinut langeta polvilleen.⁷⁰ *Lokin* ensiesityksen kerrottiin saaneen ”fantastiset 43 esirippua sekä aito, spontaani puolen tunnin mittainen aktiivinen innostus ja aplodeeraus puhuvat omaa kieltään”⁷¹ Esiinhuutojen määräästä on eri lähteissä vaihtelevaa tietoa, maltillisimpiin muistelijoihin kuuluneen Mašan roolin näytelleen Rauha Rentolan mukaan *Lokki* sai 36 esirippua ja 25 minuutin aplodit.⁷² Kansallisteatterin dramaturgi Ritva Heikkilä puolestaan mainitsi *Lokin* saaneen yli 40, jälkimmäisen esityksen peräti 44, esirippua.⁷³ Joka tapauksessa Kansallisteatterin *Lokin* ensimmäinen kansainvälinen vierailu oli menestys. *Der Kuriren* -lehden mukaan *Lokki* oli tarjonnut juhlatiimien suurimman ulkomaisen elämyksen esityksen tunnelman, yhteisnäyttelemisen ja suggestiivisen voiman ansiosta.⁷⁴

Suomi tasapainoili Saksojen välillä lokakuussa 1961, sillä samaan aikaan, kun Kansallisteatterin *Lokki* esiintyi Länsi-Berliinissä, Suomen Kansallisoopperan baletti esiintyi Itä-Saksassa, Itä-Berliinissä järjestetyillä juhlatiimikoilla, Rostockissa, Leipzigissa ja Karl-Marx-Stadtissa.⁷⁵ Myös baletin vierailua seurattiin monissa lehdissä, yksityiskohtaisimmin *Kansan Uutisissa*, joka osoitti poliittista sympatiaansa Itä-Saksalle:

Länsi-Berliinin lehtien kirjoittelusta pääsee lisäksi siihen käsitykseen, että juhlatiimikoja

64. Uusi esirippu, uudet tuolit ja entistä parempi valaistus. *Aamulehti* 2.9.1961; Kansallisteatterin linja Aiskhylokselta Sartreen. *Uusi Suomi* 2.9.1961.

65. Paul Florian, Kaliman 'Lokki' antoi uuden kuvan Tšehowista. *Länsi-Savo* 28.10.1961.

66. Uusia vierailukutsuja Kansallisteatterille. *Kansan uutiset* 1.10.1961; Heikki Liljeström, Kansallisteatteri Berliinissä Prof. Kalima ja *Lokin* näyttelijät esiteltiin lehdistön edustajille. *Uusi Suomi* 8.10.1961. Nykyinen Théâtre de la Ville toimi Théâtre des Nations -nimellä 1957–1968.

67. *Lokin* esitysten saaman vastaanoton aineistona on käytetty lehtileikekokoelmaa, jossa on saksalaisissa lehdissä olleet teatteriarvostelut. Theaterwissenschaftliche Sammlung, Universität zu Köln.

68. Ingvelde Geleng, Alte Melodie Finnisches Gastspiel in Berlin. *Darmstädter Echo* 27.10.1961.

69. W. K., Tšehowin ”Möwe” bei den Finnen. *Der Tagesspiegel* 11.10.1961; Ingvelde Geleng, Alte Melodie. Finnisches Gastspiel in Berlin. *Darmstädter Echo* 27.10.1961.

70. W. K. Tšehowin ”Möwe” bei den Finnen. *Der Tagesspiegel* 11.10.1961.

71. Kansallisteatterin Lokki – juhlatiimien kohokohta. *Uusi Suomi* 12.10.1961.

72. Mirjami Heikkisen ja Jarmo Heikkisen podcast *Tarinoita teatterin legendoista. Rauha Rentola*. Rentolan haastatteluosuus *Lokin* Länsi-Berliinin vierailusta kohdassa 29.00–29.22, <https://kansallisteatteri.fi/esitys/aanikanava/> (7.1.2022).

73. Ritva Heikkilä, Berliinin juhlatiimien kohokohta. *Ilta-Sanomat* 10.10.1961.

74. Ilse Urbach, Festlicher Akkord aus der Fremde. *Der Kuriren* 10.10.1961.

75. Oopperan baletilla jatkuvaa menestystä. *Suomen Sosialidemokraatti* 8.10.1961; Baletin menestys jatkuu Berliinissä. *Uusi Suomi* 6.10.1961.

aiotaan käyttää demokraattista Saksaa vastaan tähdätyn kauhupropagandan tekemiseen. Ei olisi ihme, vaikka kohta läntisissä lehdissä komeilisi kuva Suomen Kansallisteatterin näyttelijöistä surkuttelemassa sektorirajalla Itä-Berliinin ihmisten 'kurjuutta'. Onneksi Länsi-Berliinissä vierailevilla ulkomaisilla taiteilijoilla on tapana käydä samalla myös Itä-Berliinin puolella tutustumassa ennen kaikkea Brechtin teatteriin. Se kannattaa varmasti tälläkin kertaa, kun samalla voi myös nähdä, mitä paljon parjatun 'piikkilanka-aidan' takana todellisuudessa on.⁷⁶

Kansallisteatterin seurueelle ei tarjoutunut mahdollisuutta sektorirajan ylittämiseen Länsi-Berliinin vierailun yhteydessä. Osin tähän oli syynä vierailun tiukka aikataulu, sillä ainoat vapaahetket olivat matkustuspäivinä, mutta tärkein syy oli varmasti se, että Kansallisteatterin seurue oli Länsi-Berliinin puolella järjestettyjen Berliinin juhlaviikkojen vieraana. Seurueeseen kuulunut Kansallisteatterin teatterisihteeri ja dramaturgi Ritva Heikkilä raportoi vierailun kulkua ja esitysten saamaa vastaanottoa. Hän käsitteli juhlaviikkojen vierailua erittäin myönteisesti esimerkiksi *Ilta-Sanomiiin* kirjoittamassaan matkakertomuksessa, jossa hän kuvasi esityksen olleen juhlaviikkojen kohokohta.

Heikkilän mukaan jälkimmäisenä esityspäivänä seurue oli osallistunut kolmen tunnin kiertokäynnille Länsi-Berliinissä. He olivat kiertäneet Tiergartenin ja Charlottenburgin, osallistuneet Akademie der Künsten vastaanottoon sekä, kuten Heikkilä kuvasi: ”järkyttyneinä ajoimme kilometrien pituudelta 45 km:n pituista 'Kiinan muuria', joka halkaisee Berliinin kahtia.”⁷⁷

Näytäntövuoden 1961–1962 toimintakertomuksessa korostettiin, että Tšehovin *Lokki* oli ollut kutsujien toivoma vierailuohjelma. Vierailun sekä yleisöltä että teatterikriitikoilta saamaa vastaanottoa kuvattiin poikkeukselliseksi: ”kumpanakin

iltana yli 40 esiinhuutoa ja pidättymätön arvostelun tunnustus”⁷⁸ Tätä menestystä myös monet Berliinin juhlaviikkojen vierailuun osallistuneista näyttelijöistä muistelivat myöhemmin. Ninan roolin näytelleen Eeva-Kaarina Volasen mukaan ”yleisö ei tahtonut päästää meitä näyttämöltä”⁷⁹ Vierailusta luotiin sekä Kansallisteatterin sisällä, suomalaisissa lehdissä että monien mukana olleiden muistelmissa kuva kiistattomana menestyksenä, eivätkä nämä arviot ole ristiriidassa saksalaislehtien kritiikkien kanssa.

Ulkopoliittinen tasapainoilu jatkui myös Kansallisteatterin Berliinin-vierailun jälkeen. Deutsches Theater kutsui Kansallisteatterin vierailulle Itä-Berliiniin, mutta teatterin lähestyvän 90-vuotisjuhlavuoden takia kutsu jätettiin johtokunnan kokouksessa pöydälle.⁸⁰ Kulttuuridiplomatiaa ei kuitenkaan Kansallisteatterissa unohdettu, vaan Suomalaisen Teatterin ensiesiintymisen 90-vuotismuistopäivän juhlamatineaan 13.10.1962 kutsuttiin Suomessa olevaa diplomaattikuntaa, pääasiassa edustustojen päälliköitä puolisoineen. Sekä Itä-Saksan että Länsi-Saksan kaupallisten edustustojen päälliköt Rudolf Agricola ja Heinrich Böx puolisoineen olivat kutsuttujen joukossa.⁸¹

Kivimaan Kansallisteatterin ”edustusohjelmiston” varmimmaksi esitykseksi kutsuma *Lokki* pysyi Kansallisteatterin ohjelmistossa vuoteen 1966.⁸² Kahden ensimmäisen näytäntövuoden aikana se sai 62 esityskertaa, johon myös Länsi-Berliinin esitykset kuuluivat. Sitä seuranneina näytäntövuosina *Lokki* esitettiin kerran 1962–1963 ja pitkäköön tauon jälkeen kolmesti 1965–1966, jolloin se taltioitiin myös televisiolle, tosin tyhjän katsomon edessä.

Vielä marraskuussa 1965 Kansallisteatterin isännöidessä Hampurin Deutsches Schauspielhausin vierailua, sen johtaja professori Oscar Fritz Schuh esitti toiveen Kansallisteatterin vastavierailusta Hampuriin juuri *Lokilla*. Schuhin mukaan *Lokilla* oli Länsi-Berliinin-vierailun

76. Länsi-Berliinin juhlaviikot. *Kansan Uutiset* 1.10.1961.

77. Ritva Heikkilä, Berliinin juhlaviikkojen kohokohta. *Ilta-Sanomien* 10.10.1961.

78. Suomen Kansallisteatteri toimintakertomus näytäntövuodelta 1961–62, 1–2. Suomen Kansallisteatterin arkisto.

79. Reetta Nieminen *Eeva-Kaarina Volanen. Tämä rooli*. Weilin+Göös 1985, 91.

80. Suomen Kansallisteatterin johtokunnan kokousten 24.8.1962 ja 18.9.1962 pöytäkirjat. Suomen Kansallisteatterin arkisto.

81. Suomen Kansallisteatterin johtokunnan kokouksen 18.9.1962 pöytäkirja. Suomen Kansallisteatterin arkisto.

82. Vuoden 1962 alussa valmistellessaan teatterin Pariisin-vierailua Kivimaa kirjoitti Suomen suurlähettiläälle Gunnar Palmrothille *Lokin* olleen teatterin ”edustusohjelmiston” varmin esitys. Myös Théâtre des Nationsin johtaja Claude Planson oli vierailut Helsingissä neuvottelemassa vierailun yksityiskohdista ja nähtyään *Lokin* hyväksynyt sen vierailuesitykseksi. Arvi Kivimaan kirje Gunnar Palmrothille 13.2.1962. Suomen Kansallisteatterin arkisto.

jäljiltä ”legendaarinen maine”. Schuhin keuhihin sisältyi kuitenkin pieni, pääjohtaja Kivi-maalle vaikeasti nieltävä näkökulma, sillä Kansallisteatterin Tšehovia pidettiin saksalaista ”autenttisempana”.⁸³ Käsitys, jonka mukaan Neuvostoliiton naapurissa sijainneen Suomen teatteritaiteilijoilla olisi ollut jotenkin automaattisesti kyky venäläisten näytelmien muita autenttisempaan tulkitsemiseen, eli sitkeässä.

Lopuksi

Sekä itäberliiniläisen Berliner Ensemblen esitykset Kansallisteatterissa syyskuussa 1959 että Kansallisteatterin vierailu Länsi-Berliinissä osana Berliinin juhlatuokkien ohjelmaa lokakuussa 1961 osoittavat, että Suomi oli kulttuuridiplomatian tärkeä kohdema kummallekin Saksalle. Kutsu juhlatuokille osoitettiin nimenomaan Kansallisteatterille, jolla oli erityinen asema suomalaisessa teatterikentässä riippumatta siitä, että se oli hallinnoltaan itsenäinen osakeyhtiö eikä valtion omistama teatteri.⁸⁴ Juhlatuokkien järjestäjät myös maksoivat Kansallisteatterin vierailun kustannukset, joten kumpaakin teatteritapahtumaa voidaan pitää osana Saksojen kamppailua Suomesta.

Vierailuja voidaan tarkastella pehmeän vallan käsitteellä, sillä niiden avulla sekä Itä- että Länsi-Saksa pyrkivät lisäämään itseensä liittyviä positiivisia mielikuvia ja tiivistämään suhteitaan Suomeen. Näyttämötaiteella oli tärkeä asema osana kulttuuridiplomatiata, sillä vierailuja hyödynnettiin kutsumalla esityksiin kutsujan kannalta tärkeitä tahoja. Vierailuesitysten ympärille oli myös luontevaa järjestää lehdistötilaisuuksia, vastaanottoja, illallisia tai muita tapahtumia, jotka tarjosivat mahdollisuuksia tapaamiseen ja keskusteluihin.

Itä-Saksan kaupallinen edustusto isännöi vierailuesityksissä diplomaattikuntaa, ja Berliinin juhlatuokkien järjestäjät kutsuivat festivaaleille esityksiä eri maista. Kansallisteatterin Länsi-Berliinin vierailun valmisteluissa näkyi myös Saksojen keskinäinen jännite: teatteri ei saanut lähteä kiertueelle minnekään Länsi-Berliinin ulkopuolelle eikä varsinkaan vierailu Itä-Berliinin puolella. Tilanne kärjistyi vierailun suunnitteluvaiheessa siten, että *Lokin*-vierailun aikaan lokakuussa 1961 muuri oli jo halkaissut Berliinin.

Poliittisista jännitteistä ja pehmeän vallan käytöstä huolimatta näitä vierailuja ei ole syytä pelkistää ainoastaan kulttuuridiplomatiaksi, vaan on muistettava niiden taiteellinen merkitys. Vierailut tarjosivat uusia elämyksiä sekä taiteilijoille että yleisöille. Berliner Ensemble oli 1950-luvun lopulla maailmankuulu, ja sen esitykset Kansallisteatterissa olivat mitä todennäköisimmin unohtumaton elämys helsinkiläiskatsojille. Kansallisteatterin vierailua Länsi-Berliiniin ja *Lokin* siellä saamaa vastaanottoa käsiteltiin sekä suomalaisissa että eri puolilla Länsi-Saksaa ilmestyneissä sanomalehdissä näytävästi.⁸⁵ *Lokin* esitykset Hebbel Theaterissa kuuluvat Kansallisteatterin historian runsaasti julkisuutta saaneisiin menestyksiin. Ne siivittivät Kansallisteatteria ja *Lokkia* uusille vierailuille Pariisiin, Moskovaan ja Leningradiin vuonna 1962 ja Lyypekkiin vuonna 1963.

Hanna Korsberg on teatteritieteen professori

Helsingin yliopistossa.

Sähköposti: hanna.korsberg@helsinki.fi

83. H. E-pää. [Heikki Eteläpää], Prof. Oscar Fritz Schuh: Kansallisteatterin Lokki hampurilaisten toivelistalla. *Uusi Suomi* 11.11.1965, 14.

84. Suomen Kansallisteatteri on osakeyhtiö, jonka suurin osakkeenomistaja on vuonna 1926 perustettu Suomen Kansallisteatterin Säätiö.

85. Hermann Meier, Zauber der Melancholie. Nationaltheater Helsinki kam nach Berlin. *Hamburger Abendblatt* 10.10.1961; J. G., Finnisches Nationaltheater mit Tschechow. *Feuilleton* 10.10.1961; Friedrich Luft, Keine Rolle unter Preis besetzt. *Die Welt* 12.10.1961; Ilse Urbach, Festlicher Akkord aus der Fremde. *Der Kurier* 10.10.1961, sama arvio julkaistiin myös *Deutsche Zeitung Köln* 14.10.1961; Karena Niehoff, Als ob es Wirklichkeit sei... *Süddeutsche Zeitung* 13.10.1961; Ingvelde Geleng, Alte Melodie. *Darmstädter Echo* 27.10.1961; W. K., Tschechows "Möwe" bei den Finnen. *Tagesspiegel Berlin* 11.10.1961.

Louis Clerc ja Simo Mikkonen

Kansainvälistymisen haaste

Opetusministeriö opiskelijavaihdon järjestäjänä sodanjälkeisen kauden Suomessa

"Stipendiohjelmien laajentumiseen on monia ilmeisiä syitä. Ohjelmat ovat halpoja ja tehokkaita. Ne tarjoavat mahdollisuuksia tehokkaan kielenopiskeluun ja edistävät tietojen vaihtoa ja uusien virikkeiden leviämistä eri aloille. Niiden merkitys ammatillisen ja tieteellisen pätevyyden lisääjänä on kiistaton. Ne edistävät oikeiden käsitysten syntymistä vieraista maista ja myötävaikuttavat pysyvien kansainvälisten ystävyys- ja yhteistyösuhteiden syntyyn."

Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunta, 16.1.1964¹

Toista maailmansotaa seuranneina vuosikymmeninä korkeakoulutus laajeni länsimaissa ja ihmisten liikkuvuus lisääntyi merkittävästi.² Nämä kaksi ilmiötä nivoutuvat yhteen erilaisten vaihto-ohjelmien kautta, jotka levisivät myös Suomeen. Kylmän sodan kontekstissa tunnetuimmat vaihto-ohjelmat toteutettiin suurvaltojen kanssa. Marek Fields kuvaa hyvin, miten ASLA-Fulbright-ohjelmaa alettiin kehittää

vuodesta 1948 lähtien.³ Kirjassaan *Suurlähettiläänä suurvallassa: Suomen diplomatia Washingtonissa*, suurlähettiläs Jukka Valtasaari muistuttaa ASLA-Fulbright-vaihto-ohjelman merkityksestä Yhdysvaltojen ja Suomen välisissä suhteissa: "Asla-Fulbright-vaihdossa kävi 3500 suomalaista sillä seurauksella, että Fulbrightin nimestä tuli suorastaan käsite suomen kieleen."⁴ Ville Perna taas kuvailee väitöskirjassaan, kuinka opetusministeriön Neuvostoliittoinstituutin kautta lähti vuoden 1969 jälkeen vuosittain 100–200 suomalaista opiskelijaa vaihtoon Neuvostoliittoon.⁵ Kansainvälinen vaihto (opiskelijoiden, tutkijoiden, taiteilijoiden, nuoris- ja harjoittelijoiden vaihto) ulottui kylmän sodan Suomessa suurvaltoja laajemmalle. Kansainvälisten vaihtojen kannalta merkittävää oli sekä kaupallinen toiminta että kolmas sektori. Kummankin osalta tutkimusta on erityisen vähän. Poikkeuksena on lähinnä Terttu Mämmelän tutkimus *Youth for Understanding* -järjestön toiminnasta Suomessa⁶ sekä Suomi-Neuvostoliitto-Seuran (SNS) järjestämien vaihtojen käsittely osana seuran historiikka.⁷

1. OPM, Ci:1 *Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59–64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964*, PM, *Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi*, 16.1.1964. Opetusministeriön arkisto oli artikkelia kirjoitettaessa jakautunut Kansallisarkiston ja Valtioneuvoston kanslian arkiston välille. Kiitämme lämpimästi Valtioneuvoston kanslian Sanna Varvas-Tanskasta ja Jussi Eskolaa heidän avustaan. Lisäksi kirjoittajat haluavat kiittää nimettömiä arvioitsijoita heidän oivaltavista ja tarkkanäköisistä kommentistaan.
2. Ludovic Tournès & Giles Scott-Smith, *Global Exchanges. Scholarships and Transnational Circulations in the Modern World*. Berghahn Books 2017.
3. Marek Fields, *Länestä tuulee. Britannian ja Yhdysvaltojen propaganda kylmän sodan Suomessa*. Art House 2019, 186. Ks. myös Mikko Majander, *Demokratiaa dollareilla, SDP ja puoluerahoitus pulataloudessa 1945–1954*. Otava 2007, 219–234. Jukka Tarkka toteaa, että vuonna 1970 liiki puolet Suomen hallituksen ministereistä oli ollut ASLA-stipendiaattina (Jukka Tarkka, *Karhun kainalossa. Suomen kylmä sota, 1947–1990*. Otava 2012, 104–106).
4. Jukka ja Etel Valtasaari, *Suurlähettiläänä suurvallassa. Suomen diplomatiaa Washingtonissa*. Docendo 2013, 51.
5. Ville Perna, *Tehtävänä Neuvostoliitto. Opetusministeriön Neuvostoliittoinstituutin roolit suomalaisessa politiikassa 1944–1992*. Otava 2002, 157–158. Opiskelijoita oli toki lähtenyt Neuvostoliittoon aiemminkin, mutta määrä kasvoi vuodesta 1969 virallisen vaihtopöytäkirjan myötä. Neuvostoliittoon lähti opiskelijoita myös muita kanavia, kuten SNS:n kautta.
6. Terttu Mämmelä, *Kotona maailmassa. Youth for Understanding Suomessa 1958–2008*. Editia 2011.
7. Kaisa Kinnunen, *Suomi-Neuvostoliitto-seuran historia 1944–1974*. Gummerus 1998. SNS:n tapauksessa kyse oli puolivaltioisesta toiminnasta, sillä se ylläpiti Neuvostoliiton valtion tarjoamia stipendejä.

Tämä artikkeli keskittyy suomalaisiin julkisesti hoidettuihin vaihto-ohjelmiin ja niiden hallintoon, erityisesti opetus- ja ulkoministeriön näkökulmasta.⁸ Kyse on pääosin bilateralisista ohjelmista, joiden kautta suomalaisia korkeakouluopiskelijoita, tutkijoita ja taiteilijoita lähti ulkomaille ja ulkomaalaisia tuli Suomeen. Näihin kuului kansainvälisten järjestöjen tarjoamia stipendejä sekä Suomen kulttuurisopimusten sanelemia vaihtomuotoja. Artikkelit ei kata kaikkia Suomea koskettaneita vaihto-ohjelmia, mutta otos antaa mahdollisuuden pohtia, miten Suomen viranomaisten suhde vaihtoihin kehittyi aikana, jolloin kansainvälinen liikkuvuus merkittävästi lisääntyi. Artikkelit tarjoaa myös tietoa siitä, miten viranomaiset näkivät Suomen kansainvälisten kulttuurisuhteiden kehityksen tutkittavana ajankohtana 1940-luvun lopulta 1970-luvun alkuun.

Kylmän sodan ajan kansainvälisiä vaihtoja on tutkittu sekä niiden globaalien kehityksen⁹ että eri maiden kansallisten tapausten näkökulmista.¹⁰ Suomen osalta olemassa oleva tutkimus on kuitenkin yhä fragmentaarista. Tämä asettaa rajaukselle merkittäviä haasteita. Aiemman tutkimuksen fokus on ollut tyypillisesti yksittäisessä organisaatiossa tai maassa, esimerkiksi Neuvostoliiton kanssa tapahtuneessa vaihdossa.¹¹ Vaikka ei-valtiolliset toimijat rajataan tässä artikkelissa tarkastelun ulkopuolelle, opetusministeriön vastuulla oli huomattava osa Suomen ja muiden maiden kansainvälisestä vaihdosta. Sopimukset valmistettiin ulko- ja opetusministeriön välisellä yhteistyöllä, ja neuvottelut heijastavat opetus- ja ulkoministeriön eriäviä näkemyksiä kulttuurisuh-

teiden asemasta Suomen ulkopoliitikassa. Ministeriöiden yhdessä hoitamiin stipendiohjelmiin ja apurahoihin sisältyi sekä Suomen hallituksen ulkomaalaisille tarkoittamia että muiden hallitusten suomalaisille tarkoittamia, Suomen opetusministeriön hoitamia ohjelmia. Artikkelimme perustuu pääasiassa ministeriöiden, erityisesti opetusministeriön arkistoihin, joiden kautta tarkastelemme Suomen virkamiesten näkemyksiä kansainvälisistä kulttuurisuhteista. Samalla hahmotamme yleiskuvaa valtion roolista kehittyvällä kulttuuridiplomatian kentällä.¹²

Geopoliittinen konteksti vaikutti Suomen osallistumiseen kansainvälisiin vaihto-ohjelmiin. Sodan jälkeen valtiojohdolla oli selkeä tavoite luoda uudestaan kontaktit länteen. Samalla jouduttiin tasapainoilemaan idän kanssa. Presidentti J. K. Paasikivi näki kulttuuriset suhteet ja niihin kytkeytyvän liikkuvuuden keinona ylläpitää suhteita erityisesti lännen kanssa.¹³ Vuodesta 1948 lähtien Fagerholmin hallitus alkoi korostaa kansainvälisten kulttuurisuhteiden kaupallisia ja koulutuksellisia аспекteja. Esimerkiksi syyskuussa 1948 hallituksen iltakoulussa otettiin esille kulttuurisuhteiden kehittäminen: opetusministeri Reino Oittinen¹⁴ (SDP) korosti kansainvälisten kulttuurisuhteiden roolia Suomen maineen parantamisessa, suhteiden uudelleensolmimisessa ulkovaltioiden kanssa sekä yhteiskunnan koulutustason nostamisessa.¹⁵

Stalinin kuoleman (1953) myötä tapahtui huomattavia muutoksia myös Suomen osalta. Suomi pääsi liittymään kansainvälisiin järjestöihin, muun muassa Unescoon (1956), jolla oli tuolloin merkittävä rooli kansainvälisten kult-

8. Käytämme ulkoasiainministeriöstä muotoa ulkoministeriö.

9. Esim. Tournès & Scott-Smith 2017.

10. Ks. esim. Andreas Åkerlund, *Public diplomacy and Academic mobility in Sweden. The Swedish institute and Scholarship programs for Foreign Academics, 1938–2010*. Nordic Academic Press 2016; Tobias Rupprecht, *Soviet internationalism after Stalin. Interaction and exchange between the USSR and Latin America during the Cold War*. Cambridge University Press 2015.

11. Pernaan väitöskirja tarkastelee Neuvostoliiton kanssa tapahtuneen vaihdon kannalta keskeistä neuvostoliittoinstituuttia (Perna 2002), ja Simo Mikkosen *Te olette valloittaneet meidät!* (SKS, 2019) on tuonut esille Neuvostoliiton kanssa käynnistyneen opiskelijavaihdon ensiaskelaita 1950-luvulla.

12. Tässä artikkelissa kulttuuridiplomatia määritellään sellaiseksi valtion tai valtion vaikutuksen alla toimivien tahojen harjoittamaksi toiminnaksi, jossa kulttuuria ja kulttuurisia ilmiöitä käytetään osana valtion ulkopoliittikkaa.

13. Tuomo Polvinen, Hannu Heikkilä & Hannu Immonen, *J. K. Paasikivi. Valtiomiehen elämäntyö 4, 1944–1948*. WSOY 1999, 4–8.

14. Useita kertoja opetusministerinä toiminut Oittinen tunnetaan ennen kaikkea Kouluhallituksen pääjohtajana (1950–1972). Vuosina 1957–1964 hän toimi opetusministeriön Unesco-toimikunnan/kansainvälisten stipendiasian toimikunnan puheenjohtajana.

15. Perna 2002, 45, 85. Ks. myös Marek Fields, *Defending Democracy in Cold War Finland. British and American Propaganda and Cultural Diplomacy in Finland, 1944–1970*. Brill 2020, 119–121.

tuuruksuhteiden kehityksessä. Suomen kontakti-pinnat ulkomaihin laajenivat samalla, kun maa pyrki kehittämään itsestään kuvaa puolueetomana, kehittyneenä ja rauhantahtoisena demokratiana. Tilanteessa, jossa Suomen puolueetomuus pysyi Neuvostoliiton vahvan roolin takia monitulkintaisena,¹⁶ kulttuurisuhteet toimivat yhtenä keinoista vahvistaa maakuva ja kehittää suhteita muuallekin kuin itään.¹⁷ Hallinnossa kulttuurisuhteet nähtiin myös keinona liennyttää kansainvälisiä suhteita erityisesti 1960-luvulla.¹⁸

Toisen maailmansodan jälkeen Suomen kansainväliset kulttuurisuhteet kasvoivat myös osana voimakkaasti kehittyvää kulttuuripolitiikkaa ja siihen kohdistettua yhteiskunnan modernisaatiopyrkimystä. Anita Kangas on kuvannut, kuinka kulttuuripolitiikka kytkeytyi sodan jälkeen osaksi suomalaisen hyvinvointivaltion rakentamista. Tavoitteena oli kulttuurin demokratisointi, joka tapahtuisi kasvavan julkisen koordinoinnin kautta.¹⁹ Myös ulkomaiset kulttuurisuhteet kytkeytyivät julkisten toimijoiden merkityksen kasvuun kulttuurikentällä.²⁰ Erityisesti 1960-luvulla hyvinvointivaltion kehittämisessä korostui ”sivistysvaltion” rakentaminen, mikä vahvisti myös kulttuurikentän julkista koordinoitua.²¹ Valtion aiemmin rajallinen rooli lähinnä taiteiden mense-naattina alkoi 1960-luvulla laajentua kulttuuripolitiikkaa koordinoivaksi voimaksi.

Opetus- ja ulkoministeriön kansainvälisyystavoitteet

Pitkän uran kulttuuripolitiikan ja kansainvälisten kulttuurisuhteiden parissa opetusministeriössä

tehnyt Kalervo Siikala (Maalaisliitto/Keskusta) korosti vuonna 1976 Suomen kulttuuridiplomatialla olevan kolme tavoitetta: Suomi-kuvan edistäminen, kansainvälisten kulttuurikontaktien kehittäminen Suomen eduksi sekä maan taloudellisten, kaupallisten ja tiede- ja koulutuspoliittisten intressien ajaminen.²² Vastaavia perusteluita resurssien käyttämiselle Suomen kansainvälisten kulttuuri- ja tiedesuhteiden kehittämiseen löytyy erityisesti opetusministeriön dokumenteista. Argumentit liikkuvat kansallisen identiteetin rakentamisesta kaupallisiin syihin, ja niitä taustoittavat samaan aikaan sekä Suomen sisäinen kulttuuripolitiikan kehitys ja tarpeet että ulkopoliittiset linjaukset. Monissa dokumenteissa näkyy selkeästi perusideana Suomen avaaminen maailmalle uudelleen sodan aiheuttaman sulkeutumisen jälkeen, kulttuuripolitiikan kansainvälisten aspektien korostaminen hyvinvointivaltion kontekstissa, taloudelliset tekijät, imagokysymykset sekä Suomen yhteiskunnan kasvavaan kansainvälistämiseen liittyvät tavoitteet. Oman leimansa teksteihin tuo kylmän sodan mittaan yleistynyt sanasto, joka heijastelee sekä Neuvostoliiton käyttämää käsitteistöä kansainvälisestä ystävydestä ja rauhaa rakastavasta kansainvälisestä yhteistyöstä että Unescon retoriikkaa kulttuurin roolista kansainvälisen rauhan peruspilarina.²³

Siikala oli 1950-luvulta lähtien keskeinen henkilö Suomen kansainvälisten kulttuurisuhteiden ideoijana ja järjestäjänä. Hän vaikutti ensin Suomen Unesco-toimikunnan puheenjohtajana, sitten vuonna 1966 perustetun opetusministeriön

16. Suvi Kansikas, Dismantling the Soviet Security System. Soviet-Finnish Negotiations on Ending Their Friendship Agreement, 1989–91. *The International History Review* 41:1 (2019), 83–104; Juhana Aunesluoma & Johanna Rainio-Niemi, Neutrality as Identity? Finland’s Quest for Security in the Cold War. *Journal of Cold War Studies*, 18:4 (2016), 51–78.
17. Louis Clerc, “Gaining Recognition and Understanding on her own terms”: The Bureaucracy of Finland’s Image Policy, 1948–66. Teoksessa Louis Clerc, Nikolas Glover & Paul Jordan (toim.) *Histories of Public Diplomacy and Nation Branding in the Nordic and Baltic Countries*. Brill Nijhoff 2015, 145–171.
18. Tämä retoriikka tulee esiin Oittisen julkaisemissa puheissa ja kirjoituksissa, jotka korostavat Unescon ja kulttuurin roolia rauhan rakentamisessa: KA, R. Oittisen kokoelma, kansio 17, *YK Unesco, Artikkeleita 1958–1963*.
19. Ks. esim. Anita Kangas, Cultural policy in Finland. *Journal of Arts Management, Law, and Society* 31:1 (2001), 57–78.
20. Pirkkoliisa Ahponen, Kulttuuripolitiikka instituutiona, markkinoilla ja utopioissa. Teoksessa Jari Kupiainen & Erkki Sevänen (toim.) *Kulttuurintutkimus. Johdanto*. SKS 1994, 105; Ville Pernaa & Allan Tiitta, *Suomen eduskunta 100 vuotta, Osa 9. Sivistyksen ja tiedon Suomi*. Edita 2007.
21. Anita Kangas, Sakarias Sokka, L’impératif de la politique culturelle finlandaise: Renforcer la nation en cultivant la population. Teoksessa Philippe Poirrier (toim.) *Pour une histoire des politiques culturelles dans le monde, 1945–2011*. Ministère de la Culture et de la Communication 2011, 222.
22. Keskustan ja maaseudun arkisto (KMA), Kalervo Siikalan kokoelma, kansio 1960–1970-luku kirjoituksia, esitelmiä. Keskustapolitiikka, Taide- ja kulttuuripolitiikka, kansainvälistä yhteistyötä, PM, Osastopäällikkö Kalervo Siikala Suomen kulttuuriliiton keskustelussa, 13.3.1976.
23. Unescon retoriikasta ks. Poul Duedahl (toim.) *A History of UNESCO. Global Actions and Impacts*. Palgrave Macmillan 2016.

kansainvälisten asioiden osaston johtajana. Varsinaisen toimenkuvansa ohella Siikalan pitkän uran aikana kypsyneet näkemykset Suomen kulttuuridiplomatian tavoitteista ovat erityisen kiinnostavia. Aikana, jolloin erityisesti eduskunnassa korostettiin mieluummin kansainvälisten kulttuurisuhteiden taloudellisia ja kaupallisia aspekteja²⁴, Siikalan mukaan Suomen tuli rauhoittaa suhteensa Neuvostoliittoon. Lisäksi yhteiskuntaa tulisi hänen mukaansa uudistaa kansainvälisen kanssakäymisen kautta menettämättä kuitenkaan omaa kulttuurista identiteettiä. Tasapainon löytäminen oli Siikalan mukaan valtion koordinoiman kansallisen kulttuuripolitiikan ydintehtävä. Hän tiivistä asian ministeri Johannes Virolaiselle kirjeessään huhtikuussa 1968:

Kansainvälistyvässä maailmassa Suomen hyvinvointi riippuu ratkaisevasti kyvystämme ja taidostamme tulla toimeen muiden maiden ja kansojen kanssa. Ahdas nurkkakuntaisuus ja sivistykselliset eristäytymispyrkimykset joutavat jo väistymään. Kansallinen kulttuurimme voi menestyä ja saavuttaa yleisesti arvostettuja tuloksia vain vapaan kansainvälisen kilpailun ja vaihdannan suotuisassa ilmapiirissä.²⁵

Opetusministeriön sisällä korostettiin tyypillisemmin “tiedon tuonnin” tärkeyttä, koska Suomen resurssit itsenäiselle tutkimus- ja kehitystyölle nähtiin hyvin rajallisina. Esimerkiksi vuonna 1969 kansainvälisten asioiden osaston raportissa todettiin:

Suomen osalta on erityisesti todettava, että kun meidän oma kapasiteettimme erilaisten uudistusten suunnittelemisessa on rajoitettu, osallistuminen kansainväliseen yhteistyöhön merkitse elintärkeätä tiedon tuontia. Uudistusten suunnittelussa on välttämätöntä seurata

yleismaailmallista kehitystä ja soveltaa sitä Suomen oloihin.²⁶

Koulutukseen panostamista arvioitiin kansainvälisessä kehyksessä: eristäytymisen nähtiin johtavan kehityksen hidastumiseen, mikä taas oli vastoin ministeriön tavoitteita.

Huoli Suomi-kuvasta toistui sekin ministeriössä stipendi- ja vaihtotoiminnan järjestämisen yhteydessä. Vuoden 1979 raportissa opetusministeriö kuittasi Suomi-kuvan rakentamisen kulttuurivaihdon osatekijänä ytimekkäästi: “Kulttuurivaihto-ohjelmat ovat olennaisilta osiltaan Pr-toimintaa, joka on hoidettava hyvin tai ei ollenkaan.”²⁷ Lähtijöitä valmisteltiin ennen matkaa, jotta he antaisivat “oikean kuvan” Suomesta. Jo vuonna 1959 lähtijöille tarkoitettussa opetusvihossa Suomen ulkosuhteita oli kuvattu näin: ”suhtautumisessamme kansainvälisiin kysymyksiin noudatamme puolueettomuuden yleisiä periaatteita.”²⁸

Oittinen korosti aivan erityisesti kansainvälisen rauhan ja yhteistyön retoriikkaa, mutta myös koulutustuontia ja työväen sivistyksellistä kansainvälistymistä. Jo 1950-luvun alussa hän oli tuonut esille useilla foorumeilla työväen kansainvälistämisen tarpeen: vaikka koulutusvaihdot miellettiin ennen kaikkea korkeakouluvaihtoina, Oittinen oli niitä, jotka korostivat harjoittelun ja työväen sivistämisen merkitystä. Hänen näkemyksissään korostui työväen ja nuorison tarve saada oikea kuva maailmasta sekä Suomen tarve toimia aktiivisesti kansainvälisissä kulttuurijärjestöissä.²⁹ Opetusministeriön toiminnassa korostuivatkin lukuisat eri tason kontaktit muihin valtioihin ja kansainvälisiin kulttuurijärjestöihin: raportointi, tilastojen keräily, teknisen tiedon vienti ja tuonti sekä osallistuminen kansainvälisiin projekteihin.

24. Pernaa 2002, 45.

25. KMA, Kalervo Siikalan kokoelma, kansio Aineistoa 1957–58 ja 1962–69, Suomen UNESCO-toimikunta, Yleisradio/Suomen televisio, Opetusministeriö/Kansainvälisten asiain osasto, Siikalan kirje Johannes Virolaiselle, Kulttuuri-ideologia ja kulttuuripolitiikka, 20.4.1968.

26. OPM, Jaakko Nummisen arkisto, kansio Kansainvälinen kulttuurivaihto, -yhteistyö, 1969, 1972, PM, Kansainvälinen kulttuuriyhteistyö 1969, Kalervo Siikala, 29.1.1969.

27. OPM, Jaakko Nummisen arkisto, kansio Kulttuurisopimuspolitiikka, 1979–1984, PM, Suomen kulttuurisopimuspolitiikka 1980-luvulla, Kansainvälisten asiain osasto, 4.10.1979.

28. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 23, Suomen oloja käsittelevät monistee ja painotuotteet (1950–1960), Vihko Tiedotuspäivät ulkomaille lähteville stipendiaateille ja asiantuntijoille, Suomen Unesco-toimikunta, 1959.

29. Ks. esim. puheet ja kolumnit kansiossa KA, Reino Oittisen kokoelma, kansio 7, Kansalaiskasvatus, puheita, esitelmiä, 1952–1959; ks. myös Sakari Kiuru, UNESCO-jäsenyys oli Suomelle silta avarampaan maailmaan. Teoksessa Katri Himma (toim.) *UNESCO 50 vuotta ja Suomi*. Yliopistopaino 1995, 15–17.

Merkittävä osa tätä erityisesti 1960-luvulla kehittyntä kansainvälistä kulttuuritoimintaa oli avun kanavoiminen kehittyviin maihin koulutus-, tiede- ja kulttuurisektoreilla. Tämä liittyi osaltaan Suomen kasvavaan sitoutumiseen Unescon toimintaan. Opetusministeriön raportissa vuodelta 1961 todettiin, että “Unescon puitteissa samoin kuin bilateraalaisella pohjalla tarjoutuvia mahdollisuuksia kansainväliseen kulttuurivuorovaikutukseen ja stipendiaattivaihdon kehittämiseen käytetään täysin mitoin hyväksi”³⁰ Tämä vaikutti 1960-luvun aikana vaihto-ohjelmiin, joita Suomi solmi länsi- ja sosialistimaiden ulkopuolelle. Ulkoministeriön johdolla solmittiin myös kehitysyhteistyösopimuksia. Näiden osittaisen päällekkäisyyden vuoksi opetusministeriö totesi vuonna 1979, ettei erillisiä kulttuurisopimuksia kannattaisi enää tehdä sellaisten maiden kanssa, joiden kanssa oli kehitysyhteistyösopimus. Sen sijaan opetusministeriö kehotti sisällyttämään kehitysyhteistyösopimuksiin opetus-, tiede- ja kulttuurialan vaihtoa ja yhteistyötä. Tavoitteena oli siirtää kustannukset ulkoministeriölle korostamalla, että kehitysyhteistyö oli tämän vastuulla. Samalla opetusministeriö pyrki kehittämään suoria suhteita kehittyvien maiden Unesco-toimikuntiin.³¹

Vielä 1950–1960-lukujen taitteessa linjausta eri tavoitteiden välillä haettiin aktiivisesti. Opetusministeriössä ei alkuun välttämättä hahmotettu taloudellisia pyrkimyksiä, kun taas ulkoministeriössä ne saattoivat yhdistyä koulutustavoitteisiin hyvin suoraviivaisesti. Tavoitteiden priorisointi aiheuttikin erimielisyyttä. Stipendiohjelmien laajentaminen kohtasi jatkuvaa vastarintaa valtion rahanjaosta päätettäessä. Opetusministeriön toistuvat lisärahoituspyynnöt saavuttivat rajallista vastakaikua 1960-luvun alussa, ja ohjelmat pyrittiin tyyppillisesti hoitamaan mahdollisimman edullisesti. Toukokuussa 1963 Oittinen ja Siikala toivat esille turhautumisensa tilanteeseen:

Tähän asti stipendiohjelmien vaatimat määrärahat on maksettu veikkausvoittovaroista, eikä niitä ole otettu valtion budjettiin. Kun ohjelmat kansainvälisen kulttuuriyhteistyön laajenemisen johdosta ilmeisesti myös tulevat kasvamaan, esitetään harkittavaksi, olisiko tarvittavat varat otettava budjettiin esim. kansainvälisestä kulttuurivaihdosta aiheuttavien kulujen momentille.³²

Vastaavia pyyntöjä, kuten laajempaa sitoutumista ulkomaalaisten stipendiaattien majoituskustannuksiin, opetusministeriö joutui toistamaan läpi 1960-luvun, pääasiassa turhaan.³³

Ulkoministeriön näkökulmasta kansainväliset kulttuurisuhteet hahmotettiin hieman toisin, ulkopoliittikan jatkumona. Tässä lähestymistavassa korostuivat Suomi-kuva, kaupalliset intressit sekä kulttuurin käyttö helppona keinona solmia suhteita eri maihin ilman suurempia sitoumuksia. Sodan jälkeisinä vuosina ulkoministeriö näki roolikseen hallita kaikkia julkisia kansainvälisiä suhteita, myös kulttuurisuhteita stipendiohjelmineen. Kulttuurisuhteet hahmotettiin lehdistö- ja kulttuuriosaston toimialaksi, joskin uusien kulttuurisopimusten kaltaiset merkittävät poliittisluonteiset avaukset edellyttivät ministeriön poliittisen osaston toimia. Keskustelut kulttuurisopimuksista olivat kylmän sodan kontekstissa usein poliittisia, mutta myös taloudellisia: sopimukset edellyttivät vastavuoroisuutta, mikä sitoi jatkuviin kuluihin.

Sopimusten osalta ulko- ja opetusministeriö olivat vuorotellen vastahakoisia. Välillä ulkoministeriö pyrki käyttämään kulttuurisopimuksia osoittaakseen kiinnostuksensa jotain tiettyä, yleensä itäblokin maata kohtaan. Tällöin opetusministeriö saattoi muistuttaa maiden kulttuuristen suhteiden vähäisyydestä, kulujen kasvusta tai kulttuurisopimusten byrokraattisesta kankeudesta verrattuna tavalliseen stipendiohjelmaan.³⁴

30. OPM, kansio Kansainvälisten kulttuuriasiain toimikunta, 1952–1963, Stipendiasiain toimikunta, Vuosikertomus, Suomen Unesco-toimikunta/Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiain toimikunta, Kertomus vuodelta 1962.

31. OPM, Jaakko Nummisen kokoelma, kansio Kulttuurisopimuspolitiikka, 1979–1984, PM Suomen kulttuurisopimuspolitiikka 1980-luvulla, Kansainvälisten asiain osasto, 4.10.1979. Kehitysyhteistyösopimukset oli silloin solmittu Etiopian, Kenian, Perun, Sambian ja Tansanian kanssa.

32. OPM, Ci:1 Stipendiasiain toimikunnan pöytäkirjat 59–64, PM, Alote (sic) opetusministeriölle, Stipendiasiain hallinnon rationalisointi, toukokuu 1963, Reino Oittinen, Kalervo Siikala.

33. Esimerkiksi OPM, Jaakko Nummisen kokoelma, kansio OPM:in Kansainvälisten asiain osasto, 70–94, PM, Vireillä olevia asioita hallituksen vaihtuessa, Kansainvälisten asiain osasto, 19.5.1970.

34. Esimerkiksi Suomen suurlähettiläs Sofiassa kirjoitti maaliskuussa 1968 Suomen ja Bulgarian mahdollisesta kulttuurisopimuksesta. Hän korosti ymmärtävänsä yliopistojen ja opetusministeriön vastahakoisuuden, mutta korosti asiaan

Opetusministeriö asettui kuitenkin yleisesti kannattamaan kahdenvälisen suhteiden kehittämistä jo 1950-luvun puolella saaden tukea useilta ystävyysseuroilta ja kulttuuripersoonilta, kun taas ulkoministeriö saattoi suhtautua tuolloin uusiin sopimuksiin nihkeästi.³⁵

Ministeriöt joutuivat myös mukautumaan ulkopoliittikkaan, erityisesti presidentin linjauksiin. Jos Kekkonen otti kulttuurisopimuksen puheeksi jonkun ulkomaisen johtajan kanssa, ministeriöiden tehtäväksi jäi hoitaa sopimus mukisematta kuntoon.³⁶ Ulkoministeriö hoiti kulttuurisopimusten neuvottelut opetusministeriön kanssa, joka puolestaan kutsui koolle valtuuskunnat ja pohti asioiden teknisen hoitamisen. Molemmissa ministeriöissä korostettiin 1960-luvun aikana tarvetta systematisoida ja suunnitella sopimuksia kokonaisuutena, mutta käytännössä aloitteet tulivat satunnaisesti ja pääasiassa ulkopoliittisin kriteerein. Maaliskuussa 1972 hallituksen ulkovaliokunta hyväksyi periaatteen Euroopan sosialististen maiden kanssa tehtävästä runkosopimuksesta, johon kaikki 1970-luvun sopimukset perustuivat.³⁷ Neuvottelut tästä olivat alkaneet itäblokin maiden pyynnöistä erityisesti liittyen teknillistieteellisiin sopimuksiin.

Hallinnon rakenteet ja ulkomaiset verkostot

Ulkoministeriössä vuosina 1935–1960 toiminut Heikki Brotherus kuvailee muistelmissaan Suomen kansainvälisten kulttuurisuhteiden levänneen 1940-luvun lopulla erityisesti ulkominis-

terion ja sen edustusverkoston aktiivisuuden varassa. Opetusministeriöllä ei käytännössä ollut resursseja ulkomaiseen toimintaan.³⁸ Kansainvälisten kulttuurisuhteiden kehittäminen oli kuitenkin ääneen lausuttu tavoite heti sodan jälkeen, ja valtio pyrki vahvistamaan rooliaan yksityisen sektorin hallitsemalla kentällä. Vuonna 1947 koulutusvaihtojen luvut olivat jo palanneet vuoden 1938 tasolle, mutta opetusministeriölle tämä oli liian vähän.³⁹ Kansainvälisten kulttuurisuhteiden kehittäminen oli opetusministeriö Oittiselle tärkeä tavoite, joka sai vastakaikua hallituksen ulkopuolelta. *Helsingin Sanomien* otsikko painotti keväällä 1949: ”Suomen ulkomaisten kulttuurisuhteiden kohentaminen vaatii nopeita toimenpiteitä”.⁴⁰

1940-luvun lopussa laaja hallituksen komitea muistutti tarpeesta koordinoita asioita opetusministeriön kanssa ja kehotti Suomea kehittämään kansainvälisiä kulttuuriyhteyksiä ja erityisesti suhteitaan Unescoon.⁴¹ Komitea myös linjasi, että yksityisen sektorin resurssien niukkuutta tulisi kompensoida valtion toiminnalla. Tavoitteeksi asetettiin opetusministeriön ja ulkoministeriön toimien koordinointi tämän suuntaisesti. Mietinnössä muistutettiin opetusministeriön perustetusta kulttuurisuhteiden esittelijän virasta ja sen potentiaalista kulttuurisuhteiden järjestämisessä.⁴² Huomionarvoista on myös se, että komitea oli samalla linjalla kuin silloinen hallitus, suunnaten huomion erityisesti länteen. Kiinnostusta Suomen ja Neuvostoliiton

kytkettyjä kaupallisia tekijöitä, joiden vuoksi sopimus ei olisi ainoastaan bulgarialaisille eduksi (Ulkoasiainministeriön arkisto, UMA, 46 E, kansio Yleistä, Maittain: ...-Englanti, 1951-..., suurlähettiläs W. Schreck UM:lle, 14.3.1968). Tässä tapauksessa ulkoministeriö ajoi vahvasti sopimusta, opetusministeriön viivytellessä. Ulkoministeriön apulaisosastopäällikkö Yrjö Väänäsen muistion reunoihin on kirjoitettu ”Miksi ei? Miksi viivytellä?” ja ”Pol.osasto. Tämä asia hoidettava mahd. nopeasti päätökseen” (UMA, 46 E, kansio Yleistä, Maittain: ...-Englanti, 1951-..., PM, Suomen ja Bulgarian välinen kulttuurivaihto ja tieteellis-teknillis-taloudellinen yhteistyö, Yrjö Väänänen, 25.7.1968). Kts. myös UMA, 46 E, kansio Yleistä, Maittain: ...-Englanti, 1951-..., PM, Suomen bilateraalisista kulttuurisuhteista, Kalervo Siikala, 1.3.1967.

35. UMA, 46 Z, kansio Puola, Matti Tuovisen muistio, 13.6.1962.

36. Marjatta Oksanen, Suomen kansainvälinen kulttuuriyhteistyö ja uusi Eurooppa. Teoksessa Kimmo Pulkkinen, Hannu Mäntyvaara & Risto Veltheim (toim.) *Isänmaan airuet. Suomalaista diplomatiata viidellä vuosikymmenellä*. Edita 2016, 495–507.

37. UMA, 46 E, kansio *Yleistä*, PM, Sivistyksellistä, tieteellistä ja ammatillista yhteistyötä koskevat sopimukset Euroopan sosialististen maiden kanssa, Unto Tanskanen, 25.6.1974; Muistiinpano, ”Kulttuuriyleissopimuksia” koskevasta neuvottelusta 10.2.1972, Erkki Kivimäki, 11.2.1972, sekä runkosopimuksen teksti.

38. Heikki Brotherus, *Ritarikadun asiamiehenä. Muistelmia murrosvuosilta 1932–1944*. Weilin + Göös 1984, 128–134.

39. Komiteamietintö, Mon. 1949: 9, Suomen ulkomaisia kulttuurisuhteita tutkimaan asetetulta komitealta, 5; VN pöytäkirja 21.10.1948; Veli-Matti Autio, Markku Heikkilä, *Opetusministeriön historia 5, Jälleenrakennuksen ja kasvun kulttuuripoliittikkaa 1945–1965*. Opetusministeriö 1990, 68.

40. Suomen ulkomaisten kulttuurisuhteiden kohentaminen vaatii nopeita toimenpiteitä. *Helsingin Sanomat* 29.5.1949, 5.

41. Autio & Heikkilä 1990, 67–85.

42. Komiteamietintö Mon. 1949: 9, Suomen ulkomaisia kulttuurisuhteita tutkimaan asetetulta komitealta, pj Erik Lönnroth.

välisen kulttuuriyhteistyön kehittämiseen ei juuri ilmaistu. Toki mahdollisuudetkin ennen 1950-luvun puolta väliä olivat varsin heikot.

Jälkikäteen on nähtävissä, miten vastuu kansainvälisistä kulttuurisuhteista siirtyi vähitellen ulkoministeriöltä opetusministeriölle. Marraskuussa 1951 Kekkonen hallitus perusti opetusministeriön kansainvälisten kulttuuriasiain toimikunnan⁴³, joka annettiin Oittisen johdettavaksi. Toimikunta kokosi eri kulttuurialojen edustajia pohtimaan kansainvälisten kulttuurisuhteiden kehittämistä. Oittinen oli jo jonkin aikaan puhunut Unescoon liittymisen puolesta, mutta järjestöön liittymisen hinta, pelko Stalinin reaktiosta ja Suomen epävarma suhde Yhdistyneisiin kansakuntiin esti sen.⁴⁴ Tilanne muuttui Stalinin kuoleman myötä: Suomi liittyi YK:iin vuonna 1955 ja Unescoon jo seuraavana vuonna 1956. Helmikuussa 1957 Oittisesta tuli Suomen Unesco-toimikunnan puheenjohtaja. Opetusministeriön sisälle sijoitettu toimikunta otti heti suurimman osan Suomen julkisesta kansainvälisestä kulttuuritoiminnasta hoidettavakseen korvaten samalla vuonna 1951 perustetun toimikunnan. Unesco-toimikunta sementoi opetusministeriön roolin kansainvälisten kulttuurisuhteiden hoitajana myös koulutusvaihtojen osalta. Hitaan alun jälkeen kansainvälisten kulttuurisuhteiden kehitys alkoi kiihtyä 1950-luvun jälkipuoliskolta alkaen.

Opetusministeriön roolin kasvu näyttäisi olleen prosessi, jota ulkoministeriössä ei osattu täysin ennakoita. Timo Soikkanen on todennut ministeriön heränneen 1960-luvun alkupuolella siihen, että ulkosuhteet eivät olleet enää täysin sen käsissä. Ministeriöt olivat rakentaneet omia kansainvälisiä yhteyksiään ja erityisesti poh-

joismaiden suuntaan yhteistyötä hoidettiin ohi diplomaattikanavien. Opetusministeriön oman kansainvälisten asioiden osaston perustaminen vuonna 1966 vahvisti vallinneen asiantilan.⁴⁵ Osaston perustaminen oli pitkän prosessin lopputulos, jossa erityisesti Siikala oli aktiivisesti toiminut opetusministeriön vastuun kasvattamisen puolesta. Vuonna 1964 sekä ulkoministeri Ahti Karjalainen, opetusministeri Johannes Virolainen että opetusministeriön kansliapäällikkö Jaakko Numminen päätyivät kannattamaan ajatusta.⁴⁶ Samana vuonna Oittinen luopui Unesco-toimikunnan johdosta. Ilmeisesti hän olisi halunnut puoluetoveri Kalevi Sorsasta osaston uuden johtajan, mutta paikka meni pääsihteerinä pitkään toimineelle Siikalalle.⁴⁷

Kansainvälinen vaihto muodosti merkittävän osan ensin Unesco-toimikunnan ja sitten opetusministeriön kansainvälisten asioiden osaston toiminnasta.⁴⁸ Ensimmäiset kulttuurisopimukset Suomi oli solminut jo 1930-luvulla, mutta erityisen voimakkaasti niitä solmittiin 1960- ja 1970-luvulla. Tyypillisesti sopimukseen sisältyi ainakin opiskelijavaihtoa, usein myös tiede- ja kulttuurialojen asiantuntijavaihtoa sekä kielikursseja. Henkilöiden määrä ja vierailukuukaudet perustuivat vastavuoroisiin kiintiöihin sekä sopimusten osalta niissä mahdollisesti edellytetyjen sekkomiteoiden neuvotteluihin. 1960-luvun lopussa sopimuksia oli muutama: Unkarin (1959), Puolan (1938/1960) ja Neuvostoliiton (1955 ja 1960) kanssa. Lisäksi Romanian kanssa (1968) oli allekirjoitettu kulttuuripöytäkirja.⁴⁹ Kussakin sopimuksessa koulutusvaihtojen osuus oli merkittävä. Myös pohjoismaiden kanssa tehty Helsingin sopimus (1962) mainitsi stipendiohjelmien kehittämisen maiden välillä.⁵⁰ Näiden lisäksi oli kan-

43. Kalervo Siikala, *Suomen kansainväliset kulttuurisuhteet*. Kirjayhtymä 1976, 327–328.

44. Johannes Virolainen, *Muistiinpanoja ja myllykirjeitä*. Otava 1984, 204–205. Vuoden 1947 muistiossa Oittinen ehdotti valmistelevia toimia Unescoon liittymiseksi (OPM, Unesco-arkisto, kansio 8 Suomen Unesco-toimikunta, 1a, Yleiset asiakirjat, 1955–1976, alakansio 81, SUT:n perustamiseen liittyviä materiaalia – historia, PM, Yhdistyneiden kansakuntien kasvatus-, tiede- ja kulttuurijärjestöstä ja siihen liittymisestä aiheutuvista velvollisuudesta, eduista ja oikeuksista, R.H. Oittinen, 12.6.1947).

45. Timo Soikkanen, *Presidentin ministeriö. Ulkoasiainministeriön historia 2*. Edita 2003, 376–377.

46. Jaakko Numminen, *Suomen kulttuurihallinnon kehittäminen*. Aalto 1964 32–33.

47. Autio & Heikkilä 1990, 72–73.

48. Oksanen 2016.

49. UMA 46 E, Yleistä, maittain: -Englanti, 1951-..., Kansio Teknillis-tieteellinen yhteistyösopimuksen ehdotus Suomen ja Bulgarian välillä, PM, Suomen kulttuurisopimuksista eri maiden kanssa, Antti Lassila, 12.9.1968.

50. KMA, Kalervo Siikalan kokoelma, kansio Aineistoa 1957–58 ja 1962–69, Suomen UNESCO-toimikunta, Yleisradio/Suomen televisio, Opetusministeriö/Kansainvälisten asiain osasto, Vihko, Finland's international cultural relations, Kalervo Siikala, nd.

sainvälisten järjestöjen ohjelmia, joissa Suomi oli mukana, kuten Unescon itä-länsi-ohjelma. Unescon kautta Suomi saattoi solmia kontakteja ja vastaanottaa liikkuvuusrahoja myös eri ryhmille, kuten opettajille ja ay-liikkeiden edustajille.⁵¹

Kulttuurisopimusten ohella merkittävä osa vaihtotoiminnasta tapahtui erilaisten stipendiohjelmien kautta. Vuonna 1958 maita, joihin opetusministeriön hallinnoimilla stipendeillä oli mahdollista matkustaa, olivat Belgia, Islanti, Iso-Britannia, Italia, Kiina, Neuvostoliitto, Norja, Ranska, Ruotsi sekä Länsi-Saksa. Vielä tuolloin länsimaat selkeästi dominoivat valtiollista vaihtotoimintaa.⁵² Stipendiohjelmia solmittiinkin selkeästi länsimaiden kanssa, kun taas sosialistimaiden kanssa solmittiin kulttuurisopimuksia, joihin sisältyi opiskelijavaihtoa. 1960-luvulta 1970-luvun alkuun kulttuurisopimusten määrä kasvoi erityisesti itäblokin maiden suuntaan. Siikala arvioi muistiossa vuodelta 1967, että kymmenkunta maata olisi tuolloin ollut kiinnostunut sopimuksesta Suomen kanssa.⁵³

Asiat kehittyivät Suomen kulloistenkin ulkopolitiittisten linjausten mukaisesti: vuonna 1972 kansainvälisellä osastolla aloittanut Marjatta Oksanen arvioi, että osaston fokuksessa oli kulttuurisopimusten verkoston laajentaminen nimenomaan sosialistimaiden kanssa.⁵⁴ Etykprosessin mukaisesti kehitystä tapahtui kuitenkin myös länteen. Vuosien 1970 ja 1980 välillä Suomi allekirjoitti kulttuurisopimukset Bulgarian, Romanian, Saksan demokraattisen tasavallan, Tšekkoslovakian ja Jugoslavian, mutta myös Ranskan, Iso-Britannian, Italian, Itävallan, Länsi-Saksan, Turkin, ja Japanin kanssa. Kunkin

näistä kanssa Suomella oli ollut stipendiohjelmia jo aiemmin, mutta nyt vaihtotoiminta laajeni tai vähintäänkin vakiintui.⁵⁵ Lisäksi Suomi harjoitti hallitustenvälistä kulttuuriyhteistyötä, joihin sisältyi stipendien vaihtoa kymmenen maan kanssa ilman erityistä sopimusta ja vaihto-ohjelmaa.⁵⁶ Laajimmillaan eli 1980-luvulla Suomella oli tämänkaltaisia suhteita yli 40 maan kanssa, suurin osa Euroopassa.

Vaihtokohteiden laajentuminen

Kun vaihto-ohjelmat olivat erilaisia luonteeltaan, niitä myös jouduttiin hallinnoimaan eri tavoin. Käytännön toimiin opetusministeriöllä oli laajat valtuudet. Se koordinoi laajaa kirjoa valintaprosesseja sekä niistä vastaavia toimikuntia ja instituutioita. Unesco-toimikunta (vuoden 1966 jälkeen kansainvälisten asiain osasto) julisti vuosittain haettavaksi eri maiden hallitusten apurahoja suomalaisille opiskelijoille ja tutkijoille, keräsi hakemukset ja joko teki esitykset niiden jakamisesta tai pani toimeen ohjelmista vastanneiden toimikuntien päätöksiä.⁵⁷ Se, että Unesco-toimikunta oli 1960-luvun puoliväliin asti keskeinen toimija, aiheutti ajoittain väärinymmärryksiä: hakijoille piti erikseen selvittää, että stipendin maksoi ulkomainen hallitus eikä Unesco.⁵⁸ Väärinymmärrysten välttämiseksi opetusministeriö päätti jo vuonna 1959, että toimikunnan oli stipendiohjelmiin liittyvissä tehtävissä toimittava eri nimikkeellä eli kansainvälisten stipendiasiaain toimikuntana.⁵⁹ Vuonna 1968 nimi muuttui stipendijaostoksi.

Kun Suomen Unesco-toimikunta perustettiin vuonna 1957, se sai hoidettavaksi vaihto-ohjelmat

51. Ks. esim. OPM, Suomen Unesco-toimikunta, kansio 8, Toimintakertomukset ja suunnitelmat, 1957–1977, Vuosikertomus Suomen Unesco-toimikunnan toiminnasta v 1957, 7.2.1958.

52. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 17, Tiedote Suomen tietotoimistolle Suomen Unesco-toimikunnasta, 3.3.1959.

53. UMA 46 E, Yleistä, maittain: -Englanti, 1951-..., Kansio Teknillis-tieteellinen yhteistyösopimuksen ehdotus Suomen ja Bulgarian välillä, PM, Suomen bilateraalista kulttuurisuhteista, 1.3.1967, Kalervo Siikala. Siikalan nimeämät maat: Belgia, Bulgaria, Japani, Jugoslavia, Taiwan, Romania, Itä-Saksa ja Tšekkoslovakia.

54. Veli-Matti Autio, *Opetusministeriön historia 6. Suurjärjestelmien aika koittaa, 1966–1980*. Opetusministeriö 1993, 450–51, 468; Oksanen 2016.

55. UMA, 46 E, kansio Yleistä, Maittain: ...-Englanti, 1951-..., PM, Suomen bilateraalista kulttuurisuhteista, Kalervo Siikala, 1.3.1967.

56. OPM, Jaakko Nummisen arkisto, kansio Kulttuurisopimuspolitiikka, 1979–1984, PM, Suomen kulttuurisopimuspolitiikka 1980-luvulla, Kansainvälisten asiain osasto, 4.10.1979.

57. Ks. esim. Länsi-Saksaan pyrkijöiden käsittely vuonna 1961: OPM, Stipendiasiaain toimikunnan arkisto, Eac:1 1960, Belgia-Saksan liittotasavalta, kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan kirje, Saksan liittotasavallan apurahat suomalaisille opiskelijoille ja taiteilijoille lukuvuodeksi 1961–62, 27.3.1961.

58. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 17, Tiedote Suomen tietotoimistolle Suomen Unesco-toimikunnasta, 3.3.1959.

59. OPM, Ci:1 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59–64, Vuosikertomus Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan toiminnasta 1960, 10.3.1961, R.H. Oittinen.

kahdeksan maan kanssa: Belgia, Neuvostoliitto, Iso-Britannia, Italia, Norja, Ranska, Ruotsi ja Länsi-Saksa.⁶⁰ Hakijaluvut olivat alussa vaatimatonta: vuonna 1961 opetusministeriö vastaanotti yhteensä 131 vaihtohakemusta sen hoitamiin ohjelmiin. Tämän lisäksi tuli Neuvostoliittoinstituutin, ASLA-Fulbrightin sekä muiden organisaatioiden hoitamat vaihdot.⁶¹ Lähtevien ja saapuvien opiskelijoiden määrät näyttäsivät pysyneen suunnilleen samalla tasolla 1960-luvun puolimaihinkin asti siitäkin huolimatta, että korkeakoulujen opiskelijamäärät kasvoivat vuosittain. Tähän vaikutti luonnollisesti sekin, että Suomen valtion tarjoamien stipendien määrä pysyi lähes samana läpi 1960-luvun, Unesco-toimikunnan toistuvista pyynnöistä huolimatta. Lukuvuonna 1965–1966 suomalaisille tarjottuja stipendejä oli ASLA-Fulbright pois lukien 75, ja ulkomaalaisille Suomeen tarjottuja stipendejä oli 25.⁶² Sekä stipendien että hakemusten määrä lähti selkeään kasvuun vasta 1970-luvun puolella. Yksinomaan Länsi-Saksan osalta opetusministeriön käsiteltävänä oli lukuvuodelle 1970–1971 jo 110 hakemusta.⁶³

Hakemuksista on mahdollista seurata syitä vaihtoon hakeutumiseen. Suurin osa perusteli hakemuksiaan joko pätevytyksellä tai yleisesti opiskelulla. Hakemusprosessissa iso merkitys oli suosittelijoilla sekä kohteen valinnalla: jos hakija oli lähdössä paikkaan, johon oli vähän pyrkijöitä, mahdollisuudet olivat luonnollisesti suuremmat. Maat tarjosivat myös eripituisia vaihtoja: Neuvostoliittoon ja Länsi-Saksaan oli eniten hakijoita osin myös siksi, että vaihtoperiodit olivat pitkiä, usein 10 kuukautta.

Koulutusvaihtojen arkipäivästä kertoo, että kansainvälisten stipendiasiaan toimikunnan arkistossa on suuri määrä kirjeenvaihtoa yksit-

täisten stipendiaattien kanssa, esimerkiksi opiskelusta Neuvostoliitossa. Monilla aloilla Suomessa oli kiinnostusta Neuvostoliitossa opiskelua kohtaan, mihin liittyvää kirjeenvaihtoa löytyy runsaasti, koska kokemuksia Neuvostoliitosta oli vielä 1960-luvun alussa vähän.⁶⁴ Neuvostoliiton kanssa harjoitettu vaihto työllisti ministeriötä, mutta aiheutti vähän muita kustannuksia Neuvostoliiton hoitaessa suomalaisopiskelijoista aiheutuvat kustannukset. Ongelmat olivat usein hyvin käytännöllisiä. Vuonna 1964 suomalaisia Neuvostoliiton stipendiaatteja kääntyi opetusministeriön puoleen pyytäen nostamaan stipendinsä määrää: stipendit suomalaisille olivat tuolloin 90–100 ruplaa kuukaudessa, kun esimerkiksi ranskalaiset saivat 170, amerikkalaiset 150 ja ruotsalaiset 140 ruplaa.⁶⁵ Kysymys oli osin triviaali, koska stipendiaatit saivat ilmaiset ateriat ja majoituksen, eikä muita kustannuksia juuri tullut.

Opetusministeriön 1970-luvun lopulla julkaiseva *Ulkomaiset opiskelu- ja tutkimusapurahat* kokosi maittain eri stipendimahdollisuudet. Tässä vaiheessa sosialistimaat dominoivat määrällisesti valtiodenvälisissä sopimuksissa. Useimpiin länsimaihin oli yksittäisiä stipendejä, isompiin kymmenkunta, Yhdysvaltoihin jopa 25 vajaan vuoden mittaista rahoitusta. Neuvostoliiton osalta listattiin 20 koko opintojen mittaista apurahaa, 25–30 liki vuoden mittaista tutkija-apurahaa, koko joukko eri alojen apurahoja lukuvuoden mittaisiin opintoihin sekä 100 kesäkurssiapurahaa.⁶⁶ Neuvostoliittoon lähtevien määrällisesti suuri kirjeenvaihto opetusministeriön arkistossa synnyttääkin helposti harhan.

Suuri osa länsimaihin suuntaavista opiskelijoista lähti kaupallisten toimijoiden ja järjestöjen tarjoamilla stipendeillä, jotka eivät olleet opetus-

60. OPM, Suomen Unesco-toimikunta, kansio 8, Toimintakertomukset ja suunnitelmat, 1957–1977, Vuosikertomus Suomen Unesco-toimikunnan toiminnasta v 1957, 7.2.1958.

61. OPM, Ci:1 Stipendiasiaan toimikunnan pöytäkirjat 59–64, Vuosikertomus Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaan toimikunnan toiminnasta 1960, 10.3.1961, R.H. Oittinen.

62. ”Stipendillä” tarkoitettiin yhdelle henkilölle annettua vaihtokautta Suomen ja jonkun toisen maan välisen vaihtosopimuksen kautta. Yhden vaihdon kautta voitiin julistaa auki useita stipendejä, esimerkiksi neljä 10kk mittaista stipendiä. Kts. OPM, Ci:1 Stipendiasiaan toimikunnan pöytäkirjat 59–64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, PM, Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaan toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi, 16.1.1964; OPM, kansio Kansainvälisten kulttuuriasiaan toimikunta, 1951–1966, raportti, Lukuvuoden 1965–66 stipendiohjelma.

63. Kts. OPM, Ci:3 Stipendiasiaan toimikunnan pöytäkirjat 69–72, Pöytäkirjat 1969, numeroidut hakijoiden listat, Japanin, Länsi-Saksan ja Sveitsin hallituksen apurahat 1970–71.

64. Ks. esim. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 17, kirjejäljennökset (1957–1959).

65. OPM, Ci:1 Stipendiasiaan toimikunnan pöytäkirjat 59–64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, Pöytäkirja kansainvälisten stipendiasiaan toimikunnan kokouksesta, 20.2.1964.

66. *Ulkomaiset opiskelu- ja tutkimusapurahat*, Opetusministeriön stipendiasiaan keskus [n.d., 1978?].

ministeriön kontrollissa. Suomalainen tiedemaailma oli suuntautunut selkeästi länteen, mistä kertovat muun muassa tieteellisiltä kirjastoilta kerätyt tilastot. Unesco-toimikunta toimitti keskusjärjestölle Helsingin yliopiston laatimia tilastoja Suomessa eri kielillä julkaistusta aineistosta sekä käänöksistä. Englannista oli käännetty vuonna 1965 kaikkiaan 458 nimikettä, ruotsista 116 ja saksasta 69. Venäjistä käännösten määrä oli 22, mikä jäi esimerkiksi tanskan (24) ja norjan (25) taakse. Suomessa puolestaan julkaistiin englanniksi kirjoitettua aineistoa 211 nimikettä, saksankielistä 57, venäjän jäädessä kahteen.⁶⁷ Tilastojen valossa tilanne näyttäisi jatkuneen vastaavanlaisena 1950-luvun lopulta lähtien. Suomalaisessa tiedemaailmassa Neuvostoliitto ei noussut kovin vahvasti esille. Sen sijaan Neuvostoliittoon houkuttelivat tyypillisesti opiskelun ja elämisen edullisuus sekä seikkailunhalu.⁶⁸

Vaihtokohteisiin tuli 1960-luvulla eksoottisempia kohteita Euroopan ja Yhdysvaltojen rinnalle. Vuonna 1965 alettiin pohtia Japanin ottamista mukaan ohjelmaan. Ehdotus tuli alun perin Tokion suurlähetystöstä, ja ensimmäinen kahdeksan kuukauden apuraha Japaniin tuli haettavaksi samana vuonna.⁶⁹ Vaikka aluksi hakemuksia ei tullut ensimmäistäkään, muutamassa vuodessa Japaniin pyrkijöitä oli moninkertaisesti hakupaikoihin nähden. Sama ilmiö toistui Thaimaan kohdalla: toisesta vuodesta eteenpäin hakijoita alkoi löytyä. Kaiken kaikkiaan vielä 1960-luvulla lähtijät suuntasivat ennen kaikkea Euroopan maihin ja Yhdysvaltoihin, mutta opetusministeriöllä oli myös muutamia kohdentamattomia stipendejä, joilla saattoi lähteä maihin, joihin ei ollut erillisiä stipendejä. Esimerkiksi lukuvuonna 1963–1964 yksittäisiä lähtijöitä oli Algeriaan, Brasiliaan, Ceyloniin, Intiaan ja Pakistaniin.⁷⁰

Maailmalta Suomeen

Koulutusvaihtoa tapahtui molempiin suuntiin, ja ulkomaisten opiskelijoiden määrä suomalaisissa korkeakouluissa näyttäisi lähteneen kasvuun vuonna 1954. Vielä vuosina 1952 ja 1953 ulkomaalaisia oli 44 kumpanakin vuonna. Sen sijaan vuonna 1954 määrä hyppäsi 105:een ja pysyi sadan tuntumassa vuosikymmenen ajan.⁷¹ Opetusministeriön mukaan ”Suomen yliopistoissa ja korkeakouluissa opiskeli lukuvuosina 1959, 1960 ja 1961 yhteensä 115 ulkomaalaista opiskelijaa” eli 0,4 prosenttia kaikista korkeakouluopiskelijoista. Luku oli huomattavasti pienempi kuin muissa Pohjoismaissa, kuten opetusministeriö usein nosti esille.⁷² Suomeen saapuneiden opiskelijoiden määrässä oli jopa laskua 1960-luvun alkuvuosina. Suomalaisen korkeakouluopiskelijoiden määrän noustessa vuodesta 1960 vuoteen 1963 yli kymmenellä tuhannella, aina 32 624:ään, ulkomaisten opiskelijoiden määrä laski 88:aan.⁷³

Toimikunta totesi katkerasti vuoden 1964 raportissa, että ”mistään vastavuoroisuudesta ei voida puhuakaan, vaan Suomen myöntämät stipendit merkitsevät vain häviävää murto-osaa Suomen saamista stipendeistä.” Tilanne ”ei pienessäkään määrin vastaa sitä pyrkimystä aktiivisiin kansainvälisiin kulttuurisuhteisiin, joka on Suomen ulkopoliittikan julkilausuttu periaate.”⁷⁴ Opetusministeriön keskeisenä tavoitteena Unescon liittymisestä 1970-luvulle oli kasvattaa opiskelijavaihdon lukuja:

Mikäli Suomessa halutaan pyrkiä tehokkaaseen kansainväliseen kulttuuripolitiikkaan ja lisätä Suomen tuntemusta ja arvostusta maailmalla, Suomen olisi pysyttävä tarjoamaan huomattavasti nykyistä enemmän opiskelumahdollisuuksia ulkomaalaisille.⁷⁵

67. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Unesco Questionnaire, filled by Margaretha Mickwitz (Helsinki University Library), 25.2.1966.

68. Perna 2002, 156.

69. OPM, Ci:2 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 65–68, Pöytäkirjat 1965, esityslista ja pöytäkirja kokouksesta 25.3.1965.

70. OPM, Ci:1 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59–64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, PM, Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi, 16.1.1964.

71. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Unesco Questionnaire, filled by Helvi Rastikainen, 23.1.1959.

72. OPM, Ci:1 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59–64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, PM, Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi, 16.1.1964

73. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Tilastollisen päätösmiston kooste Unesco-toimikunnalle, 7.12.1964.

74. OPM, Ci:1 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59–64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, PM, Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi, 16.1.1964.

75. OPM, Ci:1 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59–64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, PM, Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi, 16.1.1964.

Muistio vuodelta 1964 kehotti laatimaan pitkän tähtäimen suunnitelman stipendien määrän kasvattamiseksi. Tuolloin Suomeen saapuneista syntyviin kustannuksiin oli varattu 186 000 markkaa vuodessa. Muistiossa esitellyn suunnitelman kustannukset olisivat olleet 202 000 markkaa. Opetusministeriö ei kuitenkaan päässyt toteuttamaan esitystä. Lukuvuonna 1964–1965 päätettiin järjestää stipendiohjelma 24 maan kanssa ja muistiosta säilyi uusina stipendeinä ainoastaan kaksi, ”Afrikan maille yhteisesti” sekä ”Pohjoismaisten suomen kielen tutkijoiden haettavaksi”.⁷⁶

1960-luvun puolivälissä vaihto-ohjelmat toivat Suomeen opiskelijoita pääasiassa muualta Euroopasta ja Yhdysvalloista. Esimerkiksi lukuvuonna 1963/1964 Suomessa olleista ulkomaisista opiskelijoista 14 oli Länsi-Saksasta, Ruotsista 11, Yhdysvalloista 14, muista maista tuli yksittäisiä opiskelijoita. Neuvostoliitosta tulijoita oli viisi.⁷⁷ Aiempina vuosina Neuvostoliitosta ei välttämättä tullut ketään.⁷⁸ Unesco-toimikunnan tilastoista ilmenee myös, että Suomeen saapuneista opiskelijoista lähes puolet tuli opiskelemaan humanistisia tieteitä (pääasiassa suomen kieltä, kirjallisuutta ja historiaa), neljännes yhteiskuntatieteitä ja noin viidesosa luonnontieteitä tai tekniikkaa.⁷⁹

Neuvostoliitosta Suomeen saapuvien opiskelijoiden ja tutkijoiden kohdalla tilanne oli erikoinen. Neuvostoliitto ei sallinut vapaata matkustamista ennen 1980-luvun loppua, mikä heijastui vahvasti koulutusvaihtoihin. Vaikka Neuvostoliitto avautui koulutusvaihtoille jo 1950-luvun puolimaissa, maa otti huomattavasti enemmän opiskelijoita vastaan kuin se lähetti ulkomaille. Neuvostoliitto valitsi erittäin tarkoin, ketä se oli valmis lähettämään ulkomaille. Verrat-

tuna siihen, paljonko koulutusvaihtoa Suomen ja Neuvostoliiton välillä lopulta oli, vierailuja tehtiin huomattavan paljon puolin ja toisin. Sekä kouluhallitus että opetusministeriö vaihtoivat Neuvostoliiton kanssa delegaatioita ahkerasti.⁸⁰

Vaikeaksi Neuvostoliiton kanssa harjoitetun koulutusvaihdon tarkastelun tekee vertailukelpoisen aineiston puute. Aikalaiset katsoivat, että verrattuna muihin länsimaihin, Suomella oli poikkeuksellisen paljon opiskelijavaihtoa Neuvostoliiton kanssa sekä verrannollisesti että absoluuttisesti. Ritva Kaipio opetusministeriöstä kuitenkin arvioi, että yhteydet Neuvostoliittoon olivat ennen kaikkea muodollisia ja tarvittiin erilaisia yhteistyöelimiä, kuten tieteellis-tekninen yhteistyökomitea (TT-komitea), jotta yhteistyö toteutuisi käytännössä.⁸¹ Erityisesti 1970-luvulta eteenpäin varsinaisen opiskelijavaihdon sijaan järjestettiin erilaisia suomalais-neuvostoliittolaisia seminaareja ja konferensseja.⁸² Neuvostoliittolaisia vieraita saapuikin tyyppillisesti lyhyille vierailuille ja vain harvoin pitkille, koko lukuvuoden kestäville vierailuille. Sama ilmiö heijastui opiskelijoista tutkijatasolle.

Yksi keskeinen motiivi opiskelulle Suomessa oli tieteellinen kiinnostus suomen kieleen, kuten Pertti Virtaranta kuvailee kirjassaan.⁸³ Vuosien 1960–1963 stipendiopiskelijoista 16 eli suurin yksittäinen ryhmä tuli opiskelemaan suomen kieltä, kirjallisuutta ja historiaa.⁸⁴ Kontaktit suomen kielen tai Suomen kanssa usein edelsivät opiskelijavaihtoa. Hyvä esimerkki tästä on unkarilaisen Béla Gundan vuoden 1970 hakemus. Unkarin tiedeakatemian kansatieteen tutkimuslaitoksen osastopäällikkö Gunda oli jo aiemmin tutkinut fenno-ugrilaista kansatiedettä.⁸⁵ Ajan mittaan

76. OPM, Ci:1 Stipendiasian toimikunnan pöytäkirjat 59–64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, kansainvälisten stipendiasian toimikunnan kokous, 20.2.1964.

77. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Tilastollisen päätoimiston kooste Unesco-toimikunnalle, 7.12.1964.

78. Näin oli esimerkiksi lukuvuonna 1959/60 (KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Tilastollisen päätoimiston kooste Unesco-toimikunnalle, 17.2.1961).

79. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Suomen Unesco-toimikunnan laatima muistio, n.d.

80. Ks. esim. UMA, 46 Z, kansio NL, Matkat, Raportti ulkoministeriölle, 8.12.1964; idem, Muistio: Kouluhallituksen valtuuskunnan vierailu Neuvostoliitossa, 28.10.1965.

81. KA, Suomi-Neuvostoliitto-Seuran kokoelma, kansio 398, Kulttuurivaihto / Yleistä (1945–1994), Ritva Kaipion esitelmä [SNS:n] keskusjohtokunnan kokouksessa, 30.3.1982.

82. Seminaareja oli useilla eri tieteenaloilla. Myös esim. koulutuksen alalla ryhdyttiin järjestämään suomalais-neuvostoliittolaisia koulu- ja aikuiskasvatuseminaareja säännöllisesti vuodesta 1974 alkaen. Ks. esim. KA, SNS:n kokoelma, kansio 48, Sihteeristön pöytäkirjat (1970–77), Pöytäkirja sihteeristön kokouksesta, 18.6.1974.

83. Pertti Virtaranta, *Suomeen suostuneita. Kielimiehiä ja kulttuuripersoonia*. SKS 1995.

84. OPM, kansio Kansainvälisten kulttuuriasian toimikunta, 1951–1966, PM, Suomen bilateraaliset stipendivaihtosuhteet 1963–1964.

yhteistyö suomalaisten ja ulkomaisten yliopistojen välillä laajeni, mikä heijastui myös hakemuksissa. Suomen yliopistoihin tultiin opiskelemaan vahvoiksi koettuja alueita sekä työskentelemään tunnettujen tieteentekijöiden kanssa. Esimerkiksi vuonna 1970 eräs hollantilainen tutkija Leidenin yliopistosta haki Helsinkiin tekemään tutkimusta Georg von Wrightin ohjauksessa.⁸⁶

Suomeen saapuvat ulkomaalaiset tulivat pääasiallisesti Helsingin yliopistoon, hakemuksia muihin yliopistoihin oli erittäin vähän. Toisinaan hieman satunnaisilta vaikuttaneet valinnat saattoivat muodostua ammatillisesti tärkeiksi. Näin näyttäisi käyneen esimerkiksi Åbo Akademiin 1970-luvulla päätyneelle, myöhemmin diplomaattina toimineelle Michael A. Boorsteinille.⁸⁷ Päätökset ulkomaalaisista stipendiaateista Suomeen tehtiin pitkälti ulkomailla, yhteistyössä lähetystöjen, paikallisten tahojen ja opetusministeriön kanssa. Esimerkiksi Suomen valtion apurahat brittiläisille opiskelijoille päätettiin vuonna 1970 seuraavasti: Lontoon suurlähetystö lähetti ulkoministeriölle listan ensisijaisista ja varalla olevista stipendiaateista, joka puolestaan lähetti tiedon eteenpäin opetusministeriölle käytännön toimenpiteitä varten.⁸⁸ Ruotsin osalta taas Svenska Institutetin apurahalautakunta lähetti Suomen suurlähetystöön listan nimistä apurahan saajiksi, ja ulkoministeriö lähetti tämä eteenpäin opetusministeriölle.⁸⁹ Tapauksissa, joissa hakuvolyymi oli verrattain pieni, lähetystö yksinkertaisesti lähetti opetusministeriölle listan hakijoista, joka puolestaan teki päätökset stipendien saajista.⁹⁰ Kaukaisempien maiden kohdalla päätökset saatiin tehdä kokonaan lähetystön

toimesta: Nigerian esittämät ehdokkaat arvioitiin Lagosissa sijaitsevassa lähetystössä professorien suosituskirjeiden pohjalta, mutta samalla arvioitiin itse hakijaa.⁹¹

Euroopan ulkopuolisten kehittyvien maiden tapauksessa prosessit näyttäisivät muutenkin eronneen länsi- ja sosialistimaiden vastaavista. Esimerkiksi 1960-luvulla opetusministeriö säännönmukaisesti keräsi hakemukset, mutta pyysi lausuntoa ulkoministeriön kansainväliseltä kehitysaputoimistolta.⁹² Kehittyvien maiden opiskelijoille ja tutkijoille myönnettävien stipendien lisääntyminen 1960-luvulla oli seurausta siitä, että Suomi huomioi Unescon kehotuksen käyttää stipendiohjelmia kehitysyhteistyön muotona. Unesco esitti vuonna 1963 jäsenmailleen vetoituksen harkita apurahojen myöntämistä sellaisille afrikkalaisille loppututkinnon suorittaneille henkilöille, jotka halusivat jatkaa opintojaan ulkomailla. Tammikuussa 1964 opetusministeriön kansainvälisten stipendiasian toimikunta pohtikin Afrikan stipendiohjelmia tältä pohjalta. Suomen Unesco-toimikunta perusti asian käsittelyä varten erityisjaoston, joka ehdotti viittä stipendiä Afrikan maille. Stipendit olisivat ehdollisia ja haettavissa Unescon kautta.⁹³ Euroopan ulkopuolella kiinnostus Suomea kohtaan laajeni vähitellen. Vuonna 1966 maat, joista tuli stipendihakemuksia Suomeen ilman, että niillä oli stipendiohjelmia Suomen kanssa, olivat tyypillisesti Afrikasta ja Aasiasta.⁹⁴ Vaikka päätökset stipendiohjelmissä ja koulutusvaihtoja vauhdittaneista kulttuurisopimuksista olivat usein ulkopoliittisia, stipendejä jakaessa politiikka näyttäisi yleensä olleen varsin pienessä roolissa.

85. OPM, Kansainvälisten Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:3 1970, Alankomaat-Unkari, Béla Gundan apurahahakemus, 7.4.1970.

86. OPM, Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:3 1970, Alankomaat-Unkari, Frans von Zettenin stipendihakemus, 9.3.1970.

87. Michael Boorsteinin haastattelu, <https://memory.loc.gov/service/mss/mfdip/2010/2010b0001/2010b0001.pdf> (9.5.2022).

88. OPM, Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:3 1970, Alankomaat-Unkari, UM:n kirje Opetusministeriöön, Suomen hallituksen apurahat englantilaisille v. 1970–71, 4.4.1970.

89. OPM, Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:3 1970, Alankomaat-Unkari, UM:n kirje Opetusministeriölle, Suomen hallituksen apurahat ruotsalaisille v. 1970–71, 9.4.1970.

90. Ks. esim. OPM, Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:3 1970, Alankomaat-Unkari, UM:n kirje Opetusministeriölle, Suomen hallituksen apurahat israelilaisille v. 1970–71, 28.4.1970.

91. OPM, Ci:1 Stipendiasian toimikunnan pöytäkirjat 59–64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, Suomen hallituksen apuraha afrikkalaisille 1964–65.

92. OPM, Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:2 1965, Alankomaat-Yhdysvallat, kirje ulkoasiainministeriön kansainväliselle kehitysaputoimistolle, 25.5.1966.

93. OPM, Kansainvälisten kulttuuriasian toimikunta, 1951–1966, PM, Afrikan stipendiohjelma, 15.1.1964.

94. OPM, Ci:2 Stipendiasian toimikunnan pöytäkirjat 65–68, Pöytäkirjat 1966–1967, kokous 17.5.1966.

Opetusministeriön stipendiohjelmat kansainvälistymiskeinona ja tutkimuskohteena

Opetusministeriön hallinnoimat stipendiohjelmat ovat tärkeä osa Suomen kylmän sodan aikaisen kulttuurisuhteiden ja kulttuuridiplomatian kehitystä. Niissä tulee esille samoja tavoitteita, mutta myös ristiriitoja kuin Suomen ulkopoliitikassa laajemminkin. Yksi keskeisistä yhtäläisyyksistä on Suomen kansainvälisiin suhteisiin kytkeytynyt resurssien niukkuus, joka koski sekä ulko- että opetusministeriön toimintaa. Taloudelliset argumentit olivat jatkuvasti läsnä ja usein muita tekijöitä painavampina. Taloudellinen niukkuus aiheutti jatkuvia ongelmia esimerkiksi ulkomaalaisten stipendiaattien majoittamisessa. Opetusministeriön virkamiesten vahva kansainvälisyyteen ja modernisaatioon suuntaava orientaatio törmäsikin usein tiukkaan taloudenpitoon. Ulkoministeriö puolestaan painotti ulkopoliittisia tavoitteita: vaihto-ohjelmilla vahvistettiin Suomi-kuvaa, kehitettiin suhteita eri maiden kanssa, avattiin markkinoita ja tuotiin tietoa Suomeen. Lähetystöt näkivät vaihto-ohjelmat helppona keinona syventää suhteita asemamaan kanssa samalla toivoen, että kaupalliset suhteet kehittyisivät perässä.

Opetusministeriö saattoi vierastaa ”poliittisella tasolla” sovittuja kulttuurisopimuksia: 1970-luvulla se esimerkiksi vastusti sopimuksen solmimista Australian kanssa. Perusteluna oli, että Suomen ja Australian väliltä puuttui pitkäaikaisia epävirallisia kulttuurikontakteja, jotka olisivat tukeneet virallisten suhteiden kehittämistä. Ministeriö muistuttikin niukoista resursseistaan, jotka eivät olisi mahdollistaneet vastavuoroisuutta.⁹⁵ Varsinaisten kulttuurisuhteiden olemassaolo ja kehittymismahdollisuudet olivat ulkoministeriölle vähemmän tärkeitä kuin kulttuurisopimuksen potentiaalinen rooli kylmän sodan ulkopoliittisen tasapainoilun tukena.

Tässä artikkelissa käytetty lähdeaineisto viittaa siihen, että vaikka erityisesti opetusministeriön sisällä kehittyi jo 1950-luvulla vahva tahto korostaa ja kehittää vaihto-ohjelmia monipuolisesti, resurssit ja reunaehdot niiden kehittämiseen olivat 1970-luvulle asti varsin niukat. Ulkoministeriön geopolitiikkaan perustuva logiikka näyttäisi myös ajoittain menneen ristiin opetusmi-

nisteriön kulttuuripoliittisten näkemysten, sekä vastavuoroisuuteen ja resursseihin liittyvien pyrkimysten kanssa. 1970-luvun mittaan vaihtosopimusten verkosto alkoi laajentua merkittävästi, laajentaen samalla suomalaisten opiskelijoiden vaihtomahdollisuuksia sekä uusien maiden, että vaihtopaikkojen määrän osalta. Tämä loi pohjaa varsinaiselle kansainvälisen liikkuvuuden läpimurrolle, joka tapahtui 1990-luvulla, Erasmus-ohjelman kehityksen ja Suomen EU-jäsenyyden myötä.

Kylmän sodan kontekstissa vaihtojen julkilausutut tavoitteet korostivat puolueettomuutta ja noudattelivat Suomen kulttuuridiplomatialleen asettamia tavoitteita. Esiin nousi erityisesti talouden ja kaupan kehittäminen, koulutus, geopoliittisia tekijöitä Suomi-kuvan muodossa, mutta usein myös kansallisen projektin kehittäminen, kansainvälistyminen, sivistyksen laajentaminen ja yhteiskunnan modernisaatio. Pääasiassa stipendiohjelmat nähtiin positiivisessa valossa ja erityisen tärkeitä ne olivat opetusministeriölle. Tämä näkyi myös siinä, miten opetusministeriö pyrki pitämään huolta ulkomaalaisista stipendiaateista Suomessa, yrittäen esimerkiksi parantaa näiden majoitusolosuhteita.

Yksilötasolla arkistosta löytyvistä matkakertomuksista saa monipuolisen kuvan sekä vaihtoon lähtemisen että Suomeen hakeutumisen syistä. Niissä ollaan tyypillisesti kaukana sekä byrokraatian että kylmän sodan ideologisesta ja poliittisesta maailmasta. Sävy on usein ihmettelevä, ja kertomuksissa nousee esille arkisia haasteita; opiskelija-asunnosta puuttuu lämmin vesi, ruoka on liian suolaista tai sänky liian pehmeä. Kertomukset kuitenkin nostavat esille koulutusvaihtojen merkityksen keskeisiä elementtejä: tärkeintä oli saada hyvää koulutusta, kansainvälistä kokemusta, aineistoa tutkimukseen, kertojasta riippuen. Tutkimusta voisikin jatkaa tarkastelemalla vaihtoon lähteneiden motiiveja ja kokemuksia. Esimerkiksi opetusministeriön stipendiasiaain toimikunnan arkistomateriaali mahdollistaisi tällaisen tutkimuksen. Myös ulkomaiden motiivit Suomeen suuntautuvan koulutusvaihdon osalta rajautuivat tämän tarkastelun ulkopuolelle. Koulutusvaihtojen osalta tutkittavaa jää joka tapauksessa runsaasti.

95. UMA, 46 E, Yleistä, maittain: -Englanti, 1951-..., kansio Kulttuurisopimus Suomi-Australia, OPM UM:lle, Kulttuurisopimus Suomi-Australia, Kalervo Siikala, Raija Kallinen, 30.7.1976.

Tämän artikkelin tavoitteena on ollut nostaa esille yleisesti koulutusvaihtoihin liittyviä julkisia prosesseja, keskeisiä toimijoita sekä kansainvälistä kehystä, jossa erityisesti opetusministeriö, mutta myös ulkoministeriö toimi. Tarkastelu-ajanjaksona olleet sodanjälkeiset vuosikymmenet olivat koulutusvaihtojen rakenteiden hahmottumisen kannalta keskeisiä. Suomen rooli toisen maailmansodan jälkeen voimakkaasti kehittyneessä kansainvälisessä liikkuvuudessa vaatisi kuitenkin huomattavasti enemmän huomiota tullakseen tyydyttävästi selitetyksi. Potentiaalista aineistoa jatkotutkimukselle on runsaasti, lähte-

vien ja saapuvien stipendiaattien hakemuspapereista eri hallinnonalojen muistioihin, järjestöjen aineistoihin ja kansainvälisten toimijoiden arkistoihin.

Louis Clerc on poliittisen historian professori Turun yliopistossa. **Sähköposti:** loucle@utu.fi

Simo Mikkonen on Venäjän ja Itä-Euroopan historian dosentti ja yliopistotutkija Jyväskylän yliopistossa. **Sähköposti:** simo.mikkonen@jyu.fi

Laura Ipatti

Teollisuuskolossin kulttuurimarkkinoille

Kulttuurisopimus, vaihtokonsultaatiot ja Suomen kulttuuridiplomatia Japanissa 1977–2000

Ulko- ja opetusministeriöiden kansainvälisessä toiminnassa kulttuuri, tiede ja taide edistävät paitsi ylijarajaisen vuorovaikutuksen inhimillisiä arvoja, myös kansallisia poliittisia ja taloudellisia päämääriä. Suomessa valtiovallan kiinnostus Itä-Aasian nousevan teknologia- ja talousmahdin, Yhdysvaltojen sotilasliittolaisen ja pitkän kulttuuriperinteen maan Japanin kulttuuriin vahvistui kylmän sodan kahdella viimeisellä vuosikymmenellä. Opetusministeriön kansainvälisten asiain osaston johtaja Kalervo Siikala kuvasi 1970-luvun lopulla Japanin houkutusta:

Suomen kielen harrastus, Suomea koskevat tutkimukset, Suomen taiteen vastaanotto [...], urheilu, sauna, sisu, Sibelius jne. ovat Japanissa korkeammassa kurssissa kuin missään muussa tuntemassamme markkinatalousmaassa. Pienten askelten politiikalla voidaan näiden investointien tuottoa ratkaisevasti parantaa [...].¹

Toisaalta Siikala luonnehti Suomen virallisen kulttuuriyhteistyön tavoitteita: Kulttuurin viennin avulla Suomi ”voi heijastaa maailmalle jotakin olemuksestaan, ajatuksistaan ja pyrkimyksistään, osoittaa että täällä pohjolassa elää korkeatasoinen sivistyskansaa”, jonka ”laatutasoon” saattoi luottaa. Tällä kaikella oli hänen mukaansa myös ”poliittista ja taloudellista merkitystä”.² Vastaava hyötyajattelu leimasi Suomen Aasiaan suun-

nuttua kulttuuriyhteistyötä myös kylmän sodan jälkeen, kuten Itä- ja Kaakkois-Aasian yliopistoverkoston johtajan Jussi V. Koiviston selvitys 1990-luvulta ilmaisi:

Itä- ja Kaakkois-Aasian nopea talouskasvu ja kasvava poliittinen painoarvo on herättänyt maailmanlaajuisen kiinnostuksen alueeseen. Myös Suomessa taloudellista, poliittista ja kulttuurista yhteistyötä Aasian maiden kanssa halutaan lisätä. [...] tarvitsemme tietoa Aasian kulttuureista [...]. Tietoa lisätään tutkimuksella ja koulutuksella.³

Kulttuurin – kielen ja kirjallisuuden, opetuksen ja tutkimuksen, taidenäyttelyiden, musiikkiesitysten ja urheiluharrastusten – sitein Suomi on pyrkinyt sopivaan kansainvälispoliittiseen viiter ryhmään itsenäisyytensä ajan alusta lähtien. Japaniin Suomi virallisti kulttuurisuhteensa vuonna 1980 voimaan tulleella hallitusten välisellä kulttuuri-sopimuksella. Suomea lähensivät Japaniin ensin ulkoministeri Keijo Korhosen Japanin-vierailu vuonna 1977 ja 1980-luvulla presidentti Mauno Koiviston Japanin-matkat sekä kruununprinssi Akihiton, ulkoministeri Shintaro Aben ja pääministeri Yasuhiro Nakasonen Suomen-vierailut. Neuvostoliiton uudistusten ilmapiirissä Suomi laajensi ulkosuhteitaan ja etsi vientimarkkinoita Aasiasta. Euroopan integroitua myös Japanin kiinnostus maanosaan kasvoi.⁴

1. Kalervo Siikala, Tapio Periäinen & Matti Gustafson 24.10.1977, Kertomus matkasta Japaniin 11.–20. päivinä lokakuuta 1977. Opetusministeriön arkisto, Jaakko Nummisen kokoelma, kansio Suomen kulttuurisuhteet/Japani 1977–1994 (jatkoksa OPM JN S-J 1977–94).
2. Kalervo Siikala, Suomen kulttuuri maailmalla, kolumniluonnos lokakuu 1983. Keskustan ja maaseudun arkisto, Kalervo Siikalan kokoelma, kansio 1980-luku: Keskustapolitiikkaa, kulttuuripolitiikkaa, kansainvälisiä suhteita, kirjoituksia puheita debatteja 1980–1983 (jatkoksa KMA KS 1980–83).
3. Miia Huhtala & Jussi V. Koivisto, ”Asianization” of the Finnish Academic Studies. Volume 1, Arts, Social Sciences and Theology. National Network University for East and Southeast Asian Studies 1997, 35. Artikkelin kirjoittajan suomentama.
4. Olavi K. Fält, Ystävät alusta alkaen. 100 vuotta Suomen ja Japanin diplomaattisuhteita 1919–2019. *Faravid* 49 (2020), 203–214; Pauli Opas, *Japani. Aasian todellinen talousmahti*. MetaVisual, Oulun yliopistopaino 2007.

Kulttuurin käyttöä Suomen ulkosuhteiden rakennusvälineenä Aasiassa kylmän sodan lopun ja EU-ajan alun kontekstissa tunnetaan heikosti, huolimatta alueen merkityksen kasvusta Suomelle. Artikkelin vastaa puutteeseen tarkastelemalla Suomen ja Japanin välistä kulttuurisopimusta sitä pohjustaneesta ministeri Korhosen vierailusta lähtien aina viimeisiin sopimusta toimeenpanneisiin konsultaatioihin vuoteen 2000 asti. Tarkastelu tarjoaa esimerkin Suomen kahdenvälisten kulttuurisopimusten järjestelmästä ja kulttuuridiplomatiasta Aasiassa ja kysyy: Miksi puolueettomuuspolitiikkaa noudattanut, Neuvostoliiton vaikutuspiiriin sidottu ja Euroopan integraatioon havitellut Suomi tavoitteli vaihtosopimusta kauas Japaniin? Millaisen vaikutusmekanismin sopimus tarjosi viranomaisille ja millaisia vuorovaikutusmahdollisuuksia se toi kansalaisten arkeen?

Suomi solmi ensimmäiset kulttuurisopimuksensa 1930-luvulla heimoaateen ja reunavaltio-politiikan vaikutuksesta Puolaan, Viroon ja Unkariin, Japani taas liittosuhteidensa takia Saksaan ja Italiaan. Toisen maailmansodan jälkeen kiinnostus sopimuksiin lisääntyi. Erilaisten pöytäkirjojen ja rahastojen välityksellä YK:n kasvatus-, tiede- ja kulttuurijärjestö Unescon periaatteiden mukaisesti ihmiset ja ajatukset liikkuivat paitsi kylmän sodan blokkijaon sisällä myös sen rajojen yli. Suomi laajensi kulttuurisuhteitaan Yhdysvaltoihin, Neuvostoliittoon ja Ruotsiin, ja myöhemmin vuoden 1975 ETY-kokouksen kulttuuria ja ihmisoikeuksia käsitelleiden korien hengessä muun muassa Intiaan ja Kiinaan. Euroopan ulkopuolella sopimuksia tavoiteltiin suurten kulttuuri-alueiden kanssa, jollaiseksi Japani määriteltiin.⁵

Japani solmi 1980-luvun loppuun mennessä yli kolmekymmentä kulttuurisopimusta – Pohjoismaista kuitenkin vain Suomeen – kansainvälistyäkseen ja lievittääkseen vientiään koskeneita kauppakiistoja.⁶ EU-jäsenyys vuonna 1995 toi Suomen kulttuurisuhteisiin unionin koulutus-, tiede- ja kulttuuripoliittiset suositukset. Sopimukset kattoivat opetusministeriön kaikki sektorit opetuksesta tieteeseen, taiteeseen ja urheiluun, ja niiden hallinto jakautui opetus- ja ulkoministeriöille. 1990-luvun alun lama, tietotekniikan kehitys ja 2000-luvulla kiihtynyt globalisaatio kiihdyttivät lopulta kiinnostuksen kulttuurisopimuksiin.⁷

Artikkeli jatkaa tutkimussuuntausta, joka tarkastelee Suomen kansainvälisiä kulttuurisuhteita kulttuuridiplomatian näkökulmasta eli valtion pyrkimyksenä käyttää kulttuuria diplomaattisessa toiminnassaan strategisten päämääriensä tukena.⁸ Sovellan Suomen Japaniin suunnatun aktiivisuuden arviointiin Joseph Nyen teoriaa pehmeästä vallasta ja sitä kommentoivaa Tuomas Forsbergin ja Hanna Smithin käsitettä kulttuurisesta valtiotaidosta (*cultural statecraft*).⁹ Nyen pehmeä valta viittaa kulttuurin houkutteluvoimaan kansainvälisten suhteiden valtaresurssina ja paikantuu yhteiskunnassa tiede- ja taidealojen alhaalta ylös kumpuavaan toimeliaisuuteen. Forsbergin ja Smithin käsite taas keskittyy valtion pyrkimykseen valjastaa pehmeän vallan lähteet ylhäältä alas ohjattuun ulkopolitiiseen toimintaan. Molemmat teoriat valottavat tutkimusaihetta: opetus- ja ulkoministeriö sekä edistivät Suomen tiede- ja taidekentän kansainvälistymistä että vaikuttivat kulttuurin pehmein keinoin japanilaisyleisiin ja Suomen kansain-

5. *Kahdenkeskisten kulttuurisuhteiden hoidon kehittämistä käsittelevän työryhmän mietintö*. Opetusministeriö 1983; Kalervo Siikala, *Suomen kansainväliset kulttuurisuhteet*. Kirjayhtymä 1976, 184–190; Yoshimi Ogawa, Suomea tunnetuksi tehneet japanilaiset oppilaineen kahdella sodanjälkeisellä vuosikymmenellä. Teoksessa Juha Saunavaara & Laura Ipatti (toim.) *Suomi ja Japani. Kaukaiset mutta läheiset*. Edita 2019, 164–177; Simo Mikkonen & Pia Koivunen (toim.) *Beyond the Divide. Entangled Histories of Cold War Europe*. Berghahn Books 2018.

6. Suomen ja Japanin väliset suhteet. Japanin Suomen-suurlähetystö, <https://www.fi.emb-japan.go.jp/fi/suhteet.htm> (2.2.2022); Kazuo Ogoura, Japan's Cultural Diplomacy, Past and Present. *Peace and Culture* (2009), 44–54.

7. Veli-Matti Autio, *Opetusministeriön historia 7. Vakiintuneisuudesta uusien muotojen etsimiseen 1981–1995*. Opetusministeriö 1997, 261–273; Kalervo Siikala, *Kanssakäymisen muodot. Suomen kansainvälisten suhteiden muotoja ja rakenteita*. Valtion koulutuskeskus 1985, 31; Markku Linna & Mari Suvanto, *Suuntana Aasia. Tavoitteelliseen opetus-, tiede- ja kulttuuriyhteistyöhön Aasian maiden kanssa*. Opetusministeriö 2007, 11.

8. Esim. Louis Clerc, Nicolas Glover & Paul Jordan, *Histories of Public Diplomacy and Nation Branding in the Nordic and Baltic Countries*. Brill Nijhoff 2015; Louis Clerc, Suomen kulttuuri-instituutin perustaminen Pariisiin esimerkkinä suomalaisen kulttuuridiplomatian peruspiirteistä 1979–1991. *Ennen ja nyt* 3 (2018); Jessica C. E. Gienow-Hecht & Mark C. Donfried (toim.) *Searching for a Cultural Diplomacy*. Berghahn Books 2010.

9. Joseph S. Nye, *Soft Power. Means to Success in World Politics*. Hachette 2009; Tuomas Forsberg & Hanna Smith, Russian Cultural Statecraft in the Eurasian Space. *Problems of Post-Communism* 63:3 (2016), 129–134.

väliseen asemaan. Siikala katsoi 1970-luvulla kulttuurisuhteiden heijastuvan valtioiden suhteiden ”kokonaiskehitykseen” ja kuuluvan myös taloudellisiin integraatiopyrkimyksiin kulttuurin tuoman kasvun takia: ”[k]auppa seuraa nykyään kulttuuria ja kieltä niin kuin ennen lippua”.¹⁰

1980-luvun suomalainen kulttuuridiplomatia tähtäsi Suomen puolueettomuuspolitiikan uskottavuuden vahvistamiseen, kilpailukyvyyn parantamiseen ja länsi-integraation edistämiseen.¹¹ Artikkelin vie Suomen länsisuhdetta tarkastelevaa Eurooppa-keskeistä tutkimusta uuteen ilmansuuntaan,¹² sillä ”lännen” käsite ei ollut yksiselitteinen vaan symbolinen: länsimaisuus miellettiin valtionhallinnossa tavoiteidentiteetiksi, joka määrittyi Neuvostoliiton edustaman idän toiseuden kautta ja käsitti sellaisia sisältöjä kuin kehittynyt teollinen yhteiskunta, kapitalistinen talous ja poliittiset vapaudet, joita Yhdysvaltojen johtama blokki edusti.¹³ Narratiiviseen länteen saattoi kuulua myös Aasian valtio, jos se toimi yhteistyössä Yhdysvaltojen johtaman maa-joukon kanssa. Japani oli demokraattinen, vauras Yhdysvaltojen liittolainen ja lukeutui tiiviisti länteen¹⁴ – ja siten Suomen tavoiteryhmään.

Artikkelin päälähteenä ovat opetusministeriön arkiston Jaakko Nummisen kokoelman ja kansainvälisten asiain osaston Japani-osat, jotka sisältävät kulttuurisopimuksen syntyä ja toimeenpanoa koskevat konsultaatiopöytäkirjat liitteineen. Tarkastelua täydentävät Suomen Tokion-suurlähetystön materiaali ulkoministeriön arkistossa, Keskustan ja maaseudun arkis-

ton Kalervo Siikalan kokoelman Japani-aiheinen materiaali ja Japanin ulkoministeriön arkiston Korhosen matkan tiedot. Analyysi perustuu lähteiden järjestelmälliseen luentaan ja niissä esitetyn tiedon kontekstointiin olemassa olevaa tutkimus- ja muistelmakirjallisuutta sekä viranomaisjulkaisuja apuna käyttäen. Sopimuksen toimeenpanosta Japanin kanssa ei ole tutkimusta, mutta tarkastelua taustoittavat Siikalan tuotanto, ulko- ja opetusministeriöiden historiat, sekä suomalais-japanilaisia suhteita ja Suomen kulttuuridiplomatiaa koskevat tutkimukset ja aikalaisjulkaisut.¹⁵

Käsittelen ensin sopimuksen syntyyn johtaneita syitä, sitten sen hallintoa ja toimeenpanomekanismia, ja lopuksi vaikutusta kulttuuria kuluttavien ja tuottavien ihmisten arkeen. Johdopäätöksissä summaan pehmeän vallan ja kulttuurisen valtiotaidon tulkintakehyksessä, miksi Suomi tavoitteli kulttuurisopimusta, millaisen hallinnollisen vaikutusmekanismin se tarjosi ja millaisia arjen vuorovaikutuksia se mahdollisti. Esitän, että vaihdon vahvistaminen Japaniin oli osa Suomen perustavoitetta, läntisiin järjestelmiin liittymistä niissä rajoissa ja keinoilla, jotka vähitellen uudistuva puolueettomuuspolitiikka salli. Yhdentyvä Eurooppa ja Yhdysvallat eivät olleet ainoa tie ”länteen”: sopimuksen tarkastelu tekee näkyväksi järjestelyn, jollaisilla eri hallinnonhaarat kansainvälistivät suomalaista yhteiskuntaa ja muokkasivat inhimillistä kokemusmaailmaa aina yksilötasolle asti – myös suhteissa Japaniin.

10. Siikala 1976, 37.

11. Clerc 2018.

12. Esim. Clerc 2018; Veera Mitzner, Almost in Europe? How Finland’s Embarrassing Entry into Eureka Captured Policy Change. *Contemporary European History* 25:3 (2016), 481–504; Juhana Aunesluoma, *Vapaakaupan tiellä. Suomen kauppa- ja integraatiopolitiikka maailmansodista EU-aikaan*. SKS 2011.

13. Karim Maïche, *Mitäs me länsimaalaiset! Suomi ja lännen käsite*. Into 2015, 15–16, 34–35; Sanna Turoma, ”Kävelyä munan-kuorilla”? Matti Pulkkinen Romaaninhenkilön kuolema, suomettumispuhe ja ulkopolitiikan jälkikoloniaalinen subjekti. *Kosmopolis* 45:4 (2015), 24–39, 35–37; Christopher Browning, Coming Home or Moving Home? ‘Westernizing’ Narratives in Finnish Foreign Policy and the Reinterpretation of Past Identities. *Cooperation and Conflict* 37:1 (2002), 47–72.

14. Pekka Korhonen, Länsi Aasiasta katsottuna. Teoksessa Jukka Jouhki & Henna-Riikka Pennanen (toim.) *Länsi. Käsite, kertomus ja maailmankuva*. SKS 2016, 155–174.

15. Esim. Kalervo Siikala, Kristiina Uolia & Riitta Welin (toim.) *Kansallisen kulttuurin kansainvälinen strategia*. Opetusministeriön kansainvälisten asiain osasto 1995; Tapani Vuorela et al, *Opetusministeriön historia*. Osat 1–7. Opetusministeriö 1976–1997; Timo Soikkanen, *Presidentin ministeriö. Ulkoasiainhallinto ja ulkopolitiikan hoito Kekkonen kaudella*. Ulkoasiainministeriö 2008; Hiroshi Momose, Japan’s Relations with Finland 1919–1944 as Reflected by Japanese Source Materials. *Slavic Studies* 17 (1973) 1–39; Juha Sahi, *Verkotot kaukaiseen itään. Suomen kauppasuhteet Japaniin 1919–1974*. Oulun yliopisto 2016; Tuuja Kinnunen-Härmälä (toim.) *Japani Suomessa 1985. Huipputapaamisia, juhlintaa, taiteiljavieraita*. Opetusministeriö ja Suomalais-Japanilainen Yhdistys 1987; Tomi Mertanen, Berliinin Suomi-instituutti-hanke jatkosodan vuosina. *Kasvatus ja Aika* 12:3 (2018), 19–32; Heikki Rausmaa, ”Kyllä kulttuurin nimissä voi harrastella aika paljon.” *Suomen ja Viron poliittiset suhteet keväästä 1988 diplomaattisuhteiden solmimiseen elokuussa 1991*. Helsingin yliopisto 2013.

Kulttuurisuhteiden ”uuteen aikaan”: sopimuksen syntyssyyt

Kansainvälinen politiikka on sekä edistänyt että estänyt suomalais-japanilaisia kulttuurisuhteita. 1900-luvun alkupuolella keskinäistä kiinnostusta herättivät niin taiteet, lähetystyö, Japanin–Venäjän sota vuosina 1904–1905 kuin Suomen ensimmäisen Japanin-lähettilään kielitieteilijä Gustaf Ramstedtin aktiivisuus.¹⁶ Ajatus kulttuurisopimuksesta heräsi 1930-luvulla, jolloin Suomea ja Japania lähensi neuvostovastaisuus ja ensimmäiset ystävyysyhdistykset perustettiin. Japani avasi Suomeen lähetystön vuonna 1936 solmiessaan Saksan kanssa antikominternsopimuksen, mutta Suomen asenne viileni pohjoismaisen puolueettomuuslinjan myötä. Japanin solmiessa kulttuurisopimukset Saksaan ja Italiaan Suomi omaksui vastaavaan sopimukseen kielteisen kannan. Japanin Helsingin-lähetystö solmi kuitenkin vaihtosopimuksen Helsingin yliopistoon, johon avattiin vuonna 1941 Japanin instituutti, jonka japanilaisen kulttuurin opintojen propagandistinen sävy vastasi Saksan ja Italian Japani-instituutteja. Toisessa maailmansodassa Suomi läheni Japania Saksan rinnalla, mutta vuoden 1944 välirauhansopimuksella suhteet katkaistiin ja instituutti suljettiin. Kasvu kohti nykyisiä suhteita vauhdittui vasta 1950-luvulta lähtien. Kun diplomaattisuhteet uusittiin vuonna 1957, erilaiset turvallisuusratkaisut – Japanin Yhdysvaltain-liitto ja Suomen YYA-sopimus – ohjasivat yhteydet kauppaan ja

kulttuuriin. Vaihtoa elvyttivät virallisten kontaktien lisäksi uudet ystävyysyhdistykset ja yksityiset vaikuttajat.¹⁷

Sodanjälkeinen aloite kulttuurisopimuksesta tuli Suomesta, kun Suomalais-Japanilainen Yhdistys esitti sitä 1950-luvulla ja uudelleen vuonna 1971 pyytäen opetusministeriötä edistämään kulttuuri- ja tiedeyhteistyötä.¹⁸ Japanin nopea kehitys herätti ihailua, ja opetusministeri Jaakko Itälä suhtautui pyyntöön myönteisesti. Kulttuuriministeri Meeri Kalavainen ehdotti asiaa ulkoministeriölle. Opetusministeriö pyrki Japanin ja Suomen viranomaisten välisiin keskusteluihin, mutta kiireet lykkäsivät neuvottelumatkaa.¹⁹ Virallinen mielenkiinto heräsi suurlähettiläs Osmo Lareksen mukaan Suomessa myöhään, kun kilpailijoiden yhteydet Japaniin olivat jo vilkaat.²⁰

Japani oli Suomen 10. tärkein kauppakumppani, ja lopullisen sysäyksen kulttuurisopimukselle antoivat akuutit ulko- ja kauppapoliittiset tavoitteet. Suomi pyrki kaventamaan skandinaavisten naapurien etumatkaa Japaniin suuntautuvassa matkailussa ja viennissä, vauhdittamaan neuvotteluja lentoliikennesopimuksesta, tasapainottamaan kauppasetta ja myymään Japanille jäänmurtajan. Ensimmäinen Japaniin suunnattu hallitustason virallinen vierailu, ulkoministeri Korhosen matka vuonna 1977, tarjosi tilaisuuden kulttuurisopimuksen esittämiselle.²¹ Kulttuuri sopi matkan muiden päämäärien pehmentäjäksi,

16. Juha Saunavaara, Johdanto. Vuosisata suomalais-japanilaisia suhteita. Teoksessa Juha Saunavaara & Laura Ipatti (toim.) *Suomi ja Japani. Kaukaiset mutta läheiset*. Edita 2019, 5–9, erityisesti s. 7; Olavi K. Fält, Japanismi 1850-luvun Suomessa. *Historiallinen aikakauskirja* 3 (1977), 221–229; Seija Jalagin, *Japanin kutsu. Suomalaiset naislähetit Japanissa 1900–1941*. SKS 2007; Ritva Larva (toim.) *Suomi–Japani-suhteiden polkuja*. Japanilaisen Kulttuurin Ystävät ry:n jäsenlehti *Hashi* 39 (2018).
17. Fält 2020, 203–214; Olavi K. Fält, The influence of Finnish-Japanese Cooperation during the Russo-Japanese War on Relations between Finland and Japan in 1917–1944. Teoksessa Akashi Motojiri (toim. Olavi K. Fält & Antti Kujala) *Rakka ryusui. Colonel Akashi's Report on His Secret Cooperation with the Russian Revolutionary Parties during the Russo-Japanese War*. SHS 1988, 177–196, 186–190; Momose 1973, 3–4, 33; Ritva Larva, Ystävällisiin suhteisiin ryhtymisen historiaa. Suomalais-japanilaiset diplomaattisuhteet 100 vuotta. Julkaisussa Ritva Larva (toim.) *Suomi–Japani-suhteiden polkuja*. Japanilaisen Kulttuurin Ystävät ry:n jäsenlehti *Hashi* 39 (2018), 9–13; Harry Halénin haastattelu: G. J. Ramstedt. Tiedemies, diplomaatti ja Japanin-suhteiden perustaja. Teoksessa Outi Smedlund & Yukako Uemura (toim.) *Japanin kieli Suomessa*. Helsingin yliopisto 2010, 83–86; Eriävä tulkinta: ”Suomen ja Japanin välinen valtiollinen kulttuurivaihtosopimus solmittiin ensimmäisen kerran vuonna 1941.” Pirjo-Riitta Kuusikko, Junichiro Okura, Timo Rajakangas et al. (toim.) *Japanologia Suomessa. Perinteet, nykytilanne ja kehittämistarpeet*. Nihongaku–Japanologia 1 (1985), 60.
18. Suomalais-Japanilaisen Yhdistys ry:n historiikki, http://www.suomi-japani.net/?page_id=1486 (17.9.2019).
19. Siikala, Peräinen & Gustafson 24.10.1977, Kertomus matkasta... OPM JN S–J 1977–94.
20. Osmo Lares, Tokion suurlähetystön vuosikertomukset 23.3.1976, 22.3.1977 ja 30.3.1978. Ulkoministeriön arkisto 5 G Tokio t (jatkoksa UMA 5 G); Lares ulkoministeri Ahti Karjalaiselle 14.2.1975 R-119/44. Ulkoministeriön arkisto 12 L Japani raportit 1974–1981 (jatkoksa UMA 12 L).
21. Lares ulkoministeri Paavo Väyrykselle 20.3.1978 R-TOK-84; Henrik Blomstedt Väyrykselle 30.1.1980 R-16 ja 13.1.1981 R-6. UMA 12 L; Blomstedt 24.2.1981, Tokion suurlähetystön toimintakertomus v. 1980. UMA 5 G; Kari Veijalainen 15.2.1985, Suomalaisen kulttuurin tunnetuksi tekemisestä Japanissa. OPM Kansainvälisten asiain osasto (jatkoksa KAO) kansio

ja Suomi hyödynsi vierailun mediajulkisuutta puolueettomuuspolitiikkansa alleviivaamiseen ETYK:iä, liennytyistä ja YK-yhteistyötä korostamalla. Ehdottaessaan sopimusta ulkoministeri Iichirō Hatoyamalle Korhonen kehui Japania ”massiivisten pilvenpiirtäjien”, ”uudenaikaisten tehtaiden” ja ”vanhojen kulttuuriperinteiden” maaksi, joka arvosti ”luonnon ja inhimillisen elämän kauneutta”²²

Koska kulttuuri oli ala, jolla suhteet olivat perinteisesti lämpimät, yhteisymmärrys sopimuksesta löytyi. Yksityiskohtia hiomaan lähti jo samana vuonna Siikalan johtama valtuuskunta, johon kuuluivat kulttuurisihteeri Matti Gustafson ja Japanin kulttuurivaihto-organisaation Japan Foundationin stipendiaatti, Taideteollisuusyhdistyksen toimitusjohtaja Tapio Peräiäinen. Tokiossa suurlähettiläs Lares esitteli valtuuskunnan Japanin opetus- ja ulkoministeriössä ja tiede- ja kulttuurilaitoksissa. Sopimuksesta keskusteltiin ulkoministeriön kulttuuriostasolla, jossa pääjohtaja Ōtaka kertoi Japanin kulttuurisopimusten parlamenttikäsittelyn ruuhkautuneen sopimusten suuren määrän takia. Valtuuskunnan mukaan ruuhka osoitti, ”kuinka suurta kiinnostusta tunnetaan Aasian teollisuuskolossin julkisivun taakse kätkeytyviä opetuksen, tutkimuksen ja kulttuurielämän rakenteita ja saavutuksia kohtaan”²³

Siikala valmisteli Ōtakalle Britannian kanssa solmitun kulttuurisopimuksen mukaisen luonnoksen, ja vaikei Suomi ollut jonossa ensimmäisiä, Korhosen matka ja suomalaisten aktiivisuus paransivat Suomen luonnoksen läpimeno mahdollisuuksia. Suomella oli Japanissa ”hyvä nimi”

ja vaikka matka Japaniin oli pitkä, kallis ja rasittava, valtuuskunta toivoi Suomen kulttuurielämän edustajia Japaniin yhteyksiä hoitamaan, sillä ”voimakkaalla kulttuuripoliittisella panoksella voisi olla kaupallisiakin suhteita edistävä vaikutus”²⁴ Siikalan ponnistukset saivat kiitosta ystävyyshdistystoiminnasta,²⁵ ja lähentymistä Japaniin helpotti myös maan Suomen-suurlähettiläs Hitomi Tetsusaburon kulttuurimyönteinen asenne.²⁶ Diplomaattiteitse käytyjen lopullisten neuvottelujen jälkeen suurlähettiläs Henrik Blomstedt ja ulkoministeri Sunao Sonoda pääsivät allekirjoittamaan sopimuksen joulukuussa 1978.²⁷ Siikala ylisti *The Japan Times* -lehdessä kulttuurisuhteiden ”uuden ajan” alkaneen ja arvioi, että Suomessa tunnettiin suurta kiinnostusta Aasian ”talousjättiläisen” kulttuuriin sekä ”sielujen läheisyyttä, aallonpituuksien samankaltaisuutta” japanilaisiin.²⁸

Vuorovaikutusta virkatyönä: hallinnollinen mekanismi

Kulttuurisopimuksen toimeenpanon tarkastelu tekee näkyväksi suomalaista yhteiskuntaa kansainvälistäneen viranomaismekanismin. Toimeenpanosta sovittiin kolmeksi vuodeksi kerrallaan Suomen ja Japanin edustajien välisissä vaihtokonsultaatioissa, joita järjestettiin vuorotellen Tokiossa ja Helsingissä yhteensä seitsemän kertaa vuosina 1980–2000.²⁹ Konsultaatioissa tutustuttiin toisen kulttuuri- ja tiedehallintoon, kartoitettiin yhteistyötä, etsittiin mahdollisuuksia vaihdon laajentamiseen ja arvioitiin edistystä. Vastavuoroisuuteen pyrkien esiteltiin omaa

Japani 1. Kulttuurisopimusneuvottelut 1980–1995; *The Daily Yomiuri* 24.2.1977, Japan, Finland To Push Peace Efforts In UN; *Mainichi Daily News* 25.2.1977, Korhonen Places High Hope On New SALT Pact. Japanin ulkoministeriön arkisto, tasku Koruhonen Finrando Gaimu Daijin Hōnichi [Suomen ulkoministeri Korhosen vierailu Japanissa] 2014–1746 (jatkoksa MOFA 2014–1746); Laura Ipatti, Helsingissä brändättyä. Suomi-kuvan rakentaminen Japanissa. Teoksessa Juha Saunavaara & Laura Ipatti (toim.) *Suomi ja Japani. Kaukaiset mutta läheiset*. Edita 2019, 53–54.

22. 1977nen 2gatsu 18nizuke zaikyō Finrando taishikan shokikan shokan, Suomen Tokion-suurlähetystön sihteerin kirje 18.2.1977. MOFA 2014–1746.

23. Siikala, Peräiäinen & Gustafson 24.10.1977, Kertomus matkasta... OPM JN S-J 1977–94.

24. Siikala, Peräiäinen & Gustafson 24.10.1977, Kertomus matkasta... OPM JN S-J 1977–94.

25. ”FN NN/hm” [Japania ry:n *Fin-Nippon*-lehden päätoimittaja Heikki Mallat] 8.11.2009, Japania ry:n Boonenkai 2009. *Finn-Nippon*, <http://www.japania.org/arkisto.php?type=uutinen> (13.11.2018).

26. Ronny Rönnqvist, Japanilaisen kulttuurin ystävät ry, Historia, <http://japaninkulttuuri.net/yhdistyksesta/historia/> (19.8.2021).

27. Suomen Tasavallan hallituksen ja Japanin hallituksen välinen kulttuurisopimus (suomennos); Asetus Japanin kanssa tehdyn kulttuurisopimuksen voimaansaattamisesta 12.6.1980. OPM KAO kansio Japani 1. Kulttuurisopimusneuvottelut 1980–1995 (jatkoksa OPM KAO 1980–95).

28. Kalervo Siikala, Japan, Finland Forge 'Cultural Connection'. Efforts of Poor but Earnest Diplomat Culminate in Formal Accord to Boost Already Active Exchanges. *The Japan Times* 13.12.1981, 12. KMA KS 1980–83.

29. Helsingissä vuosina 1980, 1986, 1993 ja 2000 ja Tokiossa vuosina 1983, 1989, 1996.

tarjontaa ja houkuteltiin sopimuskomppanilta taloudellista tukea, kontakteja ja julkisuutta.

Ylin taso, jolla kulttuurisopimuspolitiikan linjakysymyksiä Suomessa käsiteltiin, oli ulkoministeriön valtiosihteerin johtama työryhmä, joka koordinoi työnjakoa ulkoministeriön ja opetusministeriön välillä. Sopimusten sisältö, rahoitus ja toimeenpano kuuluivat opetusministeriölle, erityisesti sen kansainvälisten asiain osastolle ja korkeakoulu- ja tiedeosastolle. Poliittinen priorisointi, oikeudelliset kysymykset ja kontaktit ulkomaille kuuluivat ulkoministeriölle, jossa työhön osallistuivat poliittisen ja kauppapoliittisen osaston tuella oikeudellinen osasto, lehdistö- ja kulttuuri-osasto ja edustustoverkko.³⁰ Ulkoministeriö asetti konsultaatioihin valtuuskunnan, jota johti aluksi opetusministeriön Siikala, myöhemmin ulkoministeriön lehdistö- ja kulttuuri-osaston päällikkö. Japanissa kansainvälisiä kulttuurisuhteita johti ulkoministeriön julkisen informaation ja kulttuuriasioiden toimisto yhdessä opetusministeriön kansainvälisten ja Unesco-asioiden osaston kanssa. Delegaatioihin osallistuivat Suomen Akatemia, Japan Society for the Promotion of Science (JSPS) ja Japan Foundation.³¹ Tärkeässä roolissa olivat myös kulttuurivientiin keskittyvät osittain tai kokonaan julkisrahoitteiset laitokset, joihin Suomesta lukeutuivat esimerkiksi Taiteilijaseura, Suomen taideteollisuusyhdistys, Kirjallisuuden tiedotuskeskus, Suomalaisen musiikin tiedotuskeskus, Finland Festivals ja henkilöväihdon keskus CIMO.³²

Suurlähettiläs Blomstedtin sanoin sopimus sisälsi ”tavanmukaiset määräykset kulttuuriyhteistyön puitteista”.³³ Suomi ja Japani lupasivat rohkaista opettajien, tutkijoiden, opiskelijoiden

ja taiteilijoiden vaihtoa, järjestää toistensa kansalaisille stipendejä ja opiskelu- ja tutkimusmahdollisuuksia sekä rohkaista sopimuskomppanin kielen, historian, maantiedon, talouden ja kulttuurin opetusta ja tutkimusta. Kumpikin myönsi toisen kansalaisille pääsyn museoihin, kirjastoihin ja arkistoihin sekä auttoi toisen elämäntavan ymmärtämistä edistämällä kirjojen, lehtien, radio- ja tv-ohjelmien, filmien ja musiikin levitystä ja helpotti näyttelyiden, luentojen, konserttien, teatteriesitysten ja kulttuurialan kilpailujen järjestämistä. Kumpikin tukisi käännosalaan ja edistäisi nuoriso- ja urheilujärjestöjen yhteistyötä.³⁴ Avaintyökalu lupausten toteuttamiseksi oli konsultaatioiden pöytäkirjan kierrättäminen kulttuurisopimuksen kattamien alojen sisältötuotantoon osallistuvalla kotimaisella toimijakentällä. Sieltä saatujen kommenttien perusteella opetusministeriö seurasi edistystä, keräsi ideoita tulevalle toimeenpanokaudelle ja teki Japanille Suomen agendaehdotuksen.³⁵ Kommentteja saatiin runsaasti muun muassa yliopistoilta, Suomen Akatemialta, Tokion-suurlähetystöltä, ministeriöiltä, museoilta ja taidealojen järjestöiltä.³⁶ Malli heijasti prosessin kokoavaa luonnetta ja korosti valtion roolia yhdyskanavana ulkomailmaan, vaikka samalla myös kunkin tahon omat yhteydet ulkomaille lisääntyivät.

Kommenttikierros nosti esiin myös toimeenpanon haasteet. Konsultaatioprosessin varhaisvuosista 1980-luvulta lähtien ongelmiksi koettiin sopimuksen laaja mutta epätarkka luonne, koordinoitavien laitosten suuri määrä, hallinnollisen prosessin kuormittavuus ja taiteilijoiden ja tutkijoiden etäisyys viranomaisprosessista. Kunnianhimoinen sopimus osoittautui väljäksi

30. Opetusministeriö 1983, 2–3, 8–9; Siikala, Uolia, Welin (toim.) 1995, 33–34.

31. Pirkko Mela & Matti Gustafson, Suomen ja Japanin väliset kulttuurivaihtoneuvottelut Helsingissä 4.12.1980. UMA 46 Z Japani, tasku Kulttuurivaihtosopimus Suomi-Japani (jatkossa UMA 46 Z S–J); Raija Kallinen 30.12.1983, Suomen ja Japanin välinen kulttuurivaihto-ohjelma 1983–1985. UMA 83–6 JAP, tasku Kulttuuriyhteistyö Suomi-Japani v. 1983–1984 (jatkossa UMA 83–6); Minutes of the 3rd Finnish-Japanese cultural consultations Helsinki 11 Apr 1986 OPM KAO 1980–95; The 7th Finnish-Japanese Cultural Consultations Helsinki 30 Oct 2000, <https://minedu.fi/documents/1410845/4007827/Japani-ohjelma.pdf/b2cbfaf3-01a2-47bf-abdd-a16dee652f9a/Japani-ohjelma.pdf> (1.10.2019).

32. Opetusministeriö 1983 4–8, 12–13, 17–19; Autio 1997, 261–263.

33. Blomstedt Väyrykselle 30.1.1979 R-19. UMA 12 L.

34. Suomen Tasavallan hallituksen ja Japanin hallituksen välinen kulttuurisopimus (suomennos). OPM KAO 1980–95.

35. Pöytäkirjan jakelussa olivat mukana muun muassa maa- ja metsätalousministeriö, sosiaali- ja terveysministeriö, kouluhallitus, yliopistot, museovirasto, ulkomaanlehtori- ja kielikurssiasiain neuvottelukunta, kirjallisuuden tiedotuskeskus, teatterijärjestöjen keskusliitto, rakennustaiteen museo, elokuva-arkisto, Finland Festivals, Musiikin tiedotuskeskus, Yleisradio, Suomen Arkkitehtiliitto ja Suomalais-Japanilainen Yhdistys. Matti Gustafson & Pirkko Ala-Jääski 30.6.1980, Suomen ja Japanin välinen kulttuurisopimus. UMA 46 Z S–J.

36. Esim. Finnish-Japanese Cultural Consultations Tokyo 29–30 Nov 1989, Summary of proposals received from Finnish institutions. OPM KAO 1980–95.

toteutettavuudeltaan, ja täsmällisiä päätöksiä oli vaikea tehdä. Konsultaatiosyökin pituus vaihteli eikä ohjelmista sovittu sitovasti.³⁷ "[O]sapuolet lähinnä selostavat tulevia suunnitelmiaan ja toivovat niille vastaanottavan osapuolen tukea", opetusministeriön vanhempi kulttuurisihteeri Raija Kallinen harmitteli vuosikymmenen lopulla.³⁸

Sopimusten hallinto kuormitti ulko- ja opetusministeriöiden resursseja. Vaihdoilta edellytetyn määrä- ja laatutason ylläpitämistä rajoitti henkilöstön ja tiedotusvarojen niukkuus suhteessa vaihdon kasvavaan volyymiin. Resurssipula koski pahiten juuri Japanin kaltaisia ulko-eurooppalaisia maita, joihin etäisyys ja kielimuuri olivat suuria.³⁹ 1980-luvun puolivälissä Kallinen arvioi, että "suomalaisten kiinnostus Japaniin on voimakkaasti lisääntynyt" mutta kanssakäymistä vaikeuttivat matkakustannukset ja Japanin hintataso.⁴⁰ Myös Japanin hallinnon hajanaisuus vaivasi: sopimuksen toteuttamiskulut ja ideointi jakautuivat Japanin ministeriöiden, yliopistojen, tutkimuslaitosten ja säätiöiden kesken, ja maan Helsingin-suurlähetystön keinot ehdottaa hankkeita olivat vähäiset.⁴¹ Suomessa toivottiin lisää konkretiaa ja sitoutumista, parempaa tiedottamista ja lisätietoa yhteistyöorganisaatioista sekä Suomen EU-jäsenyyden toteuduttua myös monenkeskisistä kulttuurivaihdon ohjelmista.⁴²

Vaikeudet ennakoivat konsultaatioiden hiipumista, jota vauhditti maailman muutos: ETYK-hengessä käynnistetty Suomen sopimusverkoston laajentamistavoite täyttyi, raskaat hallitustenväliset järjestelyt jäivät kylmän sodan aikaan, ja globalisaatio ja informaatioteknologian nousu lisäsivät suoria kontakteja. Opetus- ja ulkoministeriöissä katsottiin, ettei valtiotietoinen kulttuurivienti tuottanut parasta tulosta, vaan jotta

vaihto säilyisi uskottavana, yhteyksien tuli viritä ammattitasolla ministeriöiden vain auttaessa järjestelyissä. Japaniin suunnatun aktiivisuuden 1970-luvulta periytynyt kimmoke, ajatus kulttuurista kauppasuhteiden airuena, joutui kriittisen arvioinnin kohteeksi, kun ministeriöissä tunnustettiin, että vaikka kulttuurivaihto loi "edellytyksiä yhteistyölle teollisuuden ja kaupan alalla", niin sitä "ei kuitenkaan tulisi käyttää kaupallisten tarkoituserien suoranaisena instrumenttina".⁴³

Konsultaatiointo hiipui myös Japanissa, ja vuodesta 1996 lähtien Japani ei enää toivonut yhteistä pöytäkirjaa, koska pitkiin aikajännteisiin ei voitu sitoutua. Suomelle pöytäkirja oli kuitenkin toimeenpanon ydin – "Käsittäkseni koko kulttuurisopimusjärjestelmä menettää paljolti merkityksensä, ellei sovittuja asioita kirjata yhteisesti muistiin", Tokion-suurlähetystön lehdistö- ja kulttuurineuvos Kauko Laitinen arvioi⁴⁴ – ja siitä pidettiin kiinni supistetussa muodossa. Huolimatta puutteista konsultaatioiden tuloksiin oltiin tyytyväisiä. Suurlähettiläs Pekka Lintu tiivistä vuonna 1995:

Suomen ja Japanin suhteet ovat kehittyneet ja monipuolistuneet voimakkaasti viime vuosien aikana. Toisin kuin monien muiden Suomesta maantieteellisesti kaukana sijaitsevien maiden suhteet, on etenkin kulttuuri- ja akateeminen yhteistyömme Japanin kanssa vilkasta ja sillä on pitkät perinteet.⁴⁵

Tuorein sopimusta toteuttava ohjelma vuosille 2001–2003 tehtiin Helsingissä viimeisissä konsultaatioissa vuonna 2000. Aloite konsultaatioiden järjestämisestä jäi Japanille, mutta asia ei nousut esiin enää "millään foorumilla Suomi–Japani-suhteissa".⁴⁶

37. Kallinen 10.1.1984, Suomen ja Japanin kulttuurisuhteet. OPM KAO 1980–95.

38. Kallinen 6.4.1989, Suomen ja Japanin väliset kulttuurisuhteet. OPM KAO 1980–95.

39. Opetusministeriö 1983, 2.

40. Kallinen kansliapäällikkö Jaakko Nummiselle 7.2.1985. OPM JN S–J 1977–94.

41. Kallinen 5.10.1987, Suomen ja Japanin väliset kulttuurisuhteet. OPM KAO 1980–95.

42. Tiivistelmä suomalaisten laitosten esityksistä: Korkeakoulu ja tutkimus, marraskuu 1996. UMA 83.41 JAP Liitekansio Kulttuuriyhteistyö Suomi–Japani v. 1996 (jatkossa UMA 83.41).

43. Opetusministeriö 1983, 13.

44. Kauko Laitinen UM lehdistö- ja kulttuuriosaston päällikkö Markku Reimaalle 23.7.1996. UMA 83.41.

45. Pekka Lintu CIMO:n johtaja Lauri Lantolle 22.6.1995. OPM KAO 1980–95.

46. Konsultaatiopöytäkirjaan kirjattiin, että seuraavat konsultaatiot järjestettäisiin Tokiossa sopivana ajankohtana vuonna 2003. Kutsua ei kuitenkaan Japanilta tullut. The 7th Finnish-Japanese Cultural Consultations Helsinki 30 Oct 2000, opetus- ja kulttuuriministeriö; Linna & Suvanto 2007, 15. Lainaus: Kansainvälisten asiain sihteeristö, allekirjoittamaton sähköpostikatkelma, välittänyt artikkelin kirjoittajalle valtioneuvoston kanslian tiedonhallintayksikön assistentti Sanna Varvas-Tanskanen 1.10.2019. Sähköposti artikkelin kirjoittajan hallussa.

Kokemisen maailmat: kieltä, tiedettä ja tapahtumia

Kansalaisille sopimus vahvisti vanhoja ja avasi uusia harrastamisen ja kokemisen mahdollisuuksia ja toi valtion ohjauksen inhimillisen vuorovaikutuksen virtoihin. Kattavaa markkamääräistä vaikuttavuusarviota konsultaatiopöytäkirjat eivät ilmaise, mutta ne kuvaavat aloja ja kohderyhmiä, joita sopimus kosketti. Sopimuksen kokonaisvaltaisen luonteen takia vaikutus kohdistui laajasti kansalaisyhteiskuntaan – järjestöjen lisäksi opiskelijoihin, tutkijoihin, kirjailijoihin, taitelijoihin ja kaikkiin, joiden työ tai vapaa-ajan intressit veivät Japani-aiheisiin Suomessa ja Suomi-aiheisiin Japanissa.

Pääkohtia agendalla olivat Japanin-tutkimuksen ja Suomen-tutkimuksen vastavuoroinen lisääminen, kielten opetus, ja opiskelu- ja tutkimusapurahat. Tarkastelujaksolla japanin kielen opetus Suomessa kasvoi, ja 1990-luvulla puhuttiin jo korkeakoulutuksen ”aasialaistumisesta”.⁴⁷ Vielä 1960-luvulla japanologian opintoihin ei ollut juuri mahdollisuuksia, vaikka Helsingin yliopistossa opiskeltiin altaistiikkaa Aasian ja Afrikan kielten ja kulttuurien laitoksella. Ensi alkuun Japani myönsi suomalaisille kaksi vuoden opiskeluapurahaa ja Suomi japanilaisille yhden vuoden apurahan sekä lyhyempiä tukia kielen ja kulttuurin opiskeluun.⁴⁸ Jo Siikalan valtuuskunta esitti Japan Foundationille japanin kielen lehtorin saamista Helsinkiin, ja toive toteutui vuonna 1980. Vuonna 1986 julkaistu opetusministeriön Euroopan ulkopuolisten kulttuurien ja kielten toimikunnan mietintö kannusti Japanin-tutkimuksen kehittämiseen. Helsingin yliopistoon

perustettiin Itä-Aasian professorin virka vuonna 1987 (täytettiin 1994) ja Japanin kielen ja kulttuurin professuuri lahjoitusvaroin 1990-luvun puolivälissä.⁴⁹ Vuodesta 1983 lähtien japania opetettiin teknologiayhteistyön ja kaupan tarpeisiin Teknillisessä korkeakoulussa, Helsingin kauppa- ja korkeakoulussa ja Turun yliopistossa sekä myöhemmin Oulussa, Tampereella ja Vaasassa. Vuonna 1996 luotiin yliopistojen Aasia-opintojen verkosto, ja 2000-luvulle tultaessa japanin alkeiskurssit olivat jo tavallisia. Myös suomen opetus Japanissa lisääntyi. Tokain yliopiston pohjoiseurooppalaisen kirjallisuuden laitoksen suomen opetuksen rinnalle ilmaantui 1980-luvulla Suomen-tutkijoita ja kielen opetusta Hokkaidon ja Kansain yliopistoihin, Osakan ulkomaiseen yliopistoon ja Kansalliseen etnologian museoon. Suomen kielen ja kulttuurin lehtorin lähettäminen Japaniin säilyi opetusministeriössä pitkän ajan tavoitteena, samoin Suomen-tutkimuksen laitoksen luomisen maahan.⁵⁰

Toinen ydinkysymys konsultaatioissa oli tutkimuksen rahoittajaorganisaatioiden yhteistyö. Kulttuurisopimuksen toimeenpanon alkaessa Suomen tiedehallinnon ja Japanin opetusministeriön alaisen JSPS:n väliltä puuttui yhteistyöpöytäkirja, jollaisen aikaansaamista konsultaatiot vauhdittivat. Neuvottelut JSPS:n ja Akatemian välillä aloitettiin Tokiossa vuonna 1984 ja sopimus yhteistyöstä tutkijavaihtoapurahoineen syntyi neljä vuotta myöhemmin. Tutkimus- ja opiskeluapurahoja tarjosivat myös Japan Foundation, japanilaiset yliopistot ja Scandinavia–Japan Sasakawa -säätiö, johon Suomi hyväksyttiin muiden Pohjoismaiden rinnalle 1980-luvun lopulla.

47. Huhtala & Koivisto 1997.

48. Fredrik Forsberg 23.2.1977, Matkakustannusten korvaaminen Japaniin tehtävää neuvottelumatkaa varten, raha-asiaain käsittely valtiovarainministeriössä, esittelylista, liite 11.2.1977 Suomen ja Japanin väliset kulttuurisuhteet. OPM JN S-J 1977-94; Rönngqvist, Historia, <http://japaninkulttuuri.net/yhdistyksesta/historia/> (19.8.2021); Pirjo-Riitta Kuusikon haastattelu: Pienen piirin puuhastelusta kaiken kansan kiinnostukseksi. Japanin opetus Suomessa kautta aikojen. Teoksessa Outi Smedlund & Yukako Uemura (toim.) *Japanin kieli Suomessa*. Helsingin yliopisto 2010, 96-98; Kuusikko, Okura, Rajakangas et al. (toim.) 1985.

49. Tokion-suurlähetystö Tarja Laitiainen Raija Kalliselä 8.12.1989; Minutes of the 4th Finnish-Japanese cultural consultations Tokyo 29-30 Nov 1989; Opetusministeriö tiedottaa 14.4.1986; Minutes of the 3rd Finnish-Japanese cultural consultations Helsinki 11 Apr 1986; Minutes of the 5th Finnish-Japanese cultural consultations. OPM KAO 1980-95; *Euroopan ulkopuolisten kulttuurien ja kielten toimikunnan mietintö*. Opetusministeriö 1986; Juha Janhusen haastattelu: Kieli-osaamisen kehittäminen vaatii resursseja. Teoksessa Outi Smedlund & Yukako Uemura (toim.) *Japanin kieli Suomessa*. Helsingin yliopisto 2010, 53-56.

50. Liite 11.2.1977, Suomen ja Japanin väliset kulttuurisuhteet. OPM JN S-J 1977-94; Mela & Gustafson 28.4.1981, Consultations concerning cultural co-operation between Finland and Japan Helsinki 4th Dec 1980. UMA 46 Z S-J; Kallinen 30.12.1983, Suomen ja Japanin välinen kulttuurivaihto-ohjelma 1983-1985. UMA 83-6; Minutes of the 3rd Finnish-Japanese cultural consultations Helsinki 11 Apr 1986. OPM KAO 1980-95; The 7th Finnish-Japanese Cultural Consultations Helsinki Oct 30 2000; Kuusikko, Okura, Rajakangas et al. (toim.) 1985; About us. Asianet, <https://www.asianet.fi/about-us/> (19.8.2021).

Vaihto käynnistettiin myös Suomen Akatemian ja Japanin Science and Technology Agency välille.⁵¹ Intressit ja osaamistaso kohtasivat lääketieteen, kemian, materiaalitieteen, ympäristönsuojelun ja kalatalouden aloilla, ja suomalais- ja japanilaistutkijoita yhdistäviä tekijöitä löytyi myös rajaseutujen, automaation, metsäteollisuuden, kommunikaatioteknologian ja tekoälyn tutkimuksesta. Tutkimusyhteistyön yksityiskohdista yliopistot sopivat keskenään.⁵²

Taidealoilla konsultaatiot vauhdittivat vientiä ja tuontia monipuolisesti. Suomalaiset esittelivät arkkitehtuuria, taideteollisuutta, designia ja puurakentamista, japanilaiset puutarha- ja avantgardearkkitehtuuria. Musiikissa konsultaatiot koskivat Suomen osalta klassisen ja nykymusiikin vientiä oopperasta kansan- ja pop-musiikkiin aina Kuhmon kamarimusiikkijuhlista Helsingin kaupunginorkesteriin ja Hanoi Rocksiiin. Näyttämötaiteessa Suomi vei Jorma Uotisen nykytanssia, kun taas Japanin ainuvähemmistön edustajia osallistui Lapissa saamen kulttuurin festivaalille. Konsultaatiot koskivat teatteriryhmien vierailuja, elokuvanäyttäntöjä – kuten Aki Kaurismäen filmien levitystä ja suomalaisen elokuvan festivaalia Japanissa – ja kansallisten radio- ja tv-yhtiöiden Yleisradion ja Japanin yleisradioyhtiö Nippon hōsō kyōkain (NHK) yhteistyötä. Kirjallisuudessa käsiteltiin Kalevala-symposiumin järjestelyjä ja molempien maiden opetusministeriöiden ja Japan Foundationin tukea käännöksille, joita japaniksi ilmestyi muun muassa Mauri Kunnakselta ja Tove Janssonilta. Erityishuomiota saivat isot

tapahtumat, kuten Suomen osallistuminen Pohjoismaiden ministerineuvoston ja yksityisen Seibu Saison Groupin Scandinavia Today -tapahtumaan vuosina 1987–1988. Se esitteli pohjoismaista taidetta ja elämäntapaa japanilaisille. Vastaavasti Japani esittäytyi Pohjoismaissa Japan Today in Scandinavia -otsakkeella 1990-luvun alussa.⁵³

Kylmän sodan lopussa vaihtokonsultaatioita värittivät maailmanpolitiikan teemat. Suomen ja Japanin delegaatiot vaihtoivat näkemyksiä Neuvostoliiton romahduksen vaikutuksesta koulutus- ja tiedeyhteistyöhön, kulttuurisuhteiden solmimisesta entisen itäblokin maihin ja monenkeskisestä yhteistyöstä Unescossa, OECD:ssä, Euroopan neuvostossa ja ETYK/ETYJ:ssä. Japania kiinnostivat Suomen ohjelmat itäiseen Keski-Eurooppaan ja Baltiaan sekä yhteistyö Venäjän suomalais-ugrialaisten kansojen kanssa. Suomalaiset taas toivoivat lisätietoja Japanin yhteyksistä Venäjän federaation itäosiin. Japani tuki Euroopan murrosta demokratisoinnin ja liberalisoinnin ohjelmilla.⁵⁴ Monenkeskisen tason ja uusia rahoitusmahdollisuuksia toi myös Suomen EU-jäsenyys: Unioni ja Japani sopivat vuonna 1995 kulttuuriyhteistyön tiivistämisestä, ja Suomen Tokion-suurlähetystö käynnisti kartoituksen suomalais-japanilaisesta kulttuurivaihdosta ”sekä EU:n että omista tarpeistamme lähtien”⁵⁵ Suomen tarpeet liittyivät kulttuuri- ja tiedeinstituutin avaamiseen Japaniin alan verkostoitumisen tehostamiseksi. *Finrando Sentaa* perustettiin Tokioon vuonna 1997 ainoana Suomen instituutina Aasiassa.⁵⁶

51. Heikki Kallio 11.5.1984, Matkakertomus virkamatkasta Japaniin 20.–28.4.1984; Siikala, Periäinen & Gustafson 24.10.1977, Kertomus matkasta... OPM JN S-J 1977–94; Kallinen 5.10.1987, Suomen ja Japanin väliset kulttuurisuhteet; Kallinen 6.4.1989, Suomen ja Japanin väliset kulttuurisuhteet. OPM KAO 1980–95; The 7th Finnish-Japanese Cultural Consultations Helsinki 30 Oct 2000.

52. Mela & Gustafson 28.4.1980, Consultations concerning cultural co-operation between Finland and Japan Helsinki 4 Dec 1980. UMA 46 Z S-J; Laitinen Kalliselle 8.12.1989 liite Minutes of the 4th Finnish-Japanese cultural consultations Tokyo 29–30 Nov 1989; Tokion-suurlähetystö Kalliselle 24.11.1989, Agendaluonnos, 1. Japanin esittämät neuvotteluaiheet, joihin toivomme kommenttiinne. OPM KAO 1980–95.

53. Kallinen 5.6.1985, Suomen ja Japanin kulttuurisuhteet; Kallinen 30.12.1983, Suomen ja Japanin välinen kulttuurivaihto-ohjelma 1983–1985. UMA 83–6; Kallinen Nummiselle 7.2.1985. OPM JN S-J 1977–94; Tokion-suurlähetystö 9.9.1986, Suomen ja Japanin väliset kulttuurisuhteet; The 5th Finnish-Japanese cultural consultations Helsinki, Review by the Finnish side of the past activities covering the years 1990–1992 and the beginning of the year 1993. OPM KAO 1980–95; Kari Veijalainen, Miten suomalaista kulttuuria on tehty tunnetuksi Japanissa? Teoksessa Tuija Kinnunen-Härmälä (toim.) *Suomalais-japanilaisia suhteita 1935–1985. Lähetystyötä, politiikkaa, kulttuurivaihtoa*. Suomalais-Japanilainen Yhdistys 4 (1985), 68.

54. Minutes of the 5th Finnish-Japanese cultural consultations. OPM KAO 1980–95.

55. Lintu Lantolle 22.6.1995. OPM KAO 1980–95.

56. Gustafson Tokion-suurlähetystölle 12.7.1995; Tokion-suurlähetystö Maria Serenius OPM KAO:lle 12.7.1995. OPM KAO 1980–95; Riina Kontkanen, Pasi Saukkonen & Ritva Mitchell, *Vientiä, vaihtoa, vaikuttavuutta. Selvitys kulttuuri- ja tiedeinstituuttien merkityksestä Suomelle*. Kulttuuripoliittisen tutkimuksen edistämistäitiö Cuporen verkkojulkaisu 12 (2012) 12, 66, <https://www.cupore.fi/images/tiedostot/2012/kulttiedinstitvaikutusv5.pdf> (28.11.2019); Finnish Institute in

Johtopäätökset: kulttuurilla länsi-integraation kaukoidäntielle

Artikkelissa olen kysynyt, miksi Suomi pyrki kulttuurisopimukseen Japanin kanssa, millaisen vaikutusmekanismin se tarjosi viranomaisille, ja millaisia vuorovaikutusmahdollisuuksia se loi kansalaisille. Kun sopimusta arvioidaan pehmeän vallan ja kulttuurisen valtiotaidon käsittein, havaitaan, että syyt, joiden takia Suomi tavoitteli sopimusta, olivat paitsi kulttuurisia myös ulko- ja kauppapolittisia. Sopimus institutionalisoi historiallisesti monipuoliset, aktiivisen Japanista kiinnostuneen kentän alhaalta ylös kummunneet kulttuurisuhteet. Samalla Suomen viranomaiset paransivat maan kansainvälistä asemaa valjastamalla nämä pehmeän vallan yhteiskunnalliset voimavarat kulttuuriseksi valtiotaidoksi, siis vahvistamalla Suomen houkuttavuutta Japanissa ja käyttämällä kulttuuriyhteistyötä ulko- ja kauppapolitiikan tukena ylhäältä alas ohjautuvassa kulttuuridiplomaattisessa prosessissa.

Sopimuksen avaamat pehmeän vaikuttamisen kanavat olivat lukuisia. Se teki tunnetuksi suomalaista kulttuuri-, tiede- ja taidetarjontaa muovaten niistä Japaniin sopivia verkottumismahdollisuuksia. Sopimus loi myös siteitä hallintojen välille ja laajensi rahoitusmahdollisuuksia sekä edisti japaninkielistä tiedottamista Suomesta ja suomen kieltä Japanissa. Lisäksi sopimus auttoi kasvattamaan uusia Suomen-ystävien sukupolvia kansalaisyhteiskuntien vuorovaikutusta tukien. Kulttuurista valtiotaitoa taas heijasti sopimuksen välineellinen käyttö. Se tasoitti tietä muille Japaniin suunnatuille päämäärille, kuten lentoliikennesopimukselle ja vientiteollisuudelle. Sopimuksen solmimisvaiheen julkisuutta käytettiin puolueettomuuspolitiikan esittelyyn, ja se toi Suomelle kansainvälistä hyväksyntää Japanin sopimuskumppanina parantaen Suomi-kuvaa. Diplomaatti Petri Tuomi-Nikulan mukaan ope-

tusministeriöllä oli ”oma Suomi-kuva-agendansa – joidenkin mielestä myös Suomi-kuvaukopoliittikkansa”, jota ministeriö toteutti korkeakoulu yhteistyön, Suomi-instituuttien ja suomen kielen ja kulttuurin opetuksen välityksellä.⁵⁷ Sopimus muokkasi Japanissa Suomea koskevan tiedon kokonaisuutta, mutta varsinainen Suomi-ihastuksen buumi, josta Japanissa raportoitiin 2000-luvulla, sai vielä odottaa internetin yleisty- mistä ja sosiaalisen median vetoapua.⁵⁸

Viranomaisille sopimus tarjosi vaikutusmekanismin, joka teki lopulta itse itsensä tarpeettomaksi vakiinnuttamalla rakenteet yhteyksille. Kansalaisille sopimus taas vahvisti olemassa olleita, ja avasi uusia, kokemisen, oppimisen ja tutkimisen maailmoja, jotka vastasivat kotimaiseen kysyntään. Toimeenpanon arviointi osoittaa sekä sopimuksen etuja että heikkouksia. Etuja olivat valtion yksittäisiä toimijoita suuremmat lihakset hankkia kumppaneita ja tuottaa kulttuurin ja tieteen tukipalveluja. Ulko- ja opetusministeriö toimivat kokoavana voimana hajanaiselle kentälle, kun uusia avauksia ideointiin ja neuvoteltiin. Konsultaatiot olivat esimerkki järjestelystä, jollaisilla ulko- ja kulttuuriasioiden hallinnot kansainvälistivät suomalaista yhteiskuntaa ja määrittivät suomalaisia ympäröinyttä kulttuurista todellisuutta kansallisin (kommenttikierros) ja ylijarjaisin (konsultaatiot) prosessein. Konsultaatioissa Suomen ja Japanin viranomaiset oppivat toistensa hallintokulttuureista, sitoutuivat periaatetasolla vaihtoon ja tarjosivat kulttuurivientiin hyväksytyille tapahtumille taloudellista, tiedotuksellista ja järjestelytukeaan. Verrattuna muihin Pohjoismaihin juuri Suomelle, jonka puolueettomuutta Neuvostoliiton naapurissa kyseenalaistettiin, muodollinen sopimus länsileirin maan kanssa toi uskottavuutta ja jatkuvuutta ja oli siksi päämäärä itsessään. Japanin näkökulmasta kulttuurisuhteet Suomeen jatko-

Japan, History, <http://www.finstitute.jp/about-us/history-2/> (3.10.2019); Linna & Suvanto 2007, 13–15; Heikki Mäkipään haastattelu: Henkinen rauha tokiolaisessa kadunkulmassa. Teoksessa Outi Smedlund & Yukako Uemura (toim.) *Japanin kieli Suomessa*. Helsingin yliopisto 2010, 247–250.

57. Petri Tuomi-Nikula, Kantinesta EU-puheenjohtajuuteen. Suomen julkisuusdiplomatia 1990-luvulla. Teoksessa Virpi Kivioja, Olli Kleemola & Louis Clerc (toim.) *Sotapropagandasta brändäämiseen. Miten Suomi-kuvaa on rakennettu*. Docendo 2015, 253–291, 261.

58. Rie Fuse, *Otherin Finland in Japan. Representation of Aki Kaurismäki's Films in Reviews in Japanese Magazines*. Tampereen yliopisto 2021; Laura Ipatti, At the Roots of the 'Finland Boom'. The Implementation of Finnish Image Policy in Japan in the 1960s. *Scandinavian Journal of History* 44:1 (2018), 103–130.

59. Hideko Mitsui, Moomintroll and Finland in Japan's Social Imaginary. *Journal of the Finnish Anthropological Society* 37:1 (2012), 5–12; Fuse 2021.

vat tuttua perinnettä ja perustuivat 1900-luvun aikana kansainvälisen politiikan käännteissä syntyneelle sympatialle: Pohjoismaista oli pitkään etsitty Japaniin yhteiskuntaelämän malleja, ja suomalainen kulttuuri tarjosi Japanissa samais-tuttavuutta.⁵⁹

Toisaalta myös sopimuksen heikkoudet olivat moninaiset. Valtion kuratoima vaihto ei sopinut pelkäsi kaupallisten päämäärien instrumentiksi, ja ulkopoliittiselta motiivilta putosi pohja Neuvostoliiton hajotessa. Hallinnollinen taakka ylitti ministeriöiden resurssit, eikä sopimuksen puiteluontoinen muotoilu taannut vastavuo-roista sitoutumista, rahoitusta tai aikataulua. Toimeenpano jäi etäiseksi yksittäisille tutkijoille ja taiteilijoille. Aidon yhteistyön huomattiin syntyvän tehokkaammin kentän suorissa kontakteissa. Suomi vahvisti virallista kulttuurista sidettä Japaniin myöhässä: Pohjoismaiden lisäksi esimerkiksi Britannian kulttuurivaihto Japaniin tähtäsi jo 1950–1970-luvuilla taloudellisiin ja poliittisiin etuihin tarjoten apurahoja, joiden japanilaisten vastaanottajien toivottiin rakentavan tuottoisia liikesuhteita, patoavan kommunismia ja tasapainottavan amerikkalaisten vaikutusta Japanissa.⁶⁰

Sopimuksen syntyneiden, toimeenpanon ja vaikutusten tarkastelun perusteella artikkeli esittää, että sopimus oli askel Suomen kulttuurisen länsi-integraation kaukoidäntiellä, palasen monitahoisessa palapelissä. Kulttuuri- ja tiedeyhteistyö kuului strategiaan, jolla Suomi ajoi kansallisia etujaan ja ankkuroitui ulko- ja kauppapoliittisesti määriteltyn tavoiteryhmään. Läsnäolo Aasian talousmahdin kulttuurimarkkinoilla vahvistui, samoin sitoutuminen uusien inhimillisen toiminnan sitein kapitalistista

liberaalidemokratiaa ja sopimus pohjaista maailmajärjestystä edustaneeseen maajoukkoon. Kulttuuridiplomatia Japanissa siis täydentää kuvaa Suomen länsi-integraation ja kansainvälistymisen ilmansuunnista ja toteutustavoista. Japaniin suuntasivat ”kaikki”, jotka ”halusivat siivun” talousihmeestä⁶¹, joka kuitenkin kuihtui 1990-luvun lamassa yhdessä suomalaisen Japaniinnostuksen kanssa. Gorbatšovin uudistaessa Neuvostoliittoa Suomen liikkumavara lisääntyi ja lähialueiden horjuessa lähentyminen Japaniin kävi ulko- ja kauppapoliittisesti yhä houkuttavammaksi. Vuorovaikutus Japaniin vilkastui Suomen kansainvälisen roolin ja toimintaympäristön mullistuessa, kun blokkijako vaihtui EU:n synnyksi ja Yhdysvaltojen dominoimaksi moninapaiseksi maailmaksi.

Ystävyyssyhdistys Japania ry:n toiminnanjohtaja Heikki Mallatin mukaan Siikalan kaltaisten ”tulielujen” eläköidyttyä opetusministeriön Japani-into hiipui eikä maa ollut enää ”2000-luvun porukalle sydämen asia”.⁶² Japanin-instituuttia vuosina 2002–2004 johtaneen Katja Valaskiven mukaan taas Suomen ja Japanin välillä kulki alati kasvava asiantuntijoiden ja päättäjien joukko, mutta kanssakäymistä haittasi edelleen ”riittämätön kulttuurin ymmärrys” ja kielitaidon puute.⁶³ Vaikka kulttuurisopimusta toimeenpanneista konsultaatioista luovuttiin,⁶⁴ sopimuksella virallistettujen suhteiden kehittämisen tarve säilyi uudelle vuosituhannelle.

VTM **Laura Ipatti** toimii väitöskirjatutkijana Turun yliopiston poliittisen historian oppiaineessa. **Sähköposti:** ljeipa@utu.fi

60. Christopher Aldous, Masking or Marking Britain's Decline? The British Council and Cultural Diplomacy in Japan, 1952–1970. Teoksessa Gordon Daniels & Chushichi Tsuzuki (toim.) *The History of Anglo-Japanese Relations 1600–2000 Vol. V. Social and Cultural Perspectives*. Palgrave 2002, 330–351.
61. Liittalan Japanin-toiminnoista vastaavan Juha Vesamäen ja Suomalais-japanilaista kauppakamaria johtavan Antti Kunaksen haastattelu: Heikki Valkama, Suomesta on tullut Japanissa myyntivaltti, jota kannattaa korostaa. Suuret markkinat ovat portti koko Aasiaan. *Yle Talous* 25.8.2021, <https://yle.fi/uutiset/3-12051211> (27.8.2021).
62. FN NN/hm [Heikki Mallat] 12.8.2012, Suomen ja Japanin kulttuurisopimukseen liittyen, Japania ry:n jäsenlehti *Fin-Nippon*, <http://www.japania.org/arkisto.php?type=uutinen> (13.11.2018).
63. Katja Valaskivi, Euroopan Japani ja Aasian Suomi. *Suomen Kuvalehti* 29 (2006), 59.
64. Nykyisin suositaan väljempää yhteistyöasiakirjoja kulttuurisopimusten sijaan, mutta vanhat sopimukset pysyvät voimassa, kunnes ne irtisanotaan. Kontkanen, Saukkonen & Mitchell 2012, 12; Linna & Suvanto 2007, 11; Kansainväliset sopimukset ja yhteistyöasiakirjat (MoU:t). Opetus- ja kulttuuriministeriö, <https://minedu.fi/kansainvaliset-sopimukset-ja-yhteistyöasiakirjat-mou-t-> (1.10.2019).

Laura Saarenmaa

”Tulkaa katsomaan! Takaamme että Teillä on hauskaa!”

Helsingin DDR Kulturzentrum itäsaksalaisen elokuvan näyteikkunana

Saksan jakautuminen kahteen ideologisesti vastakkaiseen valtioon näkyi Suomessa saksankielisen kulttuuritarjonnan laajentumisenä. Molempien Saksojen kulttuuripanostuksia Suomeen selittää maiden poikkeuksellinen, tasaväkinen asema Suomessa. Idän ja lännen etupiirien välissä tasapainoileva Suomi ei tunnustanut kumpaakaan Saksaa ennen vuotta 1973. Sen sijaan kauppa- ja kulttuurisuhteet olivat tiiviit. Kilpailua suomalaisten mielistä ja sydämistä käytiin Saksan yhteisen historian ja kulttuuriperinnön uusjaon kautta. Länsi-Saksa edisti saksalaisen kulttuurin ja kielen opetusta runoilijasuuruus Johann Wolfgang von Goethen nimeä kantavien, eri puolille Länsi-Eurooppaa sijoittuvien instituuttien avulla. Ensimmäiset Suomen Goethe-instituutit aloittivat toimintansa Jyväskylässä vuonna 1956 ja Tampereella vuonna 1961.¹ Itäsaksalaiset puolestaan pyrkivät omimaan Friedrich Schillerin, Heinrich

Mannin ja Johan Gottfried Herderin. Itäsaksalaiseksi profiloitua saksankielistä kirjallisuutta ja kulttuuria esittelevä DDR Kulturzentrum avattiin Helsingissä vuonna 1960 ensimmäisten DDR Kulturzentrumien joukossa. Vastaavia keskuksia oli avattu aiemmin ainoastaan Prahaan (1956) ja Varsovaan (1957).² Goethe-instituutin tavoin DDR Kulturzentrumin suurimmat panostukset kohdistuivat kielenopetukseen.³

Kielikoulutuksen ohella Helsingin DDR Kulturzentrumin pysyväluonteisin toimintamuoto oli DDR:n valtiollisen Deutsche Film-Aktiengesellschaft (DEFA) -tuotantoyhtiön tuottamien elokuvien maahantuonti, esittäminen ja esitystarkoitukseen lainaaminen. Vuonna 1946 perustettu DEFA tuotti sosialismin ihanteita vaalivia elokuvia niin kotimarkkinoille kuin länteen suuntautuneen kulttuuridiplomatian tarpeisiin.⁴ Tässä katsauksessa tarkastelen Helsingin DDR Kultur-

1. Seppo Hentilä, *Harppisaksan haarukassa. DDR:n poliittinen vaikutus Suomessa*. SKS 2004, 65–73.

2. Helsingin DDR Kulturzentrum toimi hallinnollisesti 1961 perustetun Deutch-Nordische Gesellschaftin (1974 alkaen DDR-Nordeuropa Gesellschaft) alaisuudessa. Pohjoismaisten ystäväseurojen katto-organisaatio oli nimeltään Kansojen ystävyyden liitto (Die Liga für Völkerfreundschaft der DDR [1961–1990]), joka oli DDR:ssä valtaa pitävän Saksan sosialistisen yhtenäisyyspuolueen (SED) alainen organisaatio. Hentilä 2004, 71; Tukholman DDR Kulturzentrumista Nils Abraham, *Die Politische Auslandsarbeit der DDR in Schweden. Zur Public Diplomacy der DDR Gegenüber Schweden nach der diplomatischen anerkennung (1972–1989)*. LIT Verlag 2007.

3. Yksi DDR Kulturzentrumin kielikoulutuspalveluja käyttänyt taho oli Suomen Yleisradio. Ylen radion saksankielisen ohjelmien päällikön Juhani Niinistön mukaan DDR Kulturzentrumin kielikurssit näkyivät itämyönteisyytenä termeissä, sanojen kirjoitusasussa ja muotoiluissa, joita toimituksissa ja Ylen hallinnossa 1970–1980-luvuilla käytettiin. Juhani Niinistö, puhelinhaastattelu 10.12.2021; Juhani Niinistö, Suomen poliittinen eliitti vältti Länsi-Berliiniä. Puheenvuoro. *Uusi Suomi* 9.11.2019, <https://puheenvuoro.uusisuomi.fi/jniinisto/suomen-poliittinen-eliitti-valtti-lansi-berliinia-vahan-pelkasikin/> (9.5.2022).

4. Maria Ivanova, *Cinema of Collaboration. DEFA Coproductions and International Exchange in Cold War Europe*. Berghahn Books 2019.

zentrumin elokuvatoimintaa ja DEFA-yhtiön tuottamien elokuvien esittämistä yhtenä DDR:n kulttuurivaikuttamisen muotona Suomessa. Alkuperäislähteinä toimivat Kansallisarkiston kokoelmaan kuuluvat Helsingin DDR Kulturzentrumin painotuotteet (1969–1990).⁵ Lisäksi viitataan aiemmassa tutkimuksessa käyttämäni Yleisradion tilastoaineistoon sekä Saksan yleisradioarkiston (Deutsches Rundfunkarchiv, DRA) Suomea koskevaan aineistoon.⁶

DDR:n kulttuurivaikuttamisesta Suomessa on julkaistu niukasti tutkimusta.⁷ Laajemman tutkimushuomion kohteena ovat olleet poliittisten puolueiden ja valtaeliitin suhteet Itä-Saksaan ja Itä-Saksan tiedustelun työntyminen suomalaisiin instituutioihin.⁸ Ruotsissa on viime aikoina suunnattu tutkimushuomiota DDR:n kulttuurivaikuttamiseen eri taiteenlajien kautta. Henrik Rosengren (2018) on tutkinut musiikkikoulutusta, Marie Cronqvist (2020) itäsaksalaisia lastenohjelmia ja Emil Stjernholm (2021) itäsaksalaisten elokuvien televisionäkyvyyttä.⁹

Elokuvien tärkeydestä myös DDR:n Suomeen ja Suomen televisioon suuntaamassa kulttuuri-diplomatiassa kertoo DDR:n televisioarkistoon talletettu, DDR:n television Deutscher Fernseh-

funkin (DFF) kansainvälisten suhteiden johtajalle Kurt Ottersbergille lähetetty muistio. DDR:n Helsingin kaupallisessa edustustossa 23.10.1967 päivätyssä muistiossa ilmaistiin huoli siitä, että panostuksista huolimatta itäsaksalaisia elokuvia ei ”edelleenkaan” näy Suomen televisiossa. Yhdeksi toimenpiteeksi ehdotettiin Helsingin DDR-Kulturzentrumin järjestämää, Yleisradion toimittajille tarjottavaa katselmusta, jossa DDR:n elokuvatuotantoa esiteltäisiin toimittajille ja ohjelmaostajille neljännesvuosittain. Suunnitelma ei tässä muodossa toteutunut.¹⁰

Aivan olematonta itäsaksalaisen elokuvan televisionäkyvyys ei Suomessa 1960-luvulla kuitenkaan ollut. Yleisradio esitti kansainvälistä teiselokuvien trendiä seurailevan DEFA-elokuvan *Vaikeneva kivi* (*Der Schweigende Stern*, DEFA 1959) jo loppuvuodesta 1962.¹¹ Myös Saksan natsimenneisyyttä kriittisesti käsittelevä *Murhaaja keskuudessamme* (*Die Mörder sind Unter Uns*, DEFA 1946) esitettiin televisiossa vuonna 1963.¹² Elokuvateatterissa tämä Wolfgang Staudten ohjaama synkkä moraalitarina oli esitetty Suomessa jo vuonna 1948.¹³

DEFA-elokuvia esitettiin Suomessa pääsääntöisesti neuvostoliittolaisen elokuvan maahan-

5. Helsingin DDR Kulturzentrumin painotuotteet -aineisto kattaa vuodet 1969–1990 ja käsittää 9 mappia Kulturzentrumin tapahtumatiedotteita ja ohjelmalehtisiä, kutsukirjeitä ja muita tapahtumiin liittyviä tiedotteita ja monisteita. Elokuva-toiminnan kannalta toistuvien tekstilajien aineistossa ovat kutsukirjeet, tulevaa ohjelmistoa esittelevät esitysaikataulut sekä elokuvien suomenkieliset synopsit. Tapahtumien valmisteluun tai Kulturzentrumin toimintaan liittyvää kirjenvaihtoa, kokouspöytäkirjoja, muistioita, toimintasuunnitelmia tai muita tausta-aineistoja kokoelma ei sisällä.
6. Laura Saarenmaa & Marie Cronqvist, Cold War Television Diplomacy. The German Democratic Republic on Finnish Television. *Nordicom Review* 41:1 (2020), 19–31; Saarenmaa Laura, Sehr Geehrter Kollege, Lieber Freund! Itä-Saksan yhteydenpito Yleisradioon 1966–1990. *Media & Viestintä* 44:1 (2021), 50–71.
7. Sakari Silvola, *Nukkumatin kylmä sota*. SKS 2021; Antti Miettunen-Nordström, DDR:n ystävyyskaupunkipolitiikka Suomessa 1955–1975. Helsingin yliopisto, Yleisen historian pro gradu -tutkielma 2015; Olivia Griese, *Kulturpolitik und Kalter Krieg. die Konkurrenz von Bundesrepublik und DDR in Finnland 1949–1973*. Wiesbaden 2006; Tiiu Hovi, Erityistapaus Suomi, kulttuuriköyhä DDR? DDR:n kulttuuripolitiikka Suomessa länsisaksalaisen tutkimuksen valossa. Turun yliopisto, poliittisen historian pro gradu -tutkielma 1999.
8. Kimmo Elo, DDR:n tieteellis-tekninen vakoilu kylmän sodan aikana. Esimerkkinä tapaus ”Larsen”. *Ennen ja nyt* 20:2 (2020), 69–86; Alpo Rusi, *Tiitisen lista. Stasin vakoilu Suomessa 1960–1989*. Gummerus 2012; Jukka Seppinen, *Suometumisen syövereissä*. WSOY 2011; Kimmo Elo & Helmut Müller-Enbergs, Suomen merkitys DDR:n ulkomaantiedustelun kohteena. *Kosmopolis* 40:4 (2010), 31–47; Alpo Rusi, *Vasemmalta ohi. Kamppailu Suomen ulkopoliittisesta johtajuudesta rautaesiripun varjossa 1945–1990*. Gummerus 2007; Seppo Hentilä, *Harppisaksan haarukassa. DDR:n poliittinen vaikutus Suomessa*. SKS 2004; Seppo Hentilä, *Kaksi Saksaa ja Suomi*. SKS 2003.
9. Henrik Rosengren, Musik som politik. Musikrelationerna Sverige-DDR. Propaganda, kulturarv, karriär. *Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 2018*, 75–87; Marie Cronqvist, From Socialist Hero to Capitalist Icon. The Cultural Transfer of the East German Children’s Television Programme *Unser Sandmännchen* to Sweden in the early 1970s. *Historical Journal of Film, Radio and Television* 41:2 (2021), 378–393; Emil Stjernholm, GDR Cinema on Swedish Television. The formation of cultural contacts and the reception of East-German narratives. *View. Journal of European Television History and Culture* 10:19 (2021), 41–58.
10. Saarenmaa 2021, 55–56.
11. TV1 22.11.1962.
12. TV1 9.11.1963
13. Elonet, https://elonet.finna.fi/Record/kavi.elonet_elokuva_159878 (9.5.2022).

tuontiin ja levitykseen keskittyneen Kosmos-filmin omistamassa Capitol-teatterissa Helsingin Mannerheimintiellä.¹⁴ Kosmos-Filmin lisäksi itäsaksalaisia elokuvia toivat maahan työväenliikettä lähellä ollut, vuosina 1955–1962 toiminut Allotria-Filmi Oy sekä vuonna 1919 perustettu Suomi-Filmi.¹⁵ Kaupallisten levittäjien lisäksi DEFA-elokuvia toivat maahan myös vuonna 1954 perustettu Suomi-DDR-Seura ja Helsingin DDR Kulturzentrum. Näiden toimijoiden kautta elokuvat levisivät ystävyysseurojen paikallisosastojen, opiskelijajärjestöjen ja elokuvakerhojen esityksiin eri puolille Suomea. Vaikka elokuvateatterit alkoivat 1960-luvulla menettää lipputuloloja televisiolle, nuorten kaupunkilaisten keskuudessa elokuvat olivat edelleen suosittua ajanvietettä. Etenkin poliittisesti aktiivisen opiskelijanuorison keskuudessa elokuvakerhotoiminta eli 1960–1970-luvuilla kukoistuskauttaan.

DDR:läisten kulttuurivaikuttajien näkökulmasta televisio nähtiin kuitenkin valtakunnallisen kattavuutensa takia ylivoimaisena mas-

■ Kuva 1. *Murhaaja keskuudessamme* (Die Mörder Sind Unter Uns, DEFA 1946) kertoo lääkäristä (Wilhelm Borchert), joka haluaa kostaa sodanaikaiselle upseerilleen (Arno Paulsen) keskitysleirillä aiheuttamansa kuolemat. Lähde: kuvakaappaus elokuvasta.

samediana. DDR:n kaupallisessa edustustossa, (1973 alkaen DDR:n suurlähetystö) työskenneltiin pitkäjänteisesti DEFA-elokuvien saamiseksi Suomen televisioon. Lähetystössä järjestettiin elokuvien ennakkokatselmuksia ja toimitettiin Yleisradion johdolle ennakkotietoja televisioesitykseen tarjolle tulevista elokuvista ja ohjelmista.¹⁶ Vuosikausien ponnistukset tuottivat verrattain vaatimattomia tuloksia. Ohjelmistoon päätyi valikoima itäsaksalaisia elokuvia, mutta erityisen kunnianhimoisesta DEFA-elokuvien tarjonnasta ei voida puhua. Vuosien 1957–1991 välillä Yleisradion televisiokanavilla esitetyistä 45 DEFA-elokuvasta suurin osa oli lastenelokuvia ja kepeitä ihmissuhdehupailuja.¹⁷ Poliittisesti kantaaottavat ja propagandistiset DEFA-elokuvat eivät, muu-

14. Kosmos-filmistä Mia Öhman, Peili-elokuvan vastaanotto Suomessa. Andrei Tarkovski neuvostotelokuvan keulakuvana Suomessa. *Lähikuva* 32:1 (2019), 27–45; Kaarle Stewen, Elokuvahistorian unohtettu luku. Miten Suomesta tuli neuvostotelokuvan näyteikkuna. *Kanava* 3 (1999), 169–172.

15. Mia Öhman, Jussi Kohonen puhuu. *Lähikuva* 28:3 (2015), 70–81; Anu Seppälä, Neukkufilmin laukkurysssä Jussi Kohonen opetti suomalaiset katsomaan neuvostotelokuvia. *Helsingin Sanomat* 6.2.2000.

16. Saarenmaa 2021.

17. Ylen esittämien koti- ja ulkomaisten kokoillan elokuvien taulukko (1957–1991) ei ole kattava, joten lukumäärää voi pitää ainoastaan suuntaa antavana.

tamaa poikkeusta lukuun ottamatta, päätyneet televisioesitykseen. Neljä DDR:läistä elokuvaa kiellettiin vuosina 1959–1962 Suomen elokuvatarkastamon toimesta Suomessa kokonaan. Nämä 1950-luvun lopulla valmistuneet elokuvat esittivät rajua Saksan Liittotasavallan vastaista propagandaa ja vihjailivat entisten kansallissosialistien nousseen Liittotasavallassa maan johtaviin asemiin.¹⁸

Sensuuriperusteen taustalla lienee ollut Suomen ulkopoliittisesti herkkä suhde kahteen ideologisesti vastakkaiseen leiriin kuuluneeseen Saksaan. Natsi-Saksan vaiheita kriittisesti käsitelleet elokuvat saattoivat olla Hitlerin rinnalla taistelleelle, Neuvostoliiton ystäväksi heittäytyneelle Suomelle muutenkin epämieluisia. Ruotsin televisio SVT ei torjunut antifasistisia DEFA-elokuvia yhtä kategorisesti. SVT esitti muun muassa Konrad Wolfin antifasistiset moraliteetit *Professor Mamlock* (1961) ja *Ich war Neunzehnen* (1968) sekä dokumentaristikaksikko Walter Heynowskin ja Gerhard Scheymannin Hitlerjugend-järjestöstä kertovan dokumentin *Der Mann ohne Vergangenheit* (1970). SVT esitti tuoreeltaan myös osia natsi-Saksan asevoimissa palvelleen Siegfried Müllerin haastatteluelokuvasta *Lachende Mann* (1966).¹⁹ Suomessa näitä elokuvia ei Yleisradion ohjelmistossa nähty. Sen sijaan näitä elokuvia esitettiin elokuvakerhojen ja seurojen näytöksissä, Tampereen elokuvajuhlilla ja DDR Kulturzentrumin järjestämissä elokuvatilaisuuksissa.

Nostan seuraavaksi Helsingin DDR Kulturzentrumin elokuvaohjelmistosta esimerkkejä, joilla DDR määritteli suhdettaan menneisyyteen ja ympäröivään maailmaan ja muotoili omiin kansalaisiinsa kohdistuvia odotuksia ja ihanteita. Ensimmäisen ja tärkeimmän DEFA-elokuvien tyyppin muodostavat antifasistiset moraalitarinat, joilla DDR:ssä otettiin ideologista etäisyyttä Saksan fasistiseen lähimenneisyyteen.

Antifasisteja, ”intiaaneja” ja akateemisia naisia

DDR:n kulttuuripropagandan keskeisenä tehtävänä oli perustella sosialistisen järjestelmän paremmuutta. Tärkeä työkalu tässä oli historia.²⁰ Edistyksellistä historiakuvausta rakennettiin myös DEFA-tuotantoyhtiön historiaelokuvissa. Samalla niissä tehtiin pesäeroa Länsi-Saksaan ja epämieluisiin historian elementteihin. Historiaelokuvien ykkösnimi oli juutalaistaustainen Wolfgang Staudte, joka käsitteli elokuvissaan *Rotation* (DEFA 1949)²¹, *Ich War Neunzehnen* (DEFA 1968)²² ja *Lissy* (DEFA 1957)²³ Kolmannen valtakunnan nousua ja tuhoa, työväenluokan moraalista voittoa sekä epäpoliittisuuden kustautumista. Ensimmäisen maailmansodan aattoon ajoittuvan *Alamaisen (Der Untertan, DEFA 1951)*²⁴ tarinaa tulkittiin sitäkin vertauskuvana natsivallan mahdollistaneille mielitelijöiden joukolle. Kurt Maetzigin, Konrad Wolfin ja Frank Beyerin historiapolitiittiset elokuvat pureutuivat juutalaisten kohtaloihin natsi-Saksassa. *Maetzigin Ehe im Schatten* (DEFA 1947)²⁵ kertoo näyttelijästä, joka päätyi itsemurhaan juutalaisen vaimonsa jouduttua keskitysleirille. Wolfin *Professor Mamlock* (DEFA 1961)²⁶ on juutalaiskirurgi, joka natsihallinnon myötä menettää työnsä ja päätyy itsemurhaan poliittista flegmaattisuuttaan katuen. Beyerin *Nakt Unter Wölfen* (DEFA 1963)²⁷ kertoo keskitysleiriltä kanssavankien avulla selviävästä juutalaispojasta, ja *Jakob der Lügner* (DEFA 1974)²⁸ juutalaisgetossa piilotellusta radiosta, josta kuuluu toivoa antavia uutisia Puna-armeijan lähestymisestä.

Toisen tärkeän, Kulturzentrumin esittämien DEFA-elokuvien tyyppin muodostavat genre-elokuvat, jotka käänsivät Hollywoodin vakiintuneet asetelmat pääläelleen ja esittivät länsimaisista mallitarinoista sosialistisia versioita. DEFA:n suurimpiin tuotannollisiin satsauksiin kuului-

18. Jari Sedergren, *Taistelu elokuwasensuurista. Valtiollisen elokuvatarkastuksen historia 1946–2006*. SKS 2006, 115–118.

19. Stjernholm 2021.

20. Hentilä 2004, 65.

21. es. Kulturzentrumissa 13.5.1975.

22. es. Kulturzentrumissa 18.4.1974.

23. es. Kulturzentrumissa 26.1.1983.

24. es. Kulturzentrumissa 26.1.1971.

25. es. Kulturzentrumissa 2.2.1977.

26. es. Kulturzentrumissa 14.10.1980.

27. Kulturzentrumin esityspäivämäärä ei tiedossa. Elokuva esitettiin Helsingissä sosialististen maiden elokuvaviikolla 24.–30.4.1975.

28. es. Kulturzentrumissa 13.11.1975.

vat lännenelokuvia versioivat ”intiaanelokuvat” (*Indianerfilme*), joissa tarina kerrottiin amerikkalaisten valloittajien sijaan alkuperäiskansojen näkökulmasta. Alkuperäiskansan päällikköä esitti elokuvissa usein punaihoiseksi meikattu, peruukkipäinen jugoslaavi Gojko Mitic.²⁹ Helsingin DDR Kulturzentrumissa esitettiin DEFA:n kymmenestä ”intiaanelokuvasta” heti tuoreeltaan viisi: *Tödlicher Irrtum* (DEFA 1970)³⁰, *Osceola* (DEFA 1971)³¹, *Tecumseh* (1972)³², *Apachen* (DEFA 1973)³³, ja *Ulzana* (DEFA 1974)³⁴ (es. 5.2.1975). Lisäksi Kulturzentrumissa esitettiin neuvostoliittolaisen Mosfilmin kanssa yhteistyössä tehty, avaruuteen sijoittuva tulevaisuusutopia *Eolomea* (DEFA 1972)³⁵.

Kolmannen DEFA-elokuvien ryhmän muodostavat korkeakoulutettujen, kaupunkilaisten nuorten akateemisten elämän ristiriitoja käsittelevät elokuvat. Lothar Warneken elokuvassa *Leben mit Uwe* (DEFA 1974)³⁶ väitöskirjaansa viimeistelevä biologimies pohtii vaativan tutkimustyön ja perhe-elämän yhdistämistä. Elokuvassa *Liebeserklärung an G.T.* (DEFA 1971)³⁷ nuori naisfyysikko saa johdettavakseen laajan tutkimusprojektin, mutta samaan aikaan olisi myös pariutumisen aika. Työn kautta löytyy matemaattikopartneri ja niin työprojekti kuin haave lapsesta toteutuu. Vastaavasti elokuvassa *Der Dritte* (DEFA 1972)³⁸ matemaatikko-yksinhuoltajaäiti etsii uutta partneria ja löytää sopivan miehen työtovereidensa joukosta. Rikoselokuvassa *Ärztinnen* (DEFA 1983)³⁹ murhetta naislääkärille aiheuttaa vastuuton lääketehdas.

Akateemisesti koulutettujen naispäähenkilöiden kautta vahvistettiin käsitystä DDR:stä tasa-arvon mallimaana, jossa naisten oli mahdollista yhdistää korkeakoulutus, vaativa asiantuntijatyö

ja tyydyttävä perhe-elämä.⁴⁰ Jos historiaelokuvat rakensivat Itä-Saksalle ideologisesti mielekäästä menneisyyttä ja ”intiaanelokuvat” määrittelivät suhteita muuhun maailmaan, modernien ammattidraamojen kautta piirtyi esiin ihanne DDR:n nykyisyydestä korkeakoulutettujen, vapaiden akateemisten yhteiskuntana. Siinä elämän avainkysymykset eivät liittyneet SED-puolueen kontrolliin, vaan ammatillisiin valintoihin ja työ- ja yksityiselämän ihanteelliseen yhdistämiseen. Osa edellä mainituista elokuvista päätyi Suomessa myös teatterilevitykseen ja televisioon, joten näiden elokuvien voi ajatella osaltaan vaikuttaneen suomalaisten mielikuviin Itä-Saksasta modernina hyvinvointivaltiona kattavine päivähoitojärjestelmineen.

Tapahtumia ja tilaisuuksia

Paasivuorenkadun tiloissa järjestettyjen kuukausittaisten elokuvailtojen ohella DDR Kulturzentrum oli vuosien mittaan mukana toteuttamassa lukuisia elokuva-aiheisia tapahtumia ja tilaisuuksia. Iso vuosittainen satsaus oli sosialististen maiden elokuvaviikko, joka järjestettiin Helsingissä vuodesta 1970 alkaen. DEFA-elokuvia esiteltiin myös osana Suomen Elokuva-arkiston ohjelmitoa teemakokonaisuuksina (”Oopperan ja operetin juhlaa – musiikkielokuvia DDR:stä”) ja retrospektiiveinä (”DDR 25 vuotta”, ”DDR:n elokuvia 20 vuoden ajalta”, ”Heynowski & Scheymann -retrospektiivi”). Kulturzentrum järjesti myös elokuva-aiheisia esitelmä- ja keskustelutilaisuuksia nimekkäine itäsaksalaisine tekijävieraineen. Toukokuussa 1969 Kulturzentrumissa vierailleet dokumenttiohjaajat Walter Heynowski ja Gerhard Scheumann kertoivat Vietnamin sotaa käsittelevästä neliosaisesta dokumenttisarjastaan *Pilo-*

29. DEFA:n ”intiaanelokuvista” esim. Evan Torner, *The Red And the Black. Race in the DEFA indianerfilm Osceola. New German Review. A Journal of Germanic Studies* 25:1 (2011), 61–82.

30. es. Kulturzentrumissa 19.11.1970.

31. es. Kulturzentrumissa 20.1.1972.

32. es. Kulturzentrumissa 12.10.1970.

33. es. Kulturzentrumissa 29.11.1973.

34. es. Kulturzentrumissa 5.2.1975.

35. es. Kulturzentrumissa 17.1.1973. *Eolomeasta* ja muista DEFA:n tietiselokuvista Sonia Fritzsche, *A Natural and Artificial Homeland. East German Science-Fiction Film Responds to Kubrick and Tarkovsky. Film & History. An International Journal of Film and Television Studies* 40:2 (2010), 80–101.

36. es. Kulturzentrumissa 12.3.1975.

37. es. Kulturzentrumissa 11.11.1971.

38. es. Kulturzentrumissa 30.11.1972.

39. es. Kulturzentrumissa 10.10.1985.

40. DEFA-elokuvien naispäähenkilöistä Jennifer Creech, *Mothers, Comrades and Outcasts in East German Women's Films. Indiana University Press* 2016.

ten Im Pyjama (1968)⁴¹. Vuonna 1971 Helsingissä vierailivat saksalaisesta antifasistisesta vastarintaliikkeestä kertovan *KLK an PTX – Rote Kapelle* (DEFA 1971)⁴² -elokuvan tekijät. Huhtikuussa 1974 DDR:n elokuva-arkiston johtaja Manfred Lichtenstein esitelmöi DDR:n kulttuuripolitiikasta, ja marraskuussa 1976 kuultiin DEFA:n perustajajäseniin kuuluneen Kurt Maetzigin DDR:n elokuva-tuotantoa käsittelevä esitelmä.

Kävijöiden toiveita selvitettiin kyselylomakkeilla, joissa tiedusteltiin millaisia sisältöjä ja tapahtumia Kulturzentrumiin toivottiin. Myös esitettyjen elokuvien sisällöistä esitettiin kysymyksiä (”tuntuivatko elokuvat teistä vakuuttavilta?”). Kulturzentrumin laatimien kirjeiden ja kyselyjen kohtelias sävy, ylisanat ja suostuttelut (”Tulkaa katsomaan! Takaamme että teillä on hauskaa!”⁴³) kertovat työpanoksista, joita yleisöpohjan rakentaminen ja ylläpitäminen vuosien mittaan vaati. 1980-luvulle tultaessa voi aistia innostuksen elokuvailtoja kohtaan alkavan laantua.

Yleisöpohjan laajentamispaineista 1980-luvulle tultaessa kertovat lähiseudun asukkaista koostuvan Siltasaariseuran jäsenille osoitettu kutsu tutustumistilaisuuteen sekä kutsuihin ilmestyvät maininnat ”ilmaisista virvokkeista”. 1980-luvulla DDR Kulturzentrumin keskustelutilaisuuksien fokus siirtyi kulttuuripolitiikasta yleisyhteiskunnallisiin aiheisiin. Viimeisinä vuosinaan DDR Kulturzentrum tarjosi keskustelufoorumin Euroopan rauhanpolitiikan, aseistariisunnan, ympäristöongelmien, DDR:n poliittisen tilanteen ja lopulta myös *Wenden* (eli saksoiden yhdyntymisen) käsittelyyn. Elokuvaesitykset jatkuivat keskeytyksettä kesään 1990 asti ja palvelivat viime vaiheessa etenkin lastenelokuvan ystäviä. Viimeiseksi Kulturzentrumin esittämäksi elokuvaksi jäi DEFA-komedia *Anton der Zauberer* vuodelta 1977.⁴⁴

Yhteenvedo ja jatkokysymyksiä

Helsingin DDR Kulturzentrum esitti DDR:läisiä elokuvia helsinkiläisille sosialismin ja sosialistimaiden elokuvan ystäville. Lisäksi DDR Kul-

turzentrum toimi elokuvalainaamona seuroille ja kerhoille, jotka halusivat esittää itäsaksalaista elokuvaa tilaisuuksissaan eri puolilla maata. Yksi aktiivisista lainaajista oli tamperelainen elokuva-kerho Monroe, joka palkittiin Kansojen ystävyyden liiton kultaisella ansiomerkillä DDR:läisen elokuvan tunnetuksi tekemisestä Suomessa.⁴⁵ Vaikka Kulturzentrumin omat elokuvatilaisuudet palvelivat oletettavasti verrattain pientä helsinkiläisyleisöä, pitkällä aikavälillä DDR Kulturzentrumin panosta DEFA-elokuvan esittäjänä voidaan pitää merkittävänä. Elokuvia esitettiin lähes kolmenkymmen vuoden ajan säännöllisesti vähintään kerran kuussa, ja niitä saatettiin esittää illan aikana useita. DDR Kulturzentrum esitti siten vuosien mittaan määrällisesti enemmän DEFA-elokuvia kuin mikään muu taho Suomessa. Kuten tässä katsauksessa olen tuonut esiin, ohjelmisto oli laaja ja käsitti niin ”klassikoita” kuin uutta tuotantoa, lastenelokuvaa, lyhytelokuvia ja dokumentteja.

DDR Kulturzentrum esitti elokuvia nimenomaan kulttuurivaikuttamisen tarkoituksessa. Päämääränä ei siis ollut myydä itäsaksalaista elokuvaa suomalaisille, vaan levittää sosialismin ideologiaa ja kertoa elokuvan kautta DDR:n sosialistisen järjestelmän ylivoimaisuudesta. Jatkokäytökset tuonevat lisävalaistusta Kulturzentrumin käytäntöihin, tekijöiden ja toimijoiden verkostoihin, elokuvaan taidemuotona kohdistuviin odotuksiin sekä mahdollisesti elokuvaohjelmiston vuosien varrella synnyttämiin keskusteluihin. Jatkossa selvinnee myös, minkä kokoista joukkoa Kulturzentrumin elokuvatilaisuudet ovat Suomessa ja muualla maailmassa puhutelleet, ja missä määrin ne ovat muokanneet suomalaisten elokuvaharrastajien ajattelua poliittisia piirejä laajemmin.

Dosentti **Laura Saarenmaa** työskentelee yliopistonlehtorina mediatutkimuksen oppiaineessa Turun yliopistossa. **Sähköposti:** laura.saarenmaa@utu.fi

41. Osa 3. es. Kulturzentrumissa 7.5.1969.

42. es. Kulturzentrumissa 21.9.1971.

43. Kutsu *Hauptmann Florian von der Mühle* (DEFA 1968) -historiahupailun esitystilaisuuteen 11.12.1969 Helsingin DDR Kulturzentrumissa.

44. es. Kulturzentrumissa 11.6.1990.

45. Raimo Silius, puhelinhaastattelu 2.12.2021.

Maarit Leskelä-Kärki

Mihin menneitä elämiä käytämme?

Historiallisen Aikakauskirjan edellisessä numerossa (1/2022) tutkijatohtori Rose-Marie Peake ja väitöskirjatutkija Saara Hilpinen jatkoivat dosentti Tuula Juvosen viime vuonna aloittamaa keskustelua kotimaisen historian tutkimuksen suhteesta niin sanottuun sateenkaarihistoriaan. Peake ja Hilpinen näyttävät olevan suhteellisen samaa mieltä Juvosen kanssa siitä, että historian tutkijat ovat olleet sokeita queer-historiallisille lähestymistavoille ja pohtivat syitä tilanteeseen.

Sateenkaarihistorian termiä he eivät sinänsä avaa, vaan käyttävät sitä Juvosen tapaan sateenvarjokäsitteenä homoseksuaalien, lesbojen, biseksuaalien tai trans-identiteetin omaavien ihmisten näkymiselle historiankirjoituksessa. Tarkempaa erittelyä tai pohdintaa siitä, miten tätä tehdään ja millaisia (eettisiä) ehtoja ja mahdollisuuksia menneisyyden lähteet meille asettavat, he eivät niinkään tuo esiin.

Puheenvuoro suuntaa moniaalle, mutta yhdeksi kiintopisteekseen se ottaa elämäkertakirjoittamisen historian tutkimuksen kentällä, koska siinä sivutaan ”läheisimmin yksityiselämää” sekä omaelämäkerrallisia lähdeaineistoja. Kirjoittajat penäävät rohkeutta historioitsijoilta ja tuovat eri sanankänteissään esiin, miten heidän mielestään aihepiiri on historioitsijoista tuntunut ”hankalalta”. Aiempaa historian tutkimusta on heidän mukaansa leimannut pelko, arkuus, liiallinen soveliaisuuden vaade tai häpeä, jotka ovat tuottaneet heteronormatiivista historiankirjoitusta.

Dialogia menneiden elämien kanssa

Tekstissään Peake ja Hilpinen käyttävät elämäkertatutkimuksellista ”tuotantoani” eli yhtä

yleistajuisesti tietokirjaksi suunnattua teostani *Toisten elämät: Kirjoituksia elämäkertoista* (2017) esimerkkiaineistona osoittaakseen, että suomalaisen elämäkertatutkimuksen laji on sokeaa ”sateenkaarihistorian” näkökulmille. He katsovat, että ”typistän” kirjassani esiintyvät monenlaiset ja monia sukupuoli-identiteettejä omanneet naiset heteroseksuaaleiksi ja piilotan näin monimuotoisia seksuaalisuuksia, koska en nimeä tai luokittele käsittelemiäni naistoimijoita tai käsittele heidän seksuaalista suuntautumistaan.

Tavoitteenani oli kyseisessä teoksessa tuoda esiin sellaista menneisyyden ihmisestä kirjoittamisen ja kertomisen tapaa, joka välttää yksioikoisten totuuksien kirjaamista sekä sallii epävarmuuden ja tulkintojen moninaisuuden. Teokseni viimeisessä luvussa ”Dialogia toisen kanssa” viitataan kahden elämäkerrontatutkijakollegan näkemykseen siitä, miten toisen elämästä kirjoittamisen pitäisi tavoitella ”hauraampaa, alttiimpaa, vähemmän väittäväää ja totuuksia haakevaa kirjoittamisen tapaa”.

Tärkeä juonne kirjassani on myös sen pohtiminen, mihin me käytämme menneitä elämiä. Toisen elämästä kirjoittaminen on aina eettisesti ongelmallista, ja siksi meidän tulisi pohtia oman aikamme arvoja ja asenteita sekä puntaroida suhdettamme tutkimuskohteeseen. Menneisyys ei voi olla nykyisyyden poliittisten tavoitteiden väline, vaan meidän on oltava avoimia menneisyyden monimuotoisuudelle ja ristiriitaisuudelle, mikä ei välttämättä aina istu omiin ihanteisiimme ja arvoihimme.

Kirjan yhtenä tavoitteena oli tuolloin kaksikymmenvuotisen tutkijantaipaleeni keskeisten näkemysten ja erilaisten elämäkerrallisten

aineistojen saattaminen yhteen ja sen pohtiminen, miten ja miksi kerromme toisten elämistä. Tärkeänä lähtökohtana oli menneisyyden naisten kirjallisen toimijuuden ja elämäkertakirjallisen pioneeriuden esiinnostaminen.

Osoittautui, että monet kirjoittavat naiset olivat osallistuneet merkittävien tavoin suomalaisen elämäkertakirjallisuuden muotoutumiseen. Kirjassani seikkailee monenlaisia, eri elämäntilanteissa ja yhteiskunnallis-kulttuurisissa konteksteissa toimineita naisia, joiden seksuaalisen suuntautumisen tai sukupuoli-identiteetin pohdinta ei kuitenkaan ollut tämän kirjan kohteena. Tarkastelen myös kaunokirjallisuutta, elokuvaa, teatteria ja musiikkia elämäntarinoiden rakentamisen paikkoina. Esimerkiksi brittiläisen artistin Goldfrappin levyä *Tales of Us* tulkitseen seksuaalisen monimuotoisuuden näkökulmasta – pohdin, miten näissä lauluissa yksilön identiteetti on muuntuva. Goldfrappin laulutekstit ja niihin tehdyt videot avaavat queer-katseen toisen elämään.¹

Toisten elämät -teoksen lisäksi olen tutkimuksessani tarkastellut esimerkiksi naisten seksuaalisuuden ilmenemistä omaelämäkerrallisissa lähteissä ja kaunokirjallisuudessa, naisten välisten suhteiden historian monitulkintaisuutta sekä erilaisia miesten ja naisten välisten suhteiden verkostoja.² Väitöskirjassani *Kirjoittaen maailmassa: Krohnin sisaret ja kirjallinen elämä* (2006) pohdin paitsi kahden naisen, Aune Krohnin ja Liisa Tarvon, elämänkumppanuuden ja heidän rakentamansa yhteistalouden tulkinnallisia kehyksiä myös seksuaalisen identiteetin määrittämistä Jalmari Finnen ja Erkki Melartinin kohdalla.³ Sukupuolen ja seksuaalisuuden tema-

tiikka on siten ollut tutkijantyössäni monin tavoin esillä.

Naishistorian aiemmat sukupolvet

Historiantutkimuksessa on paljon katvealueita ja erilaisia marginaaleja, ja on tärkeää, että näitä nostetaan esiin. Yhtä lailla on selvää, että nykyaika nostaa menneisyydestä tarkasteluun uusia, tärkeitä tutkimisen alueita. Historiallisesti on myös ollut aikoja, jolloin esimerkiksi homoudesta on ollut mahdotonta puhua elämäkertatutkimuksessa sen rikosoikeudellisen luonteen tähden. Ylivoivaisuuttakin on varmasti ollut, joskin feministisen historian tutkimuksen sisällä esimerkiksi debatti naisten välisten läheisten ystävyysuhteiden ja elämänkumppanuuksien tulkinnoista on ollut kiihkeän pohdinnan kohteena vähintäänkin 1980-luvun alun Lillian Fadermanin klassikkotutkimuksesta lähtien.⁴

Kun puhumme ”sateenkaarihistoriasta” tai queer-luennasta onkin tärkeää tunnistaa, millaisia keskusteluja on käyty aiemmin ja mille pohjalle nykyinen sukupuolihistoria rakentuu. Aiemmalle tutkimukselle on tärkeää antaa tunnustus perehtymällä siihen, koska ilman menneisyyttä meillä ei voi olla nykyisyyttä. Koko historian tutkijan koulutus perustuu siihen eettiseen tavoitteeseen, että meidän on tarkistettava, mitä aiemmin on tutkimuskentällä tehty ja millä tavoin haluamme omalla tutkimuksellamme osallistua jo käytyyn tutkimuskeskusteluun. 1800-luvun loppupuolen naisaktivistit tunnistivat esikuvien ja traditioiden tärkeyden,⁵ ja tämä on jatkunut feministisen tutkimuksen perinteissä.

Nais- ja sukupuolihistorioitsijat ovat usein olleet marginaalissa tiedeyhteisöissä ja yhä

1. Maarit Leskelä-Kärki, *Toisten elämät. Kirjoituksia elämäkerroista*. Avain 2017, 200–212.

2. Ks. esim. Maarit Leskelä-Kärki, Eletyn ja fiktiivisen rajamailla. Eeva Kilven Naisen päiväkirja kirjailijan tunnustuksena. Teoksessa Maarit Leskelä-Kärki, Karoliina Sjö & Liisa Lalu (toim.) *Päiväkirjojen jäljillä. Historiantutkimus ja omasta elämästä kirjoittaminen*. Vastapaino 2020; Maarit Leskelä-Kärki, Kirjeet ja kerrotuksi tuleminen kaipuu. Kirjailija Helmi Krohnin ja säveltäjä Erkki Melartinin kirjeystävyyden, 1906–1936. Teoksessa Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.) *Kirjeet ja historiantutkimus*. SKS 2011; Maarit Leskelä-Kärki, Sivistyneistönaisen kuuma veri. Teoksessa Kukku Melkas et al. (toim.) *Läpikulkuihmissä. Muotoiluja kansallisuudesta ja sivistyksestä 1900-luvun alun Suomessa*. SKS 2009; Maarit Leskelä-Kärki, Narrating life-stories in-between the fictional and the autobiographical. *Qualitative Research* 8 (2008), 325–332; Maarit Leskelä, Kaipaava, haluava, seksuaalinen nainen Aino Kallaksen päiväkirjoissa. Teoksessa Kari Immonen, Ritva Hapuli, Maarit Leskelä & Kaisa Vehkalahti (toim.) *Modernin lomo ja pelko. 1800- ja 1900-lukujen vaihteen sukupuolisuudesta*. SKS 2000, 211–244.

3. Ks. Leskelä-Kärki 2006, 519–530, 546–554.

4. Lillian Faderman, *Surpassing the love of men. Romantic friendship and love between women from Renaissance to present*. The Women’s press 1985. Ks. tuoreesta naisten välistä ystävyttä koskevasta tutkimuksesta Suomessa: Miira Vuoksenranta, Ystävyys kuin virvatuli. Löystyvät ystävyden siteet entisten Tammisaaren seminaarilaisten kirjeissä 1870-luvulla. *Ennen ja Nyt* 21:1 (2021), DOI: <https://doi.org/10.37449/ennenjanyt.97574>.

5. Ks. tästä esim. Leskelä-Kärki 2017, 32–58.

edelleen sukupuolen merkitykseen pureutuvaa tutkimusotetta voi joutua perustelemaan yllättävissäkin tilanteissa. Samaan aikaan sukupuolentutkimuksesta on noussut dynaaminen tutkimusala ja esimerkiksi feministisen pedagogiikan kehitys on ollut Suomessakin merkittävää. Yhdessä oppimiseen, valtarakenteiden kritiikkiin sekä turvalliseen ja solidaariseen ympäristöön pohjaava feministinen tutkimus on ollut itsellenikin tärkeä kenttä jo 1990-luvun opinnoistani lähtien. Juuri kulttuurihistorian oppiaine osoittautui jo tuolloin avaraksi ja sallivaksi tutkimusympäristöksi tällaisten tutkimusteemojen suhteen, sillä sen alueella pyrittiin katsomaan itsestäänselvyyksien taakse ja murtamaan totutut hierarkiat siitä, keiden historia on merkittävää.⁶

Tätä näkyväksi tekemistä on tehty pitkään nais- ja sukupuolihistorian alalla. Kymmenen vuotta sitten kirjoitimme väitöskirjantekijöitä ohjaavassa, edelleen toimivassa ”Sukupuoli, kirjoittaminen ja tekstuaalisuus” -tutkimusryhmässämme sekä historian oppiaineiden sukupuolihistoriantutkijoiden kanssa *Naistutkimus*-lehteen aihepiiristä puheenvuoron.⁷ Oli selvää, että 1980–1990-luvun varhaisista naistutkimuksen ajoista alat olivat eriytyneet ja erkaantuneet – osin johtuen 1990-luvun alun debateista, joita naishistorioitsijoiden parissa käytiin. Esimerkiksi Irma Sulkunen katsoi tuolloin, että historioitsijan lähestymistavalle vahva sitoutuminen feministisiin teorioihin olisi ongelmallista, koska ne helposti johtavat epähistoriallisiin, anakronistisiin, yleistäviin näkemyksiin.⁸

Naisista ja sukupuolesta tutkimusta tehneet ovatkin monesti harjoittaneet kaksoisstrategiaa ja suhde teoreettisempaan sukupuolentutkimukseen on vaihdellut yksittäisistä tutkijoista riippuen. Tekstissämme puhuimme historiallisesti sensitiivisen sukupuolentutkimuksen puolesta, ja katsoimme, että avoin, nykyisyyden tavoitteista irtautuminen tarjoaisi avaramman näkö-

alan menneeseen. Mennyttä ei voi nähdä vain jonain, joka vääjäämättömästi tuottaa nykyisyyden ja tulevaisuuden. Elizabeth Grosziin viitaten puhuimme menneisyydestä virtuaalisuutena, joka on olemassa nykyisyyden rinnalla.⁹

Tulevaisuutta kohti

Naistutkimus-lehden tekstissämme toivoimme runsasta sukupuolentutkimuksellisesti virittyntä historian tutkimusta, ja sellaista on viimeisen kymmenen vuoden aikana syntynytkin. Toivoimme tulevaisuutta, jossa löytyy lisää yhteyksiä sukupuolentutkimuksen ja historian tutkimuksen välille.

Feministisen teorianmuodostuksen ja pedagogisten perinteiden mukaisesti pohdimme jo tuolloin sukupuolta pohtivissa tutkimusryhmässämme ja yhteisissä tapaamisissa solidaarisuuden ajatusta. Nais- ja sukupuolihistorian traditio ei ole järin pitkä ja yhä uudelleen esimerkiksi mediajulkisuudessa hämmästellään historian unohtuneita naisia – näin ollen on hyvinkin kannatettavaa, että monenlainen sukupuolihistoria elää ja kukoistaa keskuudessamme ja saa osakseen arvostusta ja huolellista luentaa.

Yhtälailla on tärkeää, että sukupuolta ja sen merkityksiä sekä sukupuolten välisiä suhteita tulkitaan entistä herkemällä, sensitiivisemmällä luennalla. Se ei kuitenkaan saa tarkoittaa sitä, että käytämme menneisyyden ihmisiä nykypäivän politiikan välineinä, vaan historioitsijoina pyrkimyksemme on tehdä ymmärrettäväksi nykykyljälle menneisyyden vierautta, outoutta – sellaistaikin, mikä ei välttämättä asetu kategorioihimme.

Kulttuurihistorian ja elämänkerronnan dosentti

Maarit Leskelä-Kärki työskentelee kulttuurihistorian professorina (ma.) Turun yliopistossa.

Sähköposti: maales@utu.fi

6. Ks. esim. Kari Immonen, *Historian läsnäolo*. Turun yliopisto 1996.

7. Ilana Aalto, Marjo Kaartinen, Annikka Konola, Anu Lahtinen, Maarit Leskelä-Kärki & Kirsi Tuohela, Ajatuksia historiasta sukupuolentutkimuksen kentällä. *Naistutkimus–Kvinnoforskning* 1 (2011). Ks. myös <https://agricolaverkko.fi/keskustelu/viewtopic.php?t=3545> (8.5.2022).

8. Ks. esim. Irma Sulkunen, *Retki naishistoriaan*. Hanki ja jää 1991.

9. Aalto et al. 2011, 47.

Sota palasi historiankirjoista Euroopan arkeen

Suuntasin syyskuun 2021 lopussa Osloon, ensimmäiselle ulkomaanmatkalle puoleentoista vuoteen. Sen ajan koronapandemia oli pitänyt minut monen muun lailla tiukasti ihailmassa kotimaamme nähtävyyksiä. Kohteeksi valikoitunut Norja oli hoitanut epidemiaa hyvin samalla tapaa kuin Suomi. Norjassa kontrolloitiin alussa tiukasti rajojen ylityksiä ja otettiin myös naapurimaa Ruotsia tiukempia rajoituksia käyttöön maan sisällä.

Oslolaiset juhlivat syyskuussa 2021 koronan päättymistä ja rajoitusten purkua. Sittemmin tuli takapakkia. Tämä muistuttaa, että historian tutkimuksen osalta ajallista välimatkaa jonkun ajanjakson arviointiin on hyvä olla riittävästi. Toki historiasta on jo nyt etsitty vastauksia siihen, miten eri maat reagoivat alkuvaiheessa kriisiin. Niissä Länsi-Euroopan maissa, joita sota 80-vuotta siten kohteli ankarasti, vaikuttaa olleen matalampi kynnys ottaa käyttöön nopeasti tiukkoja koronarajoituksia. Historiantutkimuksen keinoin tämänkaltaisten syy-seuraussuhteiden osoittaminen ei ole tietenkään helppoa, mutta en ihmettelisi, jos aiheesta tehtäisiin vielä väitöskirja. Ehkä selkeimmin arvioitava vertailukohta löytyisi eri maiden hätätilalainsäädäntöjen vertailusta ja siitä minkälaista historiallista taustaa niistä on löydettävissä.

Palataan syksyiseen Norjaan, joka on kulttuurinsa ja historiansa puolesta monella tapaa Suomen kanssa hyvin samanlainen valtio. Välillä tuntuu, että olemme identiteetiltämme lähempänä Norjaa kuin Ruotsia. Molempien historiasta löytyy pitkä Ruotsille alisteinen ajanjakso. Kummallakin valtiolla on myös yhteinen raja Venäjän kanssa, vaikka Norjalla se on huomattavasti lyhyempi. Norjassa ja Suomessa luterilainen kulttuuriperimä näkyy edelleen monella tapaa

yhteiskunnan rakenteissa, maallistumiskehityksestä huolimatta. Yhteneväistä on myös, että toinen maailmansota jätti molempiin maihin syvät jäljet ja ikoniset muistot, vaikka sodimmekin eri leireissä.

Osloon matkallani hyppäsin paikallisbussein kyytiin ja ajoin 40 kilometrin päässä Osloon ulkopuolella sijaitsevaan Oscarborgin linnoituksen lauttasatamaan. Linnakkeen tuli upotti aamuyöllä 9.4.1940 saksalaisen taisteluristeilijä Blücherin. Risteilijän kyydissä oli Osloon yölliseen haltuunottoon tarkoitettuja joukkoja. Kertoi aikamoisesta röyhkeydestä, että saksalaiset yrittivät yön pimeydessä ajaa pitkin kapeaa vuonoa suoraan Osloon satamaan ja marssia kuninkaanlinnan eteen. Mukaan oli otettu sotilassoittokunta, jotta kuningas saataisiin taivuteltua antautumaan ilman vastarintaa.

Osloon-vuonon suuta vartioiva Oscarborg on norjalaisten historiatietoisuudelle yhtä tärkeä kuin Alamo amerikkalaisille ja Raatteentie suomalaisille. Vaikka maa joutui alistumaan viideksi vuodeksi saksalaisten miehitykseen, se ei tapahtunut ilman vastarintaa. Linnoituksen komentaja Birger Eriksen on Norjan suurimpia sotasankareita. Tietämättä varmuudella minkämaalaisia laivoja linnaketta tuona kohtalokkaana yönä lähestyi, Eriksen määräsi varusmiesten miehitämät linnakkeen tykit ja torpedopatterin avaamaan tulen.

Nykympölvon norjalaisille Oscarborgin tarina on parhaiten tuttu vuonna 2016 ensi-iltansa saaneesta elokuvasta *Kuninkaan päätös* (*Kongens nei*), joka kertoo kuningas Haakonin näkökulmasta saksalaisten hyökkäystä seuranneista päivistä. Oscarborgiin sijoittuvat kohdat kuvattiin alkuperäisillä tykeillä. Elokuva on osa viime

vuosina ilmestyneiden, sotaa käsittelevien norjalaisten elokuvien jatkumoa. Kaikissa on sama vastarintaa korostava näkökulma. Se, että osa norjalaisista teki Vidkun Quislingin johdolla yhteistyötä miehittäjien kanssa on edelleen vaikea muisto.

Elossa olevien, toisen maailmansodan rintamalla tapahtumia todistaneiden veteraanien keski-ikä on 95-vuotta, ja sodan muistelussa on edetty uuteen vaiheeseen. Toisin kuin vaikkapa omassa nuoruudessani sota ei ole enää isovanhempien kahvipöydässä kertomien muistojen kautta arjessa läsnä. Minua seuraavalle sukupolvelle ei ole enää kerrottu silminnäköjoiden kuvauksia pommitetusta Helsingistä tai Kannaksen taisteluista. Veteraanien iltahuuto ”kohta poissa on veljet” on pian kirjaimellisesti totta. Niin vähälukuiset ovat rintamamiesten rivistöt sodan muistopäivinä.

Norjan matkalla mielessäni oli ajatus, että sota on jotain kaukaista historiaa, jota kukaan ei kohta

enää muista. Tämä ajatus tuntuu etäiseltä vuonna 2022, Venäjän Ukrainaan aloittaman hyökkäyksen jälkeen. Siinä missä länsimaissa sotamuistot ovat haalistuneet veteraanien poismenon mukana, Moskovan punaisella torilla on nähty presidentti Putin tarkastamassa toisen maailmansodan panssarivaunujen paraateja. Kriittisen sotahistorian tutkimuksen kieltäminen on ollut osa Putinin Venäjän militarisoitumista ja puheet Ukrainassa uudelleen heränneestä valtavasta natsismista osa sotaan johtanutta kehitystä. Sota Euroopassa osoittaa, että kriittisellä historiantutkimuksella on yhä tärkeämpi merkitys, kun välimatka toisesta maailmansodasta lisääntyy.

Historiantutkija **Ville Jalovaara** on Helsingin ja Turun yliopiston dosentti. **Sähköposti:** ville.jalovaara@utu.fi

Suuren miehen pitkä varjo: Aleksanteri-legendan vaiheet antiikista nykypäivään

Jaakkojuhani Peltonen:

Aleksanteri Suuri. Sankari ja myytti. Gaudeamus
2021. 264 s. ISBN 978-952-345-114-8.

Mikä tekee suurmiehestä suuren, ja kuinka historia muuttuu legendaksi? Miten suhtautumisemme menneisyyden merkkihenkilöihin kuvastaa käsityksiämme 'meistä' ja 'muista'? Jaakkojuhani Peltonen on suurten kysymysten äärellä teoksessaan *Aleksanteri Suuri: Sankari ja myytti*, jossa hän tutkii 300-luvulla eaa. eläneen makedonialaiskuninkaan myöhempiä vaiheita maailmanhistorian lehdillä. Peltonen huomio suuntautuu erityisesti kulttuuriin, poliittisiin ja ideologisiin tarkoituseriin joiden saavuttamiseksi Aleksanterin hahmoa on käytetty. Kirja sijoittuu osaksi antiikin jälkivaikutuksen tutkimustraditiota; kyseessä on ala joka kansainvälisestä näkyvyydestään huolimatta on vielä suhteellisen aliedustettu suomenkielisen historian tutkimuksen joukossa. Niinpä teos näyttätty paitsi ansiokkaana yleistajuisena tutkimuksena myös merkittävänä kulttuuritekona.

Peltonen tarkastelee myöhempien aikojen suhtautumista Aleksanteriin osana joko niin sanottua *imitatio Alexandri*- tai *comparatio Alexandri*-traditiota. Nämä kategoriat juontavat juurensa antiikin historiankirjoitukseen, ja niiden käyttäminen luentaa ohjaavana tekijänä tuntuukin luontevalta ratkaisulta. Suuruutta tavoitteleilla yksilöillä kaikkina aikoina vaikuttaa olleen pyrkimys joko imitoida Aleksanteria tai – hänen puutteensa tunnustaen – pyrkiä ylittämään idolinsa moraalisesti. Kirjan toinen keskeinen kategorisointi liittyy tapoihin uudelleenkirjoittaa Aleksanterin tarinaa: Peltonen erottaa toisistaan pyrkimykset tavoittaa historiallinen Aleksanteri (traditio A) ja myyttiset, Aleksanterin tarinaa vapaasti muokkaavat kertomukset (traditio B). Lukijalle tämä jaottelu tuntuu vähemmän hyödylliseltä kuin edellämainittu *imitatio/comparatio*. Kuten Peltonen itsekin huomaa, A- ja B-traditioiden väliset rajat ovat häilyviä, ja erityisesti puhuttaessa aikakausista jolloin historian-

kirjoittamisen tavoitteet ja menetelmät poikkesivat nykyisistä, niiden eroa voi olla vaikea perustella.

Rakenteeltaan teos on kronologinen ja seuraa Aleksanterin legendan vaiheita antiikin Roomasta 2000-luvun alkuvuosiin. Johdantoluvussa Peltonen avaa Aleksanteria koskevaa historiallista taustaa ja analysoi syitä kuninkaan jälkimaineeseen. Aleksanterin sotaretkien melko yksityiskohtaisen kuvailun rinnalle olisin kaivannut enemmän kontekstualisointia ympäröivästä Välimeren maailmasta; erityisesti Aleksanterin 'kreikkalaisuudesta', panhellenismistä ja hellenistisestä kulttuurimurroksesta. Samoin Aleksanterin omia esikuvia (Akhilleus, Herakles, Dionysos) olisi voinut avata enemmän, sillä monen näistä vaikutus näkyy välillisesti myöhemmissä Aleksanteri-kertomuksissa. Kokonaisuutena johdantoluku on kuitenkin paitsi oiva johdatus Aleksanterin historialliseen erityislaatuisuuteen myös hieno katsaus historian käytön ja identiteetin teemoihin. Peltonen esittelee orientalismin lukemistaan ohjaavana viitekehystenä, mikä aiheen huomioon ottaen onkin lähes väistämätöntä. Muilta osin hänen lukutapansa on perinteisen lähdekritiittinen ja analyttinen eikä sitoudu erityisiin teoreettisiin traditioihin.

Toinen luku tarkastelee Aleksanterin kaksijakoista julkisuuskuvausta antiikin Roomassa: siinä missä poliitikot ja sotapäälliköt lähes poikkeuksetta ihailivat Aleksanteria, stoalaiset filosofit esittivät hänet negatiivisena *exemplumina* korostaen kuninkaan raivonpurkauksia ja tunnekontrollin puutetta. Peltonen piirtää kiinnostavan kuvan Aleksanteri-legendan alkuvaiheista ja tekee selväksi kuinka ristiriitaisena hahmo on näyttätty antiikin ajoista lähtien. Aiheen käsittelyä olisi syventänyt keskustelu Aleksanterin hahmon merkityksestä roomalaiselle keisarrikultille – hellenistisiin monarkkeihin perinteisesti liitetyt jumalalliset aspektit vauhdittivat ilmiön vakiintumista itäisen Välimeren alueella; ilmiö johon Aleksanteri-legendallakin epäilemättä oli vaikutuksensa.

Kolmannen luvun aiheena ovat juutalaisuuden, kristinuskon ja islamin tulkinnat Aleksanterista. Peltonen kuvaa kiehtovasti kuinka Aleksanteri on esiintynyt näiden uskontojen pyhissä kirjoituksissa ja apokryfisissä teksteissä monessa roolissa: niin jumalallisen suunnitelman toteuttajana kuin moraalittomana ja verenhimo-

sena pakanakuninkaanakin. Luku ansaitsee erityistä kiitosta eurosentrisen näkökulman välttämisestä: se pyrkii tarkastelemaan Aleksanteria tasapuolisesti kaikkien kolmen maailmankatsomuksen näkökulmasta ja ottaa huomioon niiden vuorovaikutteisen suhteen. Vaikka kysymys siitä, kuinka tietoisia toisistaan nämä tekstit ovat olleet jääkin vastaamatta, luku avaa lukijan silmät Välimeren ja Lähi-idän kulttuuripiirin verkottuneisuudelle, samoin kuin klassisen antiikin merkitykselle monoteististen uskontojen itsemäärittelyssä.

Neljäs luku käsittelee Aleksanterin muuttumista fiktiiviseksi sankarihahmoksi keskiajan kuluessa. Lähteenä käytetään muun muassa 200-luvulla eaa. laaditun *Aleksanteri*-romaanin keskiaikaisia variaatioita sekä Gautier de Châtillonin 1100-luvulla kirjoittamaa *Alexandreis*-eeposta. Peltonen tuntee lähteensä erinomaisesti ja kuvaa elävästi keskiajan Aleksanteri-tarinoita matkakertomusten, ritariromaanien ja pyhimyselämäkertojen välimaastossa liikkuneina seikkailukertomuksina. Maininnan arvoisia voisivat lisäksi olla Odysseuksen harharetket sekä antiikin ajan seikkailuromaanit, joiden vaikutus myöskin on kertomusperinteessä aistittavissa. Peltonen käsittelee myös Aleksanterin merkitystä ristiretkipropagandalle ja identiteetin muovaamiselle suhteessa itäiseen Toiseen. Toisaalta hän osoittaa ansiokkaasti, miten Aleksanteri taipui identifikaation välineeksi myös persian- ja arabiankielisessä kirjallisuudessa, ja toisaalta Euroopan reunamilla, skandinaavisessa ja slaavilaisessa kontekstissa.

Viidennen luvun aihe on Aleksanterin merkitys uuden ajan Euroopassa: humanismin, itsevaltiuden, löytöretkien ja lopulta imperialismiin pyörteisä. Peltonen mukaan keskiajalla vallinnut myyttinen Aleksanteri-kuva korvautui 1500-luvulta lähtien kiinnostuksella Aleksanteriin historiallisena henkilönä sekä hyveellisen ja sivistyneen hallitsijan mallina. Peltonen muun muassa analysoi kuinka valtaapitävät kommunikoivat yhteyttään antiikin kulttuuriin tilaamalla taiteilijoilta Aleksanterin elämänvaiheita esittäviä taideteoksia ja esiintymällä itse uutena Aleksanterina. Itsevaltiuden legitimitettiin vahvistamisen lisäksi Aleksanteria käytettiin inspiroimaan ja oikeuttamaan uusien maa-alueiden etsimistä ja lopulta perustelemaan niiden kolonisoimista. Hieman yllättäen nationalismiin aalto ja kansallisvaltioiden synty Euroopassa jää tässä luvussa pääosin käsittelemättä, vaikka epäilemättä tälläkin ilmiöllä on ollut oma suhteensa Aleksanteriin ja vaikutuksensa hänen julkisuuskuvaansa.

Kuudennessa, viime vuosikymmenten historiaan keskittyvässä luvussa nationalismiin eetos sen sijaan on keskeinen teema: Peltonen käyttää tapausesimerkinä Makedonian tasavallan ja Kreikan välistä kädenvääntöä oikeudesta Aleksanterin perintöön 2010-luvulla. Tapaus

on kiehtova ja havainnollistaa oivallisesti antiikin historian relevanssia nykypäivänkin identiteetikamppailuissa. Tämän esimerkkitaupauksen jälkeen keskustelu Aleksanterin roolista nykykulttuurissa laajenee käsittämään historialliset romaanit, pop-lyriikat, Bollywood- ja Hollywood-elokuvat, animen ja sarjakuvaromaanit. Aineistokokonaisuus on valtava ja luultavasti tästä syystä analyysi jääkin hieman pinnalliseksi – aiheesta olisi riittävästi ainesta useampaankin tieteelliseen artikkeliin. Luku kuitenkin tuo selvästi esille sen, että Aleksanterin kulttuurinen merkitys on kaikkea muuta kuin ohi, ja että niin historialliseen Aleksanteriin keskittyvä kertomustraditio kuin sankaria mystifioiva legendaarinen traditio elävät voimakkaina nykykulttuurissa – ja kuluttajan mielikuvituksessa.

Viimeisessä luvussa Peltonen pohtii yhteenvedonomaaisesti sankarimyytin anatomiaa Aleksanteria suurempana ilmiönä. Suurmieshistoria ei ole 2000-luvun kulttuurisessa ilmapiirissä ollut varsinaisesti raikas tai suosittu aihe; antiikintutkimuksenkin kentällä se on joutunut tekemään tilaa sosiaalishistorialle, gender-tutkimukselle ja muille erilaisia näkökulmia nostaville tutkimustraditioille. Peltonen onkin vaikean paikan edessä perustellessaan yksittäisen sotapäällikön relevanssia ymmärryksellemme menneisyydestä – tehtävä, jossa hän onnistuu kiitettävästi. Siirtämällä huomion Aleksanterista itsestään historian käyttötappoihin teos osoittaa klassisen antiikin jatkuvan merkityksen kansojen ja kulttuurien itsemäärittelylle.

Kirjan vahvuus on sen kyky omaksua sekä itäisiä että läntisiä näkökulmia ja keskustella Toiseuden joustavasta olemuksesta Aleksanterin ”omimishistorian” kautta. On selvää, että Aleksanteri kuuluu kaikille eikä kenellekään, ja ettei valta hänen jälkitulkintojensa määrittelyssä ole yksin historioitsijoiden käsissä. Peltonen teos onkin paitsi kattava antiikin jälkivaikutuksen tutkimus, myös kiehtova Euroopan ja Lähi-idän kulttuurihistoria, jossa hengästyttävä määrä kirjallista ja visuaalista aineistoa muodostavat vakuuttavan kokonaiskuvan. Aikajänteen huomioiden kyseessä on aleksanterimainen ponnistus, jossa väistämättä analyysin syvyydessä joudutaan väliillä tekemään kompromisseja. Jään odottamaan tulevaa tutkimusta muun muassa Aleksanterin maskuliinisuudesta ja ulkoisista ominaisuuksista osana hänen jälkimainettaan. Samoin kuninkaan imagoon usein myöhempinä aikoina liitetty homoeroottinen sävy jäi tässä teoksessa maininnan tasolle – aiheesta on varmasti tulevaisuudessa enemmänkin ammennettavaa. Kokonaisuutena Peltonen teos kuitenkin lunastaa paikkansa suomenkielisen antiikintutkimuksen eturivissä: se on mukaansatempaava lukukokemus yhtä lailla alan tutkijalle kuin aiheeseen aiemmin perehtymättömälle lukijalle.

Elina Pyy, tutkijalehtori
Institutum Romanum Finlandiae

Rajaseudun käskynhaltijat korkealuokkaisen analyysin kohteena

Maria Julku:

Vallan ja tiedon rajamailla. Kruunun ja Pohjanmaan käskynhaltijoiden vallankäyttö 1600-luvun alussa. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys 2022. 333 s.

Filosofian maisteri Maria Julku tarkastelee Oulun yliopistossa valmistuneessa väitöskirjassaan mielenkiintoista ja pitkään vähälle huomiolle jäänyttä ajanjaksoa Suomen ja koko Ruotsin valtakunnan historiassa. Sinänsä teatiikkaa aiemmin käsitelleet tutkijat ovat olleet erittäin arvostettuja, suorastaan ensi luokan tutkijoita, joten Julku on joutunut etsimään oman tiensä aihepiiriinsä selvittämiseen. Hän on onnistunut tehtävässään erinomaisesti.

Työssä otetaan aidosti huomioon ja tutkimuskohteeksi koko Ruotsin valtakunta, ei yksinomaan valtakunnan Suomen puoleisten pohjoisosien kehitys. Analyysi toteutetaan ennen muuta tutkimusalueen kahden ensimmäisen ja tutkimuksessa erittäin merkittäviksi osoittautuvan käskynhaltijan kautta. Tehtävissä toimineiden Isak Behmin ja Erik Haren avulla tekijä valottaa Ruotsin suurvalta-ajan alkuvaiheen aivan keskeisimpiin kuuluvia ilmiöitä ja kehitysprosesseja.

Ruotsin ja Suomen varhaismodernia aikaa koskevassa tutkimuksessa on tietenkin pitkään saatu korkealuokkaisia tuloksia muun muassa valtiovallan ja talonpoikien sekä aateliston ja talonpoikien välisiä suhteita tarkastelevissa töissä. Sen sijaan maallisen esivallan ja sen käsikassarana toimineiden tehtävänhoitajien työskentelyä tai niiden toimintaa käytännössä yhdessä rahaan edustajien kanssa on tutkittu paljon vähemmän. Maria Julkun väitöskirjan myötä tilanne korjaantuu, sillä hän nostaa esille useita tuoreita ja aiemmin vähälle huomiolle jääneitä näkökulmia ja teemojakin. Tutkimus on kauttaaltaan laadukas analyysi ruotsalaisen yhteiskunnan muotoutumisesta 1600-luvun ensi vuosina erityisesti valtakunnan pohjoisten ja itäisten osien näkökulmasta.

Tarkasteluun valittu noin puoleltoista vuosikymmenen jakso osoittautuu hedelmälliseksi kokonaiskuvan rakentamiseen. Vaikka tarkastelu alkaakin toisinaan ajallisesti melko kaukaa ja asioita kirjataan tiheähkösti, kuitenkin viimeistään alalukujen mainioissa yhteenvedoissa kirjoittaja osoittaa valittujen näkökulmien yhteyden työn kokonaisuuteen ja kulloinkin puheena olleeseen erityiskysymykseen. Perusteellisuudesta kielii jo tutkimuksen laajuus, yli 330 sivua.

Kunnianhimoisessa väitöskirjatutkimuksessa on yhdistetty vaikeasti näpeissä pidettävä teema onnistuneesti Ruotsin valtakunnan yleiseen historiaan. Mutta

kuten aina hyvien tutkimusten kohdalla, myös tässä tapauksessa on mahdollista esittää joitakin erilaisia tulkintatapoja, vastakkaisia näkemyksiä tai toivoa toisenlaisia tarkastelutapoja. Sellainen kuuluu ylipäätään historiantutkimuksen luonteeseen, mutta erityisesti silloin, kun työn yleinen taso on niin korkealla kuin tässä tapauksessa.

Tutkimuksen temaattinen jäsenitys toimii hyvin. Kenties johdannossa kysymyksenasettelu – jota esiintyy aika monissa eri kohdissa (vrt. s. 8, 10, 11 ja kokoavasti erityisesti s. 42) – olisi voinut olla vasta esimerkiksi aikaisemman tutkimuksen esittelyn jälkeen. Suurta vahinkoa tästä ei kuitenkaan synny, sillä vaikka kysymyksenasettelu hieman liukuu ja kysymyksiä esitetään ylen monta, jää vahva ja lukemisen myötä koko ajan vahvistuva vaikutelma, että kirjoittaja tietää, mitä on tekemässä.

Luku 2 on varsin laaja ja sitä olisi voitu joiltain osin lyhentää. Kiinnostava valinta on ollut se, että tässä luvussa tutkimuksen päähenkilöt – käskynhaltijat Behm ja Hare – mainitaan ainoan kerran nimellään otsikoinnissa (luku 2.3.1.). Ratkaisu ei ole tavanomainen, mutta ehkä juuri siksi se toimii erinomaisesti: ”etäännyttämisen” osoittautuu oivaksi tavaksi tiivistää havaintoja ja pitää käsittely riittävän yleisellä tasolla. Siten Julku pystyy aidosti analysoimaan tilanteen muutoksia myös tutkimusalueensa yli ja ohi.

Joka tapauksessa Behm ja Hare pääsevät nyt menneisyyden toimijoina ansaitsemalleen paikalle ja heidän työstään ja toiminnastaan saadaan runsaasti uutta tietoa. Kumpaakaan heistä ei voi pitää aivan tavallisena kruunun virkamiehenä, sillä Behm oli yhtä aikaa taitava kynänkäyttävä (sihteeri), soturi, tappaja, väkivaltainen hampuusi ja loppujen lopuksi hyvin pohjalaiisten kanssa toimeen tullut, aikansa huippua edustanut johtomies. Haren tilanne on vastaavanlainen, vaikka hänen taustansa ei ollut aivan yhtä värikäs; joka tapauksessa synnön ei hänkään ollut. Molemmat edustivat aidosti murroskauden johtajatyyppejä, jollaisena he eivät enää pari vuosikymmentä myöhemmin olisi todennäköisesti päässeet yhtä vaikutusvaltaiseen asemaan. Mutta juuri tällä tutkimusajalla he sopivat aatellittomina – tai korkeintaan ”puoliaatellisina” – Pohjanmaalle erinomaisesti. Behm nautti varsin pitkään aina epäluuloisen Kaarle IX:n suorasta tuesta ja Hare puolestaan kuului ensimmäisiin patronus–klientti-järjestelmää hyödyntäneisiin hallintomiehiin, tukijanaan kansleri Axel Oxenstierna. Pienenä puutteena voi pitää sitä, ettei kirjassa juuri kerrota käskynhaltijoiden alaisista ja tukijoukoista, vaikka heistä tuskin olisi kovin paljon tietoja löytynytäkään. Kuitenkaan aivan yksin päähenkilöt eivät normitöidensä lisäksi perustaneet kahta linnaa, kahta – tai jopa neljää – kaupunkia (Oulu, Vaasa, Kokkola, Uusikaarlepyy) ja käyneet erilaisilla sotaretkillä kaukaisissa erämaissa.

Menetelmällisesti tutkimus perustaa vankkaan lähdekritiikkiin, suoranaiseen salapolitiisyyöhön ja samalla

kokonaisuuksien rakentamiseen saatujen havaintojen pohjalta. Voisi jopa sanoa, että työ on yhtäältä maata möyriävän jänöjussin tasalla ja toisaalta liittää kuin kotka korkeuksissa. Julku analysoi onnistuneesti näitä eri tasoja ja yksilöiden toimintaa. Kirjoittaja on pystynyt taitavasti ja uskottavasti ”jatkamaan” tulintojaan myös silloin, kun suoranaiset lähdemerkinnät ovat olleet niukat tai jopa puuttuvat kokonaan. Apuvälineenä toimii pitkälle viety vertailu eri puolilla valtakuntaa tapahtuneisiin ja hieman eri aikoja käsitteleviin ilmiöihin ja prosesseihin. Julku on onnistunut luomaan todennäköisen kuvan tilanteesta ja on siten vienyt aihepiirin tutkimusta ja ymmärrystä tästä aidosti ja monella tulkinnankin tasolla vaikeaksi katsottavasta ajasta ja aihepiiristä huomattavasti eteenpäin. Edellä sanottu ei suinkaan tarkoita, etteikö työ olisi vahvasti empiirinen: sitä se totisesti on, käsitteen parhaassa merkityksessä. Mukana ovat käytännössä kaikki teemaan kuviteltavissa olevat ruotsalaiset ja suomalaiset alkuperäislähteet. Tämän vuoksi teoriapuoli on jäänyt vähemmälle huomiolle, mutta perustellusti ja ilman, että se sanottavammin häittäisi tutkimuksen ymmärtämistä tai pudottaisi analyysin korkealuokkaisuutta. Silti esimerkiksi käskynhaltijoiden toiminnan ”tehokkuuden” vielä eksplisiittisempi pohdinta sekä vaikkapa hyvän hallinnon käsitteen (*quality of government*) käyttö voisivat olla mahdollisten jatkojalostettavien julkaisujen kannalta hedelmällisiä.

Ylipäättään pyrkimys rakentaa synteesiä väitöskirjatyössä tässä havaittavalla tavalla on harvinaista. Joskus toimintaympäristöjen rakentaminen vie hieman liiankin kauas itse pääasiasta, mutta ei poista tosiasiaa, että työ tuo runsaasti lisätietoa aihepiiristään vielä lapsenkengissä olevan suurvaltakauden Ruotsin hallinnon kehitykseen ja valtionmuodostumisen alkuvaiheista.

Kuten todettua, tutkimus on laaja ja siinä olisi ollut tiettyä tiivistämisen varaa: tämä koskee erityisesti johdantoa ja sinänsä uutta tärkeää tietoa Johannes Meseniuksesta tuovaa osuutta luvussa 6. Sen sijaan olisi ollut hyvä kirjoittaa enemmän siitä, millainen talousalue Pohjanmaa oli tutkimusjaksolla – millaisista resursseista puhuttiin, kun oli puhe pohjalaisten mahdollisuuksista osallistua esimerkiksi linnojen rakentamiseen tai erinäisten sotaretkien varustamiseen ja niin edelleen (talo- ja manttaaliluvut yms.).

En ryhdy laajemmin selostamaan tutkimuksen päätuloksia – kirja kannattaa ottaa käteen ja lukea itse – mutta nostan esille yhden seikan, joka osoittaa tämän murroskauden toimijoiden toimivaltuuksien ja ”mahdollisen rajojen” erityispiirteistä. Julku osoittaa, kuinka Isak Behm sai käskynhaltijakaudellaan toimia melko vapaasti monissa asioissa. Vapaudella oli silti rajoitteensa. Kun Kaarle IX halusi Behmin linjaavan venäläisen osapuolen kanssa Täyssinän rauhan (1595) edelleen käymätöntä rajaa idässä, käskynhaltijan rooli muistutti vatsastapu-

hujan nuken osaa. Behm joutui ainoastaan toistamaan kuninkaansa viestejä, vaikka kirjelmöinti tapahtuikin Behmin nimissä. Samaan liittyy erinomainen havainto Kaarle IX:n epäluuloisuudesta: paitsi ettei voinut vaikuttaa nimissään toimitettujen viestien sisältöön, Behmillä ei myöskään ollut mitään tietoa venäläisten vastauksista, sillä ne tuli lähettää avaamattomina Tukholmaan. Sanomattakin on selvää, ettei tällainen neuvonpito voinut olla tehokasta tai tuottaa kovin tyydyttäviä tuloksia.

Väitöskirja on kauttaaltaan johdonmukainen, oppinut ja sujuvasti kirjoitettu. Julku tuntee hyvin aiemman tutkimuksen ja osaa käyttää sitä erinomaisesti myös silloin, kun kritisoi tai korjaa sen näkemyksiä tyyliillä. Muutenkin työ keskittyy ennen muuta tieteellisten ongelmien ratkaisemiseen ilman moraalista närkästystä tai kauhistelua. Siihenkin olisi ollut tilaisuuksia, sillä osa eri toimijoiden tekemisistä ei kestä päivänvaloa minkään aikakauden mittarilla arvioiden. Maria Julkun väitöskirja tuo runsaasti uutta tietoa 1600-luvun alun Ruotsin noususta kohti suurvalta-asemaa.

Petri Karonen, professori
Jyväskylän yliopisto

Atlanttisen orjuuden sosiaali- ja kulttuurihistoriaa

Kalle Kananoja:

Kahlitut. Orjuuden historia Amerikan mantereella.
Gaudeamus 2021. 319 s. ISBN 978-952-345-105-6.

Atlanttinen orjakauppa ja orjuus ei ole ollut Suomessa kovin suosittu tutkimuksen aihepiiri. Se ei ole kuulunut kansallisen itseyttämyksen rakennuspalikoihin, vaikka eivät suomalaiset siitä täysin irtikään olleet, kuten viime aikojen keskustelu suomalaisten ja kolonialismin suhteesta on tuonut esiin. Kun ajatellaan orjuuden ja orjakaupan merkitystä maailmanhistoriassa ja etenkin niin sanotun läntisen maailman muotoutumisessa, valkoinen aukko tällä kohtaa ei mairittele suomalaista yleisen historian tietämystä. Aivan viime vuosina tilanteeseen on onneksi tullut korjausta. Vahvimmin orjakauppaa ja orjuutta on hiljattain tutkittu Åbo Akademiassa, missä teema on liittynyt professori Holger Weissin johdolla virinneeseen kiinnostukseen atlanttiseen historiaan laajemminkin.

Tähän rajalliseen kenttään tuo tärkeän lisäyksen Kalle Kananojan teos atlanttisesta orjuudesta ja orjakaupasta. Jotain kertoo sekin, että teos on vasta ensimmäinen suomenkielinen, tutkimukselliset kriteerit täyttävä yleisesitys aiheesta. Alaotsikkonsa mukaan teos kattaa koko Amerikan mantereen. Maanosan eri alueet

tulevat kyllä esille pitkin teosta, mutta esimerkkien ja yksityiskohtaisemman tiedon painopiste on kuitenkin voittopuolisesti Brasiliassa (ja samalla sen ”vastinparissa” Afrikassa eli Portugalin hallitsemilla Kongon ja Angolan alueilla). Brasilian osuus Atlantin ylittäneistä orjista oli toki suuri (n. 45 prosenttia), joten painotus ei ole vailla perusteita.

Kirjoittaja mainitsee, ettei teos ole tulkinta orjuuden taloushistoriasta, vaan näkökulma on sosiaali- ja kulttuurihistoriallinen (s. 12). Näkökulma on hyvä valinta, sillä se pitää fokuksen tiukemmin itse orjissa. En kannnutkaan teokseen sitä laajaa ja pääosin makrotaloudellista keskustelua, missä määrin orjuus rahoitti eurooppalaisen kapitalismin nousua. Olisi silti ollut kiinnostavaa lukea vaikka kokonainen luku talous-, sosiaali- ja kulttuurihistorian yhteiselle alueelle sijoittuvasta plantaasikompleksista. Sokeri-, puuvilla-, riisi- ja kahviplantaasit olivat orjien työllistämisen suurin sektori ja samalla oma maailmansa ja monille orjille koko maailma, muistot Afrikasta pois lukien. Elämä plantaaseilla tulee esiin satunnaisesti siellä täällä, kuten orjien työn kuvauksessa (s. 100–107), mutta erillinen plantaasikompleksin esittely olisi antanut lisäperspektiiviä esimerkiksi toistuvasti korostettuun isäntien julmuuteen orjiaan kohtaan.

Näkökulmaansa liittyen kirjoittaja esittää teokseen myös ”pääväitteen”, että ”orjien kulttuurinen ja sosiaalinen selviytyminen perustui yhteisöjen luomiseen ja ylläpitämiseen” (s. 16). Tämä on kuitenkin truismi, sillä sekä ’kulttuurinen’ että ’sosiaalinen’ edellyttävät jo lähtökohtaisesti yhteisön olemassaoloa. Tällaista tuskin tarvitsee erikseen väittää, eikä tämänkaltainen yleisesitys välttämättä edes kaipaakaan mitään väitteitä. Sinänsä orjien keinot yhteisöjensä luomisessa ja ylläpitämisessä sekä yhteisöllisyyden tärkeys käyvät teoksessa kyllä hyvin ilmi.

Kirjoittaja tuo esille (s. 22) orjuustutkimuksessa keskeisen jaottelun orjayhteiskuntien (*slave societies*) ja yhteiskuntien, joissa oli orjia (*societies with slaves*), välillä. Edellisissä koko yhteiskunnan toimintalogiikka oli sidoksissa orjuuteen, johon kytkeytyivät tavalla tai toisella nekin, jotka eivät olleet orjanomistajia. Tyyli- ja puhtaimpia orjayhteiskuntia olivat eittämättä orjatyövoimalla toimineet Karibian sokerisaaret, missä orjat muodostivat ennen pitkää väestön enemmistön. Jälkimmäisissä yhteiskuntatyypeissä taas orjuus ei ollut kaikkea lävistävä instituutio, vaan lähinnä segmentti, jonka olemassaolo ei ollut yhteiskunnan (taloudellisen) toiminnan välttämätön edellytys.

Kun erottelu on esitelty, kirjoittaja niputtaa kaikki Amerikan siirtomaat orjayhteiskunniksi. Tähän ei mielestäni ole perusteita. Espanjan Amerikassa, joka ulottui Kalliovuorilta ja Floridasta Chileen ja Argentiinaan, orjayhteiskuntina voi pitää vain joitakin ”taskuja” (esim. Vera Cruzin seutu Meksikossa sekä osin Kolumbia ja Vene-

zuela). Eivätkä nekaan välttämättä olleet orjayhteiskuntia koko sitä yli kolmensadan vuoden aikaa, jonka atlanttinen orjuus kesti. Espanjan Amerikan merkittävintä ja määritelmän varmasti täyttävä orjayhteiskunta oli Kuuba, mutta sellaiseksi se kehittyi vasta 1800-luvulla. Ranskan Pohjois-Amerikassakin orjia oli mainittavasti vain Mississippin suistoalueella 1700-luvulla, vaikka Ranskan Louisiana oli melkoisen kokoinen.

Jos kaikki Amerikan alueet tulkitaan orjayhteiskunniksi, on tietenkin helpompi edetä yleisesityksen tarpeita vastaavalla tavalla, kun esimerkkejä ei tarvitse aina erikseen kontekstualisoida. Tästä tosin syntyy lukijalle helposti käsitys, että orjuus ja orjuuden kokemukset ja vaikutukset olisivat olleet kaikkialla samanlaiset, mitä ne eivät suinkaan olleet, minkä kirjoittajakin toki tietää tuodessaan paikoitellen esiin eroja eri maiden siirtokuntien välillä.

Kerronta etenee juoheasti, mutta lievältä toiston vaikutelmalta ei aina voi välttyä. Kun johdannossa jo erikseen kerrotaan, mitä missäkin luvussa käsitellään, ei liene tarpeen kertoa vielä kunkin luvun alussa, mitä luvussa on odotettavissa. Toiston vaikutelmaa lisää sekin, että lukujen lopussa on vielä lyhyet tiivistelmät luvun sisällöstä – en ole vakuuttunut, että tällainen oppikirja- tai *reader*-tyyppinen ratkaisu on tässä lainkaan tarpeen, sillä luvut eivät ole mahdottoman pitkiä tai ”vaikeita”. Ilmaisutkin pakkaavat joskus toistumaan: orjalaivat olivat ”käsittämättömän kurjuuden työssijoja” sekä sivulla 69 että 79 ja taisivat olla pariin kertaan myös ”kelluvia helvettejä”.

Teoksen jäsentely on toimiva juurikin sosiaali- ja kulttuurihistoriallisen näkökulman kannalta. Paikoin tosin ilmenee epäjohdonmukaisuutta. Alaluvussa ”Mihin ja milloin?” (s. 95) lukija odottaa saavansa katsauksen orjakaupan alueelliseen ja ajalliseen jakautumiseen, mutta pääosa luvusta käsittelee niin sanotun kolmiokaupan kritiikkiä. Luvussa on kyllä taulukko, mutta sitä ei tekstissä avata muuten kuin kaikkein pienimmän toimijan, Tanskan, osalta. Minne espanjalaisen Amerikan vastaanottamat orjat sijoituivat? Mitä saaria ja mantereisia alueita kuului brittiläiseen ja ranskalaiseen Karibiaan ja ”alankomaalaiseen Amerikkaan”? Alueiden hallintaa koskevia tietoja ripsahtele pitkin tekstiä, mutta jos mantereen historiaa ei tunne entuudestaan, kokonaiskuva voi jäädä hämäräksi.

Etu- ja takasisäkansien kartoista on sanottava pari moitteen sanaa. Periaate, että vain tekstissä mainitut paikannimet näkyvät kartoissa, johtaa hassunkurisuu- teen: etusisäkannessa esimerkiksi laajan espanjalaisen Amerikan kaupungeista mainitaan vain Mexico City (ja miksi näin – miksei México?), Cartagena, Potosí ja pikkuruinen Mompox. Periaate ei kuitenkaan ole johdonmukainen, sillä tekstissä mainittuja paikkoja myös puuttuu (Demerara, Nova Scotia, Vera Cruz, ym.). Vain Brasilian ja Afrikan osalta kartta on riittävän informatiivinen.

Takasisäkannen mittakaavaltaan tarkempi kartta Karibian piiristä taas on täysin hyödytön, sillä se jättää puolet Pienten Antillien saarista nimeämättä, vaikka tilaa olisi, ja kertoo vain ne, jotka jo näkyvät etusisäkannessa. On myös harhaanjohtavaa, että Hispaniolan saaren yllä on ainoastaan teksti ”Saint-Domingue/Haiti”, ja kuitenkin saaren ainut mainittu kaupunki on Espanjalle kuuluneen puoliskon Santo Domingo. Myös kartassa olisi voinut palvella siirtomaahistoriaan perehtymätöntä lukijaa mainitsemalla saaren tai alueen isäntämaan.

Pikkuhuomautus vielä: kun puhutaan ”Sudanin savanneilla” toimivista griot-muusikoista (s. 116), lukija yhdistää sen tietenkin nyky-Sudaniin, vaikka griotit ovat länsiafrikkalaisia kertojia, muusikoita ja tietäjiä. Harva lukija on selvillä siitä, että leveä Saharan eteläpuolinen vyöhyke on Afrikan kulttuurihistoriassa tavattu jakaa läntiseen, keskiseen ja itäiseen Sudaniin, millä ei ole mitään tekemistä myöhempien valtioiden kanssa. Tällaiset seikat olisi syytä avata.

Kokonaisuudessaan teos osoittaa kirjoittajansa vankkaa asiantuntemusta. Orjuutta koskeva kirjallisuus on maailmalla valtaisa kenttä ja aina voi löytää teoksia, joiden puuttumisesta lähdeluettelosta voisi huomauttaa, mutta se on turhaa. Teoksen lähdeluettelo on laaja ja palvelee varmasti hyvin valittua sosiaali- ja kulttuurihistoriallista näkökulmaa alan klassikoita unohtamatta. Eriytyiskritiikoksen ansaitsee aikakauden alkuperäislähteiden käyttö: orjien omat tarinat ja muiden aikalaisten kuvaukset sekä portugalilaisen inkvisitiolaitoksen oikeuspyytäkirjat tuovat ihmiset ja tapahtumat lähemmäs lukijaa.

Ansiokasta on myös, että tarkastelussa on Afrikka vahvasti mukana. Näin hahmottuu paitsi kotoperäinen afrikkalainen orjuus myös koko se (valta)suhteiden, hyödykevirtojen ja kulttuurivaihdon kompleksit, jonka orjakauppa ja orjuus loivat molemmiin puoliin Atlantia. Kiinteimmillään tämä kompleksit ilmeni Brasilian ja Kongon-Angolan välillä, missä suhteellisen lyhyt etäisyys helpotti edestakaista liikennettä. Ei ollut niin, että satunnaiset eurooppalaiset kävivät Afrikan rannikolla lastaamassa laivoihinsa satunnaisilta afrikkalaisilta ostamia satunnaisia orjia, vaan kyse oli monitasoisesta toimijoiden verkostosta, johon olivat kytkeytyneet niin orjakauppiat, afrikkalaiset hallitsijat, päälliköt ja muut välittäjät kuin siirtomaavaltiojen hallitsijat ja virkamiehet, jopa kirkonmiehet. Itse asiassa teoksen alaotsikoksi olisi tämän vuoksi voinut hyvin sopia ”Orjuuden atlanttilinen historia”.

Hyvän teoksen ominaispiirre on se, että se herättää lukijassa lisäpohdintoja. Jäin miettimään kreolisaation vaikutusta orjuuden jatkumiseen: tuliko orjuudesta hyväksyttävämpää ja abolitionismista vaikeampaa, kun niin sanotuista vapaista värillisistä (kirjan terminologiaa käyttäen ’ruskeista’) tuli monin paikoin itsekin orjan-

omistajia ja tavallaan alempaa keskiluokkaa valkoisen väestön ja orjien väliin?

Pekka Valtonen, FT, dosentti
Helsingin yliopisto

Arkea ja magiaa ruukkiyhteisössä

Marika Hyttinen:

Ajan multaamat muistot. Historiallisen arkeologian tutkimus Oulun Pikisaaren pikiruukista, ruukkiyhteisöstä ja maailmankuvasta 1640-luvulta 1890-luvulle. Studia Archaeologica Septentrionalia 7, Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys 2021. 242 s. ISBN 978-952-9888-67-2.

Yksi varhaismodernin ajan yhteiskunnan teollistumisen ilmenemismuotoja olivat ruukit, joissa jalostettiin metalleja ja muita raaka-aineita tehdasmaisissa puitteissa. Tuotantoyksiköiden ohella ruukit olivat yhteisöjä, joissa ruukkien työntekijät asuivat perheineen. Suomessa ruukkiyhteisöjä ovat tarkastelleet muiden muassa Olli Sirén (1971), Kimmo Rentola (1992) Kustaa H. J. Viikuna (1996), Georg Haggrén (2001), Juuso Marttila (2014) ja Veli Pekka Toropainen (2016). Nyt joukkoon on liittynyt Marika Hyttinen väitöskirjallaan Oulun Pikisaareissa toimineesta pikiruukista.

Väitöskirja seuraa pikiruukin ja sen synnyttämän yhteisön historiaa varsin pitkän eli noin 250 vuoden mittaisen ajanjakson verran. Tarkastelussa on neljä pääteemaa: pikiruukki tuotantolaitoksena, ruukkilaisen maailmankuva, Pikisaaren identiteetti ja pikiruukin synnyttämät muistot sekä ruukki yhteisönä. Pääteemat lukuisine alakysymyksineen liittyvät ja limittyvät toisiinsa, jopa niin paljon, että selkeämmän kokonaiskuvan saa silmäilemällä teoksen sisällysluetteloa.

Jokainen pääluku päättyy tuloksia summaavaan yhteenvedon, mikä on hyvin lukijaystävällistä, sillä teokseen on mahduttu paljon asiaa. Hyttisen tarkasteluote on kiitettävän monitieteinen. Arkeologian ja historian tutkimuksen metodien ja kysymyksenasettelujen lisäksi hän hyödyntää etnologisen ja folkloristisen tutkimuksen tulintoja. Näin historian tutkijan näkökulmasta teos valottaa ennen muuta varhaismodernin ajan yhteisöhistoriaa ja arjen historiaa, mutta se sisältää myös talous-, sosiaali-, sukupuoli- ja mentaliteettihistoriallisesti kiinnostavia tuloksia. Teoksen lähdepohja on hyvin laaja käsittäen muun muassa arkeologisia inventointeja, karttoja, oikeus- ja väestöhistoriallisia asiakirjoja sekä sanomalehtikuvauksia. Myös kirjallisuusluettelo on pitkä ja monipuolinen kuvastaen valittua monitieteistä näkökulmaa.

Tutkimus on ansiokas jo pelkästään yhden teollisuusyhteisön vaiheiden tarkastelun osalta. Pikisaaren ruuikin syntyä selittää 1600-luvun laivanrakennusbuumi, johon tarvittiin myös tervaa samoin kuin tervasta keittämällä jalostettua pikeä, muun muassa laivojen saumojen tiivisteiksi. Saarella myös rakennettiin laivoja, ja sinne perustettiin toinenkin pikiruukki 1700-luvun lopulla. 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla Pikisaari oli kuitenkin taantuva teollisuusyhteisö, jonka kohtalon sinetöi viimeinen, vuonna 1891 riehunut tulipalo.

Hyttinen tarkastelee saarella asuneen yhteisön arkea ja vuosirytmää. Pienpoltto taukosi talveksi, mutta esimodernissa todellisuudessa ei ollut varaa lomailla. Ruukkilaiset hankkivat sivuansioita valmistamalla puu- ja metallikäsintöitä; jotkut palvelivat työmiehinä tai merimiehinä. Ruukkilaiden varttuneet pojat muuttivat usein pois ja työllistyivät merenkulkuammatteihin. Hyttinen toteaa pienpolttajain ammatin periytyneen useamin apelta vävyille kuin isältä pojalle. Päätelmät ovat edellyttäneet perherakenteiden ja sukulaisuussuhteiden rekonstruointia. Ruukkien naisväen osallistumisesta pienvalmistamiseen ei ole löydetävissä varmaa näyttöä, mutta perheiden naisilla ja tyttärillä oli tärkeä rooli kotitalouden ylläpitäjinä, myös silloin kun miesväki oli merillä. Naiset myös ilmeisesti valmistivat käsintöinä tavaroita niin kodin kuin pientuotannon tarpeisiin.

Pikisaari oli saarena muusta kaupungista erillinen tila. Jo se seikka mutta myös tulenkatkuinen pienvalmistaminen antoivat yhteisölle oman leimansa, joka näkyi niin yhteisön jäsenten itseymmärryksessä kuin lähiympäristön mielikuvissa pikisaarelaisista.

Hyttisen tutkimus on mielenkiintoisimmillaan käsitellessään aikalaisten mentaliteetteja ja maailmankuvaa. Tutkimuksen merkittävin lisäarvo koskeekin mielestäni esimodernien uskomusjärjestelmien ja magian roolin esiin nostamista. Ne unohtuvat usein kokonaan, kun käsitellään menneisyyden ihmisten taloudellista toimintaa. Hyttinen käy sujuvasti keskustelua myös suomaista kansanperinnettä koskevan tutkimuksen kanssa ja tuo useassa kohdassa esiin, miten arkeologiset löydöt ja sitä kautta pikisaarelaisten elinkeinonharjoitus ja arkielämä voidaan yhdistää yliluonnollista koskeviin aikalaiskäsitteisiin.

Varhaismodernin ajan ihmisten on tulkittu vältelleen kolikoiden hyödyntämistä esineiden materiaalina, koska rahoihin katsottiin latautuneen yliluonnollista voimaa, mutta Pikisaaresta löytyneet neljä 1700-luvun kolikkoa, joita oli taottu ja joista kaksi oli muotoiltu rikkikupeiksi,

kertovat Hyttisen mukaan ruukkilaiden varsin käytännöllisestä suhtautumisesta vähäarvoisiksi käyneisiin kolikkoihin. Kuitenkin monet muut seikat ruukkilaiden arkisissa ratkaisuissa viittaavat siihen, että yliluonnollinen otettiin huomioon. Saarella oli jonkin verran karjaa, ja navetta rakennettiin paikan muista rakennuksista poiketen itä-länsisuuntaan, kuten kirkot; ilmeisesti tavoitteena oli suojata karjaa. Suomalainen kansanperinne tuntee moninaisia tapoja, joilla kotieläimet pyrittiin pitämään turvassa niin petoja kuin tauteja vastaan. Suojaa haettiin ilmeisesti myös tiilellä, johon oli kaiverrettu naisen sukelimen kuva ja joka oli sijoitettu yhteen alueen rakennuksista, näkyvässä paikassa yhdessä talon rajakohdista. Hyttinen yhdistää kuvan kansanperinteen käsityksiin naisen väestä ja sen suojaavasta voimasta.

Hyttinen havainnollistaa esitystään kuvamateriaalilla. Kuvia on kaikkiaan 75, useimmat värikuvia, ja ne esittävät Pikisaaren paikkoja ja rakennuksia tai niiden jäänteitä, esinelöytöjä sekä saaren kehitystä kuvaavia vanhoja karttoja. Monilähteisen tarkastelutavan ansiosta Hyttinen kykenee korjaamaan aikaisempia tulkintoja saaren asutus- ja rakennushistoriasta ja jopa havaitsemaan, milloin jokin aikalaiskartta ei anna täysin totuudenmukaista kuvaa silloisesta tilanteesta. Kuvien lisäksi tekstin lomassa on useita havainnollisia kuvioita ja taulukoita sekä lopuksi liitekarttana havainnollistus Pikisaaren arkeologisista inventoinneista.

Tutkimus myös teoretisoi muistin käsitettä. Kaikkien käsitteiden tavoin muisti ja muistaminenkin voidaan ymmärtää eri tavoin. Itse vierastan ajatusta, että mikään esine voisi muistaa mitään, enkä ole varma, onko menneisyyden tulkitseminen varsinaisesti muistamista. Mutta monissa muissakin yhteyksissä samoista asioista voidaan puhua useilla eri käsitteillä. Itselleni josain määrin ymmärrettävämpi on Hyttisen siteeraama Andrew Jonesin (2007) tulkinta materiaalisesta kulttuurista – siis menneisyydestä säilyneistä esineistä – fyysisinä jälkinä menneistä tapahtumista ja toiminnoista. Se, onko niiden tulkitseminen muistamista, on sitä vastoin jokaisen oman ymmärryksen varassa.

Marika Hyttisen kirjoittamalla monipuolisella väitöskirjalla Pikisaaren ruukkiyhteisön vaiheista on paljon annettavaa monelle eri tieteenalalle, myös tietenteoreettiselle keskustelulle. Suomen kieltä osaamattoman kannalta teoksesta puuttuu harmillisesti muunkielinen tiivistelmä; toivottavasti tekijä julkaisee kiinnostavista tuloksistaan artikkelin esimerkiksi englanniksi.

Marko Lamberg, professori, dosentti, yliopistotutkija
Helsingin yliopisto

Ylirajaista Laatokan rantahistoriaa

Maria Lähteenmäki (toim.):

Laatokka. Suurjärven kiehtova rantahistoria.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1469.

SKS 2021. 314 s. ISBN 978-951-858-395-6.

Maria Lähteenmäen toimittama *Laatokka: Suurjärven kiehtova rantahistoria* on Karjalan liiton valitsema vuoden karjalainen kirja 2021. Kirja on avaus rantahistoriaan, joka korostaa rantaa kohtauspaikkana. Tästä näkökulmasta kirjassa tarkastellaan Laatokan ranta-alueita ylirajaisessa viitekehelyssä.

Teos jakaantuu neljään osaan ja siinä on 12 lukua, kirjoittajia on kaikkiaan 13 useilta tieteenaloilta. Maria Lähteenmäen kirjoittamassa kirjan teemoja kokoavassa esipuheluvussa "Laatokka moniulotteisessa raamisissa" kirjoittaja nostaa kokoelman lähtökohdaksi Laatokan rannan, sen asujaimiston ja historialliset ulottuvuudet 1800-luvulta nykyaikaan. Teoreettiseksi tulokulmaksi Lähteenmäki nimeää ennen kaikkea uuden rannikkohistorian (*new coastal history*), joka korostaa vettä ja maata yhdistävän ranta-alueen tutkimuksen tärkeyttä ja jonka Lähteenmäki haluaa kansainvälisistä tutkijoista poiketen ulottaa koskemaan myös järvien rannikkoja merenrantojen lisäksi. Lähteenmäen mukaan suomalaiset ovat järvenrantakansaa, mikä ei kuitenkaan ole kiinnittänyt huomiota järvenrantoihin historian tutkimuksen näkökulmista tarkasteltuna, taloushistorian resurssinäkökulmia lukuun ottamatta. Lähteenmäen mukaan historian tutkimuksen anti vesistö- ja rantatutkimukselle on se, että historian tutkijat osaavat arvioida rantoja "ennen muuta ihmisyhteisöjen paikkoina, jälkinä ja tiloina, jolloin tutkimustemmen aikadimensio on monta kertaa perinteistä luonnontieteellistä tulokulmaa pidempi ja asutushistoriallisesti monikerroksisempi."

Yhdysvaltalainen historian tutkija Isaac Land on työssään perehtynyt rannikkohistoriaan. Hän nostaa esille termin järvisokeus, jolla hän tarkoittaa sitä, että tutkijat ovat olleet sokeita tai haluttomia tunnustamaan järvien strategista tai kaupallista merkitystä. Landin tutkimusartikkeli kirjassa on kattava teoreettinen katsaus järvien tutkimukseen ja luo ymmärrettävän, perustellun tieteellisen taustan teoksessa sitä seuraaville luvuille.

Kati Parppein kirjoittama "Laatokan alueen historialliset asutusvirrat" on katsaus eri tieteenaloilla tuotettuun tietoon Laatokan alueen asutuksesta kivikaudelta 1500-luvulle, paikoitellen jopa 1700-luvulle saakka. Parppein tutkimuksen ansio on, että siinä vertaillaan eri aikakausina Suomessa ja Venäjällä tehtyä tutkimusta ja tuodaan esille erilaisia tulkintoja ja niiden taustoja. Esimerkiksi aiempina vuosikymmeninä korostuneet idän ja lännen eroavaisuudet ja kilpailu Laatokan "her-

ruudesta" ei välttämättä ollutkaan nopea prosessi tai ero ei ylipäänsä ollut alueella asuville ihmisille merkittävä. Aiemmat mustavalkoiset tutkimustulokset saavat Parppein tutkimuksessa uusia sävyjä, jotka lukijan on helppo ymmärtää sujuvasti etenevästä ja perustellusta tekstistä.

Kirjan toisen osion "Teollistuvat yhteisöt" aloittaa Karl-Erik Michelsenin kirjoittama luku "Teollisuus tulee ja menee Pitkärannasta". Michelsen muistuttaa, että teollistuminen on paitsi globaali niin myös mitä suuremmassa määrin paikallinen ilmiö. Luvussa Michelsen keskittyy Pitkärannan teollisuusyhteisöön 1800-luvulta toiseen maailmansotaan. Kuten Parpei edellisessä luvussa asutushistorian kohdalla totesi, samoin myös teollistumisen historiaa tutkittaessa Michelsen toteaa, että kehitys ei ollut lineaarista tai systemaattista. Teollistuminen riippui ylirajaisista tapahtumista ja toimijoista. Laatokka toimi tässä yhdistävänä tekijänä, joka satoi yhteen Suomen ja Venäjän sekä alueella risteävät resurssit.

Pertti Rannikko keskittyy luvussa "Laatokan rannoilta Jänisjoen latvoille" joen alajuoksun teollisuusalueeseen korostaen vesistöjä kuljetusreitteinä ja voimanlähteenä toimijaverkkoteorian näkökulmia hyödyntäen. Rannikko käy läpi Jänisjoen alueen teollistumisen vaiheet teollisuusyhdyskuntien syntyä myöten aina Neuvostoliiton aikaan saakka. Tavoitteena on ollut vesistön ja ihmisten, inhimillisen ja ei-inhimillisen yhteenkietoutumisen tutkimus.

Kirjan kolmannen osion "Ihmisen jäljillä" aloittaa Simo Laakkosen ja Alla Bolotovan yhdessä kirjoittama luku "Ristiaallokossa: Laatokan pilaantumisen ja suojelun ympäristöhistoriaa" hyödyntää myös toimijaverkkomallia. Luku alkaa 1800-luvun Laatokan saastumiskeskusteluista ja valottaa tapahtumia toisen maailmansodan jälkeiseen aikaan, jolloin myös neuvostoviranomaisten toimet Laatokan saastumisongelman ratkaisemiseksi tulevat tutkimukseen mukaan. Kirjoittajat korostavat Laatokan ylirajaista vuorovaikutusta, johon teollistuminen ja poliittiset mullistukset antoivat oman leimansa myös ympäristöhistorian näkökulmista tarkasteltuna.

Jarkko Koukkunen kuvaa kirjoittamassaan luvussa "Poltetut rannat: Laatokan rantaseutujen tuhot toisessa maailmansodassa" valmistumisen sotaan ja sotatapahdumat tuhoineen. Teksti perustuu laajaan sotapäiväkirja-aineistoon ja Laatokan tai rannikkohistorian pohdittuun sotahistorian ja -tapahtumien näkökulmasta jää vähemmälle. Uskoisin, että rannikkohistorialla olisi annettavaa myös uudelle sotahistorialle, jossa on tarkkojen tapahtumaselostusten sijaan pyritty analysoimaan sodan aiheuttamia yhteiskunnallisia ja inhimillisiä ulottuvuuksia.

Alfred Colpaertin ja Augustine-Moses Gbagirin luvun "Laatokan vesien muuttuvat kuvat" fokus on Laatokan

ekologisen tilan muutosten havainnoinnissa, jossa on käytetty apuna Laatokasta otettuja satelliittikuvia. Ihmisten vaikutus Laatokan veden tilaan on ollut ilmeinen ja myös muut kirjoittajat (Michelsen, Rannikko) ovat sivunneet järven tilan heikkenemistä ihmisten toimien vuoksi. Tällä hetkellä näyttää siltä, että Laatokan vedenlaatu on hiljalleen paranemassa. Tällainen ympäristötutkijoiden tarjoama tieto antaa ajattelemisen aihetta historian- ja yhteiskuntatutkijoille. Venäjän taloudelliset ja poliittiset muutokset, kuten teollisuuden vähentyminen, suurten kolhoosien katoaminen Laatokan ranta-alueilta sekä Laatokan vesistöalueelle perustettu suuri luonnonsuojelualue saattavat osaltaan parantaa vedenlaatua.

Teoksen neljäs osio kantaa nimeä ”Ei vettä rantaa rakkaampaa”. Oona Ilmolahden ja Maria Lähteenmäen yhteisluku ”Laatokka moniaistillisena muistikokemuksena” arvioi Laatokkaan liittyviä kertomuksia, muistelmia ja luontokokemuksia. Elämäkertaa-aineistoon perustuvassa luvussa nousevat esille yllirajaiset kokemukset: teollisen ja agraarin yllirajaisuus, urbaanin ja maaseudun välisen rajan ylittävät kokemukset ja valtakuntien välinen yllirajaisuus. Muistitietoaineistossa korostuu myös ero ranta-asujien ja kauempana rannasta asuvien kokemushistoriat. Kirjoittajat tuovat ansiokkaasti esille sen, miten Laatokan kokonaisvaltainen vaikutus näkyi ranta-asujien muistelutietoaineistossa, heidän kokemuksissaan ja aistimuksissaan. Kirjoittajien käsittelyssä Laatokasta tulee merkittävä toimija, joka on syvällisesti vaikuttanut ihmisten elämään.

Ismo Björnin ”Ulkoilmaelämää Sortavalan saaristossa” tarkastelee Laatokan rantaelämää suomalaisten, neuvostoliittolaisten ja venäläisten aineistojen avulla. Saaristokuvauksissa elämä saaristossa nähdään poikkeuksetta väistyvän elämänmuotona, jonka rinnalle nousee urbaanimpi huvila-asutus ja matkailutoiminta. Samanlainen kehityskulku on nähtävissä sen Suomen että Neuvostoliiton/Venäjän aikana. Saaristo on merkinnyt eri asioita erilaisista taustoista tuleville ihmisille. Luvun ansiona voidaan nähdä yllirajainen Suomen ja Neuvostoliiton/Venäjän historian tarkastelu, jossa samankaltainen mutta eriaikainen ilmiö voidaan todentaa: maatalouden väistyttyä Laatokan ranta-alueista on tullut loma-asutuksen ja vapaa-ajanvieton paikkoja.

Aleksandr Osipovin luku ”Ladoga Skerries: Suomen kansallismaisemasta venäläiseksi kansallispuistoksi” käsittelee Laatokan pohjoispuolista Ladoga Skerries-kansallispuistoa ja sen rakentamista 1989–2017. Pui-

ton perustamisen aikoihin Neuvostoliitossa oli herännyt huoli alueen luontoarvojen puolesta. Osipov kertoo perusteellisesti kansallispuiston syntyvaiheet ja nostaa esille sosioekonomiset konfliktit, joita kansallispuiston syntyprosessin aikana ja sen perustamisen jälkeen on kehittynyt. Paikallisten asukkaiden, turistien ja teollisuuden intressit eivät kohtaa, mutta Laatokan kannalta Osipov arvioi puiston olevan positiivinen kehitys, sillä sen avulla alueen asukkaiden ja turistien ymmärrys Laatokan luonnon haavoittuvuudesta voidaan tuoda entistä paremmin ja onnekkammin esille.

Teoksen päättävässä Lähteenmäen loppuyhteenvedossa ”Lopuksi: Monien rantojen Laatokka” kirjoittaja toteaa, että ”valittu [...] rantahistorian tulokulma on avannut huikeita mahdollisuuksia seudun monietnisen, osin kipeän ja osin valoisan menneisyyden sekä järviseudun arjen, työn ja muistelukulttuurin uudelleen arvioinnille transnationaalissa ja kansainvälisessä viitekehityksessä.” Kirjoittaja korostaa luontoarvojen merkityksen kasvua, johon heräämiseen osaltaan vaikutti alueella tapahtunut teollinen kehitys. Kulttuurien, arvojen, aatteiden ja ihmisten kirjo on ollut osa Laatokan historiaa ja Lähteenmäki onnistuu asettamaan tämän monikirjavuuden uskottavasti rantahistorian värikkään varjon alle.

Laatokan vesistöalueen vaikutus ulottuu varsinaista järveä kauemmas. Suomen alueelta laskee Laatokkaan useita jokia. Näin ollen Laatokan vaikutuspiirin voi katsoa ulottuvan aina Saimaan vesistöön saakka. Nämä kaksi suurta vesistöaluetta ovat vaikuttaneet yllirajaiseen historiaan. Merkittävä osa Suomen teollisesta historiasta kytkeytyy näiden vesistöalueiden ympärille. Laatokan alue on ollut aina ihmisten, aatteiden, ideologioiden ja esineiden liikkumisen risteyskohdassa. Lähteenmäki on hyvin perustelluissa osuuksissaan kyennyt osoittamaan, että uudella rannikkohistorialla voisi olla vastauksia kysymyksiin, joita alueen historiaa tutkimalla nousee esille. Samalla rannikkohistoria tarjoaa monia miettimisen arvoisia näkökulmia, joita voisi kirjan kirjoittajien tavoin yhdistää talous-, sosiaali-, ympäristö- tai kulttuurihistoriaan. Lisäksi tutkijat voivat tulevaisuudessa toivottavasti pohtia vielä analyyttisemmin sitä, miten järvi(alue) voi olla toimijana historian tutkimuksessa. Nyt tutkimusartikkelien fokus vaihteli järven ja alueella asuvien ihmisten välillä, mikä on luonnollista kokoelmassa, joka on *Laatokka: Suurjärven kiehtova rantahistoria* teoksen kaltainen avaus uuteen aihepiiriin ja uusiin näkökulmiin.

Ulla Ijäs, dosentti, FT
Turun yliopisto

Sivilisaatiohistoriaa verotuksen vinkkelistä

Antti Kujala:

Voudintileistä veroparatiiseihin. Verotuksen historia.
Atena 2021. 400 s. ISBN 978-952-300-837-3.

Dosentti Antti Kujalan fiskaalihistoriallinen tutkimus *Voudintileistä veroparatiiseihin* rakentaa verotuksen historiasta suuren kaaren maailmanhistoriaan. Ennen kaikkea laajaan lähdekirjallisuuteen perustuvan teoksen johtotähtenä kulkee ajatus siitä, että läpi historian menestyneet valtakunnat ovat tarvinneet toimivaa verotusta pysyäkseen käynnissä. Asetelma antaa teokselle sisällön ja rakenteen: Kujala tarjoilee lukijalle ajassa etenevän selonteon verotuksesta osana tuntemamme valtakuntien ja valtioiden historiaa, joka alkaa Kiinan ja Rooman tapauksista ja etenee varhaisen uuden ajan Euroopan kautta teollistuvan Iso-Britannian ja 1900-luvulla maailmaa hallinneen Yhdysvaltojen erityispiirteisiin. Analyttisen omaleimaisuuden Kujala saa aikaan erityisosaamisellaan uuden ajan alun Ruotsista ja asiantuntemuksellaan erilaisten yhteiskuntien järjestysperiaatteista. Onnistuneessa verotuksessa ei ole kyse vain valtion pakkotoimista vaan paljolti myös yhteisön jäsenten hyväksymästä yhteiskuntasopimuksesta.

Maailmanhistoriallisessa mittakaavassa verotus on muuttunut samanaikaisesti vähän ja paljon. Vaikka varhaisimmat verot olivat monesti pakkoveroja, valtioiden käyttämät verotusinstrumentit – välittömät verot, välilliset verot, ihmisverot, tullimaksut – ovat verottaneet alamaisten ja kansalaisten taloudellisia resursseja vaihtelevasti läpi historian, mikä vahvistaa käsitystä siitä, että niin muinaiset kuin uudenaikaisetkin hallinnot ovat joutuneet tasapainoilemaan erilaisten verotusmuotojen välillä saadakseen aikaan mahdollisimman monipuolisen ja kattavan verotuslaitoksen. Toisaalta talouden kehitysaste on ollut suorassa yhteydessä verotuksen muotoihin. Rahatalouden, kaupan ja teollisuuden yleistyminen on helpottanut verojen keräämistä, kun taas luontaistalouden vallitessa veroja hallinnoitiin useimmiten paikallisesti ja verotuotteiden monimuotoisuus hankaloitti verotuoton hallintaa.

Todellinen käännekohta verotushistoriassa ajoittui 1900-luvun alkuun ja ensimmäiseen maailmansotaan. Verovarojen yhteiskunnallinen kulkusuunta muuttui. Kun aikaisempina vuosisatoina valtio keräsi verovarvoja alamaisilta ja eliitti tavoitteli virka- ja sotapalveluksilla verovapautta, 1900-luvun läntisissä markkinatalouksissa uudet veroinstrumentit, verojen progressiivisuus ja uudenlaiset verovarojen käyttökohteet ohjasivat veroja kansalaisten hyödyksi. Pulakaudet, äänioikeusreformit ja uudenlaiset kansanedustuslaitokset myötävaikuttivat kehitykseen merkittävästi. Aikaisemmin valtiot

olivat rahoittaneet verotuksella etupäässä sotia, mutta nyt koulutus, terveydenhuolto ja eläkkeet rahoitettiin valtioiden keräämistä veroista. 1900-luvulla menestyneet valtiot olivatkin niitä, jotka rakensivat verovaroin hyvinvointivaltiota.

Kujala tarkastelee verotusta eräänlaisena yhteiskuntasopimuksena, mikä luo teoksen sivilisaatiohistoriallisen pohjavireen. Valtio verottaa eli jakaa yhteisön varallisuutta uudelleen, mutta samalla se suojelee, pitää yllä sisäistä järjestystä ja tarjoaa hätätilanteessa apua. Siksi alamaiset ja kansalaiset ovat odottaneet valtiolta jonkinasteista vastavuoroisuutta vastineeksi verotukseen alistumiselle. Niin ikään merkittävien poliittisten ryhmien suostumus on vaikuttanut verotuksen onnistumiseen. Uuden ajan alussa suostumuksen ei tarvinnut ulottua laajasti väestöpohjaan. Riitti, että tarvittava osa politiikkaan osallistujista hyväksyi verotuksen. Esimerkiksi 1600-luvun Ruotsissa valtiopäiväsäätyjen poliittiset oikeudet sitouttivat ne järjestelmään, joka puolestaan verotti rahvasta tehokkaasti ja tuntuvasti. Vasta uusimmalla ajalla valtio tarvitsi laaja-alaisesti muiden kuin eliitin jäsenten suostumusta menestyneelle verotukselle. 1900-luvulla hyvinvointivaltiossa toteutti verotuksen turvin yleisen vastavuoroisuuden periaate, jossa sosiaalipalvelujen rahoittajat ja vastaanottajat eivät kohdanneet toisiaan suoraan.

Ruotsi ja Englanti nousevat teoksessa esiin uuden ajan alun menestystarinoina. Huolimatta vähälukuisesta väestöstä Ruotsin valtio menestyi 1600-luvulla onnistuneen verotuksen ja laajamittaisen sotaväenoton ansiosta, mikä antoi Ruotsille voimapolitiittisen etulyöntiaseman heikkoja naapureitaan vastaan. 1700-luvulla Englanti puolestaan pärjäsi parlamenttinsa ja siihen sidotun suostumuksellisen verotuksen ansiosta. Suuresta valtionvelastaan huolimatta Englanti säilytti luotokelpoisuutensa ja sai luottoa kotimaisilta ja kansainvälisiltä sijoittajilta. Parlamentin toimintakyky ja sen suostumuksella ylläpidetty verotus takasivat Englannin kansantalouden uskottavuuden luottomarkkinoilla.

Niin Ruotsi kuin Englantikin tarvitsivat verovarvoja käydäkseen voitokkaita sotia. Kujala kytkee tässä yhteydessä verotuksen osaksi eurooppalaisen kapitalismin historiaa. Hän kertoo tunnetun kehityskulun verotuksen vinkkelistä. Rooman valtakunnan jälkeen Eurooppaan kehittyi vähitellen monien keskisuurien valtioiden keskittymä, joka toimi eräänlaisena kehityksen moottorina. Koska Kiinaan verrattuna valtionhallinnollinen verobyrokraatia ja maanviljely eivät olleet Euroopassa kovin kehittyneitä, paikalliset hallitsijat tarvitsivat tuekseen neuvonantajakuntia ja parlamentteja – esimerkiksi järjestelläkseen verotusta. Sodan ja niitä varten kerätyt verot ja valtionvelat vaikuttivat edelleen luottolaitoksen, markkinatalouden ja modernien kansanedustuslaitosten kehitykseen ja siten nykyisen maailmanjärjestyksen muovautumiseen. Kysymykset veroista ja maaomaisuus-

teen liittyvistä erilaisista omistusoikeuksista pääsevätkin esiin korostetusti Kujalan vertaillessa uuden ajan alun eurooppalaisten valtioita keskenään. Toinen uuden ajan alun ilmiö, jota Kujala onnistuneesti kuvaa, oli verovuokraus. Se oli valtioiden keino ratkaista verojenkantoon liittyviä logistisia haasteita ja samalla saada valtionkassaan täydennystä mahdollisimman ennakoitavasti.

1900-luvun trendejä Kujala tarkastelee ennen kaikkea Yhdysvaltojen tapahtumien valossa. Liittovaltio investoi verovaroja yhteiskuntaan, mikä näkyi innovaatioina, talouskasvuna ja tuottavuusloikkina ja julkisen talouden voimakkaana kasvuna. Varallisuuserot kaven- tuivat tulonjaon myötä. 1970-luvulla talous ajautui kriisiin, jonka seurauksena myös poliitikkojen oli mahdol- lista muuttaa verotuksen periaatteita. Kuten teoksesta selkeästi käy ilmi, viimeiset puoli vuosisataa verotuksen trendinä – niin meillä kuin muuallakin läntisissä markki- natalouksissa – on ollut julkisen talouden pienentämi- nen ja veroalennukset, jotka ovat hyödyttäneet erityi- sesti varakkaimpia.

Voudintileistä veroparatiiseihin on vauhdikas yleis- esitys verotuksen pitkän aikavälin historiasta. Kaikkien mahdollisten valtioiden verotusta teos ei käsittele, mutta kirjallisuusluettelo antaa lukijalle eväät kasva- neen tiedonnälän ravitsemiseen. Olisin silti mieluusti lukenut esimerkiksi pidemmin Saksan monipolvisesta historiasta ja valtiokehityksestä tulliliittoineen ja jälleen- yhdentymisineen juuri verotushistoriallisen näkökulman valossa. Kujala käsittelee verotusta yhteiskuntahistorial- lisesti eli taloustieteelliset mallit optimaalisista veroker- tymistä ja vero-oikeudelliset näkemyserot eivät rytmitä korostuneesti esitystä. Sen sijaan hänen aikaisemmasta tuotannostaan tutut teemat – maanluonnot, valtion resurssit ja niiden uudelleenjakoa, siirtomaavalta, 1900- luvun hyvinvointivaltion historia – antavat verotuksen historialle monipuolisen sisällön. Suomalaisen yhteis- kunnan varhaiset ja viimeaikaiset erityispiirteet nivou- tuvat palkitsevasti osaksi eurooppalaisia ja globaaleja kehityskulkuja ja asiayhteyksiä.

Petteri Norring, FT
Helsingin yliopisto

Maukas katsaus suomalaisen ruokakulttuuriin

Ritva Kylli:

Suomen ruokahistoria. Suolalihasta sushiin.

Gaudeamus 2021. 525 s. ISBN 978-952-345-135-3.

Ritva Kylli tarkastelee suomalaisen ruokakulttuurin kehitystä 1700-luvulta aina 2000-luvulle. Teos kyseen- alaistaa kansallisen ruokakulttuurin erityisyyden osoitta- malla sen muodostuneen yhtäältä paikallisista, toisaalta ylijalaisista vaikutteista, joiden omaksuminen onkin

muovannut merkittävästi suomalaisen ruoan historiaa. Samoin teos vahvistaa ruoan ja elintarvikkeiden kau- pan sekä niiden tuottaman yhteiskunnallisen aseman ikaikaisen merkityksen. Ruoka on osoittanut yhteis- kunnallista asemaa ja vaurautta suolatusta lohesta sushiin. Vauraampi väestö saattoi jo varhain kustantaa arvokkaita ja harvinaisia tuontielintarvikkeita, kuten vii- nejä, juustoja ja riisiä, jota oli jo 1700-luvulla säätyläis- ten saatavissa, kun taas maaseudun rahvaalle riisiä oli saatavilla vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla. Toki eliitin mahdollisuudet verrattuna rahvaan useiin kokemaan ravinnon puutteeseen täydentyivät alueellisten erojen korostumisella. Vastaavasti ruoka on tarkoittanut rah- vaalle useimmiten vain ravintoa, mihin kirkolliset juh- lat, etenkin joulu, ovat kuitenkin tarjonneet merkittävän poikkeuksen. Yksi teoksen ansioita onkin suomalaisen ruokakulttuuriin kuuluvien ristiriitaisuuksien erittelemi- nen.

Kylli osoittaa onnistuneesti kansainvälisten vaikuttei- den merkityksen, mikä samalla kyseenalaistaa useissa tutkimuksissa esitetyn väitteen suomalaisen ruoka- kulttuurin kansainvälistymisestä lähinnä 1900-luvun lopulla. Kylli kiteyttää ilmiön oivallisesti: ”ruoan saanti ja säännölliset ateriat vakiintuivat ylempienkin säätyjen eli aateliston, papiston ja porvariston keskuudessa vasta 1700-luvun kuluessa, kun kaupankäyntiin perustuvat talouselämä, valtioiden vahvistuminen ja yhä eriyty- neempi työnjako alkoivat taata ruoka-aineiden saantia maailman kaikilta kulmilta.” (s. 40). On tavallaan lohdul- lista lukea, että jo 1700-luvun alussa arvostettiin ulko- maisia tuontielintarvikkeita ja väheksyttiin kotimaisia. Osaa tuontiruoka-aineista pyrittiin tietoisesti juurrutta- maan osaksi suomalaista ruokakulttuuria. Erityisen kiin- toisaksi muodostuu perunan juurruttamista seurannut varhaisempien kasvien, etenkin nauriin, syrjäyttäminen. Teoksessa korostuvat siten ruoan historian nohtuneet ilmiöt ja vaikutteet, joihin lukeutuvat esimerkiksi niin kasvisruoan lyhyt suosio 1800- ja 1900-lukujen vaih- teessa kuin myös kansainvälisen kaupan lähes säännön- mukaiset häiriöt, jotka vaikuttivat ruoan saatavuuteen aina 1900-puoliväliin asti.

Silti pohdittaessa ylijalaisia ruokakulttuuria, on kysyttävä, mitä tarkoittaa yhtenä teoksen alaotsikkona toimiva ”kansainvälistyvä keittiö”. Se käsittelee ruoan- valmistuksen kansainvälistymistä 1900-luvun loppupuolella. Silti kansainvälistyvän ruoanvalmistuskulttuurin muutoksista on teoksessa useita viittauksia esimerkiksi jo 1800-luvun alkuvuosikymmeninä, jolloin viipurilai- sen kartanon ruokia maustettiin currytahnalla (s. 429). Samalla paljastuu teoksen yksi heikkous. Käsitteellisyys jää tarkentumatta, mikä juontune suurimmaksi osaksi teoksen luonteesta. Se on kirjoitettu tietokirjaksi, jolloin siinä ei ole perinteisen tieteellisen teoksen perusteellista käsitelmäärittelyä, mistä johtunevat muutamat tekstin sisäiset ristiriitaisuudet. Silti suurelle yleisölle tarkoitet-

tuna tietokirjana se tarjoaa oivaltavan ja monipuolisen lukukokemuksen.

Teos on kirjoitettu maukkaasti, vaikkakin jotkut osiot, kuten suolan hinnan laskun ja sitä seuranneen tuonnin ja käytön kasvu 1700-luvulla, olisi voinut yhdistää helpommin sulavaksi alaluvuksi. Suola oli aikansa yleisyystuote, jota käytettiin lähinnä arvokkaimpien elintarvikkeiden, kuten lohen säilömiseen. Teksti sisältää myös joitain vaikeasti pureskeltavia ilmaisuja, kuten ”kaupan keinoin” ja ”kuivatussa muodossa”, jotka huolellisempi toimittaminen olisi voinut poistaa. Samaten maukkaat anekdootit jäävät harmittavan usein vain irrallisiksi heitoiksi. Sen sijaan teoksen ruokasanahakemisto on oivallinen, mikä parantaa sen käytettävyyttä. Samoin kirjan tietolaatikat, kuten ”Leipä ja valta” ja ”Jouluruoka perinteiden kantajana” pureutuvat kukin yksityiskohtaisesti aiheisiinsa maustaen leipätekstiä. Ne ovat tosin liian pitkiä, mikä tekee niistä raskaita. Etenkin tietolaatikon ”Munkkipannusta mikroaaltouuniin” olisi voinut jakaa vähintään kahdeksi erilliseksi tietoisuusi – ruoan valmistusastioihin ja ruokailuvälineisiin. Jälkimmäisen olisi voinut jopa sisällyttää eri vuosisatoja käsitteleviin peruslukuihin. Ylipäänsä tietolaatikoiden soisi olevan enintään aukeaman laajuisia kerralla hahmotettavia kokonaisuuksia. Kustannustoimittajan olisi suonut valitsevan selkeämpiä ja lyhyempiä aiheita.

Teos tarkastelee suhteellisen pitkää ajanjaksoa aina 1700-luvulta nykypäivään, vaikka se keskittyykin 1800- ja 1900-lukuihin. 1700-luvun käsittely jää harmillisen ohueksi, ja johdanto sekä ”Menneisyys lautasella” -otsikolla oleva loppuluku ovat myös turhan kevyet jättäen sekä pääväittämät että keskeiset käsitteet vähälle huomiolle. Kenties juuri pitkän tarkastelevan ajan takia teoksen osien välillä on epäsuhta. 1900-luvun osa on selkeästi teoksen toimivin; siinä yhdistyvät parhaiten ajallinen ja temaattinen rakenne, kun taas edeltävien vuosisatojen luvut hyötyivät selkeämmästä temaattisesta jaottelusta. Lisäksi toisen maailmansodan ruokahistoriallinen katsaus on turhauttavan pitkä. Kuten Kylli kirjoittaa, toista maailmansotaa sen ruokahistoria mukaan luettuna on tutkittu jo paljon, joten teoksessa olisi voinut pohtia enemmän sodan vaikutusta suomalaiseseen ruokakulttuuriin. Miten esimerkiksi elintarvikesäännöstely paljasti edellisten vuosikymmenten kulutustottumusten muutoksia ja miten sotavuodet vaikuttivat suomalaisten suhtautumiseen joihinkin elintarvikkeisiin, kuten kuivattuun kalaan? Toisaalta Lapin evakoiden kokemukset erilaisesta ruokakulttuurista keskisessä Suomessa on ansiokas osio, mikä monipuolistaa lähinnä Karjalan evakoihin keskittynyttä keskustelua. Ylipäänsä pohjoisen Suomen huomioiminen eri vuosisatoina nostaa teoksen merkittävyyttä.

Teos rakentuu monipuolisille aikalaislähteille, joita Kylli käyttää taiten yhdistettyinä laajaan aikalais- ja tutkimuskirjallisuuteen. Selkeä ansio on ruokakulttuurisen

kirjallisuuden ongelmien osoittaminen sekä rahvaan ruokakulttuuria käsittelevän aineiston juhlapainotteisuuden, ja siten sen erityisyyden, tunnistaminen. Aina 1800-luvun loppupuolelle aineistot kertovat pääosin eliitin ruokakulttuurisista, kun taas rahvaan ravinto avautuu vain joistain aineistoista, mikä korostaa lähteiden keskinäistä ristiriitaa. Muutamissa kohdissa on teoksen rakenteesta johtuvia ristiriitoja, joiden käsitteleminen olisi avartanut huomioita enemmän. Yhtenä esimerkkinä voi mainita parmesaanin, johon Kylli viittaa yhtenä tutkimuksensa käynnistävästä huomioista. Se mainitaan tuontielintarvikkeiden kieltolistalla vuonna 1756. Se, että Daniel Juslenius mainitsi kyseisen tuontijuuston jo vuonna 1700 julkaistussa kirjoituksessaan, jättää kuitenkin avoimeksi kysymyksen, miten paljon Suomen alueelle aina pohjoiseen asti tuotiin juustoja. Samaten maininta Turun piispan Tukholmasta hankimasta savustetusta lohesta jättää huomiotta saman Daniel Jusleniuksen tekstin, jossa tämä kehuu Turun savustettuja kaloja. Lähdekriittisyys huomioiden voi silti kysyä, oliko piispan apajilla huono vuosi vaiko oliko kyse suomalaisen elintarviketuotannon helmasynnistä eli jalostusongelmasta. Samoin viittaaminen joihinkin aikalais teksteihin pohtimatta näiden aikalaisvaikutusta jättää tekstien merkityksen tulkinnan yksin lukijan arvauksen tai tietämyksen varaan. Miten esimerkiksi vuonna 1782 julkaistua tutkimusta islanninjäkälän ja rakkolevän käyttämisestä hätälevän aineksina hyödynnettiin?

Kylli käsittelee elintarviketuotannon ongelmia samoin kuin muun yhteiskunnallisen kehityksen haitallisia vaikutuksia ruoan tuotantoon. ”Atomiajan ruoka” toimii kekseliäänä väliotsikkona siihen, mikä vaikutus Tsernobylin onnettomuudella oli suomalaiselle elintarviketuotannolle samoin kuin luonnontuotteiden, kuten marjojen ja sienien käytölle ruokana. Sen sijaan pohdinta suomalaisten kytkemisestä niin sokeri- ja banaanintuotannon rakenteellisiin ongelmiin, kuten kolonialismiin, monokulttuuriviljelyn syntyyn sekä moninaisiin ympäristöongelmiin heijastaa enemmän oman aikamme arvokeskustelua kuin aikalaisnäkökulmaa, mitä olisi voinut pohtia perusteellisemmin. Lähes huomiotta sitä vastoin jäävät 1900-luvun loppupuolen lihan tehotuotannon sekä eettiset että ympäristöongelmat, joista ei edes tehokasvatettujen broilerien kohdalla paljoa pohdita. Ruokahistoriaa ruotivassa perusteoksessa soisi keskustelemaan laajemmin etenkin nykyiseen tehotuotantoon liittyvistä ongelmista.

Nämä muutamit kriittiset huomiot eivät kuitenkaan heikennä herkullisen kokonaisuuden arvoa. Teos onnistuu sekä tarjoilemaan lukijalleen perustietouden alati muuttuvasta ”suomalaisesta” ruokakulttuurista että esittelemään ruoan historian tutkimukseen sopivia lähdeaineistoja. Kylli esittelee useita erilaisia lähdekokonaisuuksia, mikä nostaa teoksen arvoa ruokahistorian

tutkimuksesta kiinnostuneille. Siten se sopii oivallisesti perusoppikirjaksi ruokakulttuurin kehityksestä samalla, kun se kannustaa uusiin tutkimuksiin.

Matti O. Hannikainen, FT
Helsingin yliopisto

Filosofian historian uudelleen- arviointia feministisestä näkökulmasta

Martina Reuter (toim.):

Miesvaltaa murtamassa. Varhaisten feministien filosofisia kirjoituksia. Gaudeamus 2021. 470 s.
ISBN 978-952-345-116-2.

Filosofian historian miesvaltaista tarinaa on viime aikoina alettu kirjoittaa uudelleen. Naisfilosofien historiallista ja filosofista merkitystä on arvioitu viime vuosina erilaisissa projekteissa, konferensseissa sekä akateemisissa ja populaareissa kirjoissa. Martina Reuterin toimittama *Miesvaltaa murtamassa: Varhaisten feministien filosofisia kirjoituksia* osallistuu tähän kasvavaan trendiin, mikä ei kuitenkaan vähennä teoksen arvoa tai vaikuttavuutta. Päinvastoin, suomennoskokoelma on merkittävä kontribuutio suomalaisella tiedekentällä. Se tuo kattavan kokoelman varhaisen feminismin avaintekstejä suomenkielisen lukijakunnan helposti saavutettavaksi. Kirjasta hyötynevät monen alan opiskelijat ja tutkijat – filosofia, sukupuolentutkimus ja historia tulevat ensimmäisenä mieleen. Kiehtova ja monella tapaa ajankohmainen kirja löytää varmasti lukijoita myös yliopistojen ulkopuolelta.

On virkistävä, että kokoelman tekstit on valittu temaattisesti. Käännöskokoelman keskiössä ei ensisijaisesti ole naisten historia, vaan feministisen ajattelun historia. Siten valikoimaan on päätynyt kaksi tekstiä myös mieskirjoittajilta. Feminismia ei kirjassa käsitellä toimijoiden omana kategoriana vaan analyttisenä kategoriana, millä vältetään anakronismin ongelma. Olennaista ei ole, identifioituisivatko Cornelius Agrippa tai Catharine Macaulay feministeiksi, vaan se millä perusteilla heidän ajatteluun voi jälkikäteen kutsua feministiseksi. Reuterin käyttämän määritelmän mukaan feministisen ajattelun tulee täyttää kolme edellytystä: se kritisoi naisvihamielisyyttä ja miesten ylivaltaa, näkee naisten sosiaalisen ja kulttuurisen tilanteen kontingenttina tosiasiana, jota voidaan muuttaa (eikä luonnollisena tosiasiana) ja että se sisältää käsityksen naisista yhtenäisenä intressiryhmänä.

Miesvaltaa murtamassa sisältää kattavan kokoelman feministisen ajattelun avaintekstejä renessanssialjalta 1800-luvulle. Kirja on jaettu kolmeen osaan, joista jokainen vuorostaan sisältää kolme käännöstekstiä.

Ensimmäisen osan kirjoitukset ovat osa renessanssialjan niin kutsuttua *querelle des femmes* -kiistaa. Tässä keskustelussa naisten puolustajien argumentaatiostrategiat keskittyivät lähinnä naisten ylevyyden ja moraalisen paremmuuden osoittamiseen. Tunnetuin näistä teoksista on Christine de Pizanin *Kirja naisten kaupungista*, josta on suomennettu hyvin valittuja otteita. Toisessa osassa siirrytään 1600-luvulle ja tekstien teemana ovat naisten kyky rationaalisuuteen ja oppineisuuteen. Erytisesti Poulain de la Barren Descartesin filosofiasta ammentava argumentaatio mielen tai sielun sukupuollettomuudesta on kiinnostavaa, sillä se merkitsee selkeimmin siirtymää renessanssihumanismista uuden ajan filosofiaan. Kolmannen osan kirjoitukset tarkastelevat naisten asemaa lähinnä poliittisesta ja kansalaisyhteisyyden näkökulmasta. Näihin liittyvät oleellisesti myös kasvatusfilosofiset kysymykset, joita käsitellään Catharine Macaulayn käännetyissä kirjoissa. Olympe de Gougesin *Naisten oikeudet* ja Harriet Taylor Millin *Naisten äänioikeus* ovat klassikkotekstejä feministisen filosofian ja naisasialiikkeen historiassa, joten on hyvä, että ne ovat nyt helposti lukijoiden saatavilla.

Tekstien valinnan reunaehdot on hyvin perusteltu. Feminismin tarkka määritelmä on hyödyllinen, sillä se erottaa feministiset argumentit sellaisista naisten puolesta esitetystä argumenteista, joita ei ole mielekäästä kutsua feministisiksi. Esimerkiksi Platonia ei voida pitää feministisenä ajattelijana, vaikka filosofi periaatteessa kannatti sukupuolten välistä tasa-arvoa. Valintaprosessista ja muista valintakriteereistä olisi kuitenkin ollut kiinnostavaa tietää enemmän. Oliko kirjaan valituille kirjoituksille muita vaihtoehtoja? Keitä jätettiin ulkopuolelle? Näin lukija olisi myös saanut paremman kuvan varhaisen feministisen filosofian laajuudesta. Itselleni tulee mieleen esimerkiksi Amalia Holst saksalaiselta kielialueelta, jonka naisten oikeuksia ja kasvatusfilosofiaa käsittelevät kirjoitukset olisivat ehkä sopineet kirjan kolmanteen osaan. Reuter mainitsee johdannossaan lyhyesti 1800-luvun ehkä tunnetuimmat feministit, Mary Wollstonecraftin ja John Stuart Millin (Harriet Taylor Millin puolison), mutta ei pidemmin perustelee, miksei heidän teoksiaan ole liitetty käännöskokoelmaan.

Tuomas Parsio, Erika Ruonakoski ja Laura Lahdensuu ovat suomentaneet kokoelman tekstit ranskasta, latinasta, italiasta ja englannista ammattitaitoisesti. Tekstit ovat sujuvaa luettavaa. Kuhunkin suomennokseen liittyy myös lyhyt johdanto. Ne taustoittavat tekstien aatehistoriallista ja filosofista kontekstia, sekä esittelevät filosofien elämän pääkohdat. Yleistajuisten esittelytekstien tarkoituksena on lähinnä antaa lukijoille mahdollisimman hyvät edellytykset ymmärtää tekstit itsenäisesti. Tässä Reuter on onnistunut erinomaisesti. Argumentoinnin varsinainen arviointi jätetään lukijalle.

Miesvaltaa murtamassa on ilahduttava esimerkki filosofianhistoriallisesta teoksesta, jossa miesvaltaisia

kaanoneita ei kyseenalaisteta vain kyseenalaistamisen ilosta. Kokoelmassa olevat tekstit ovat aidosti mielenkiintoisia sekä filosofisesta että historiallisesta näkökulmasta. Etenkin filosofian historia nähdään usein ikään kuin helminauhana, jossa (mies)filosofit ja heidän abstraktit filosofiset systeeminsä seuraavat toisiaan. Tämän yksipuolisen tarinan sijaan *Miesvaltaa murtamassa* haastaa lukijan ajattelemaan filosofian historiaa moniäänisenä keskusteluna, johon kuuluvat myös soraäänent ja suurten ajattelijoiden kriitikot. Perinteisiä valtarakenteita on aina kyseenalaistettu ja niitä puolustavia ideoita vastaan on niin ikään aina argumentoitu. Olisi siis älyllisesti epärehellistä ja eettisesti arveluttavaa jättää nämä vasta-argumentit historian laitamille tai vain pienen erikoistuneen tutkijajoukon vastuulle. Siten miesvaltaisten ja miesten kirjoittaman filosofian historian kyseenalaistaminen on paitsi feministinen, myös filosofisesti ja aatehistoriallisesti laajempi ja erittäin tärkeä projekti.

Henriikka Hannula, väitöskirjatutkija
Wienin yliopisto

Kristittyjä nuorukaisia kasvattamassa

Lauri Julkunen:

Kynällä ja Sanalla. Yrjö Karilas poikien kasvattajana 1910–1960-luvuilla. Jyväskylän yliopisto 2021. 306 s. ISBN 978-951-39-8926-2.

Lauri Julkunen väitöstudiumin kohdehenkilönä on Yrjö Karilas (1891–1982), joka teki pitkän uran opettajana ja poikatyöntekijänä. Karilas kirjoitti myös nuorille suunnattuja tietokirjoja, joista etenkin *Pikku Jättiläistä* on luettu monessa polvessa. Omana aikanaan Yrjö Karilas oli tunnettu hahmo, mutta sittemmin ”Pikku Jättiläisen isä” on unohtunut kansakunnan kaapin päällä takariviin.

Julkunen tarkastelee tutkimuksessaan Yrjö Karilaan elämän pitkää kaarta. Mukana ovat Karilaan lapsuus pohjoissuomalaisessa maalaispappilassa, kouluajat Oulun lyseossa ja Helsingin yliopistossa, avioliitto ja perheen perustaminen Ester Teittisen kanssa, korkean keskipäivän vuodet uuraassa työssä, sotavuosien herätyskokemus sekä viimein vanhuus ja vähittäinen luopuminen. Tutkimuksen lähdeaineiston muodostavat Karilaan henkilökohtaiset paperit kirjeineen ja muistelmineen, tämän mittava kirjallinen tuotanto sekä yhdistystoiminnan synnyttämä arkistomateriaali. Karilaan suku on antanut tutkijan käyttöön myös runsaasti valokuvia, jotka ajoittuvat 1890-luvulta 1960-luvulle. Näitä aineksia käyttäen Julkunen rakentaa tyylikkäästi kirjoitetun kertomuksen eräästä 1900-luvun elämästä.

Tutkimuksella on myös laajemmat tavoitteet. Oikeushistorioitsija Päivi Mäkelää mukaillen Julkunen määrittelee tutkimuksensa temaattiseksi elämäkerraksi, jossa yksilön toiminnan kautta tarkastellaan jotain tiettyä ilmiötä. Julkunen analysoi Yrjö Karilaan toimintaa kysymällä, millaista miesihannetta kohti tämä kasvatti poikia, miten ihanne muuttui vuosien varrella ja millaisia kasvatusmenetelmiä Karilas käytti. Saamansa vastaukset Julkunen kytkee osaksi laajempaa yhteiskunnallista prosessia: uskonnon problematisoitumista poikien ja miesten elämässä sekä tähän tarjottuja ratkaisuja.

Tutkimuksensa pääasiallisena tuloksena Lauri Julkunen esittelee *apologeettisen maskuliinisuuden* käsitteen. Hänen mukaansa se oli Yrjö Karilaan ajama pojille tarkoitettu kristillinen identiteettikehikko, joka hahmotui ”puolustusasetelmissa 1900-luvun alkupuolen ruumiillisuutta korostavaan mieskansalaisuuteen”. Karilaan pyrkimyksenä oli siis tarjota nuorukaisille miesidentiteetti, joka olisi kilpailukykyinen muihin tarjolla olleisiin miesidentiteetteihin nähden. Tämä pyrkimys sai vuosikymmenten varrella erilaisia ilmenemismuotoja, joita Julkunen kutsuu *apologeettisen maskuliinisuuden* strategioiksi. Etenkin vuosisadan alkupuolella *apologeettinen maskuliinisuus* rakentui individualismille ja painotti itsekasvatusta ja -luottamusta kristityn nuoren miehen aseena ryhmäpainetta vastaan. Myöhemmin *apologeettiseen maskuliinisuuteen* liittyi etenkin Karilaan omassa elämässä uskonveljeyden ihanne. Julkunen tutkimustuloksella on varmasti jatkokäyttöä erityisesti sukupuolen tutkimuksen piirissä.

Uuden teoreettisen käsitteen lisäksi Lauri Julkunen tutkimus tuottaa uutta tietoa murrosikään liitetystä uskonnollisesta diskurssista, kristillisen nuorisotyön roolista nuorisotyön teorianmuodostuksen edelläkävijänä sekä modernisoituvan yhteiskunnan kilpailevista maskuliinisuuksista. Samalla avautuu näkökulma feminiinisyysiin. Tyttöjen ja naiseuden ihanteista olisi ollut mielenkiintoista kuulla laajemminkin; nyt Julkunen nostaa esiin lähinnä paheellisina pidetyt jazz-tytöt, vaikka Karilaan hahmotteleman ihannepojan vastinparin muodostivat selvästi aivan toisenlaiset nuoret naiset. Lukijaa jää askarruttamaan myös, miksi Karilaan kirjoittamissa kasvatuksellisissa mallitarinoissa ei käsitelty nuorten miesten ja naisten välisiä suhteita. Miten kristityn nuorukaisen oli tarkoitus oppia suhtautumaan vastakkaiseen sukupuoleen oikealla tavalla, jos mallitarinoiden maailma oli homososiaalinen?

Tasapainotteleminen yksilön elämäntaakkaan ja laajempien kaarien välillä on usein haasteellista, mutta Julkunen onnistuu tässä tehtävässä hyvin. Karilaan verkostoja olisi toki voinut avata tutkimuksessa aavistuksen verran enemmän, sillä tämä olisi valottanut kirkkaammin sitä yhteiskunnallista positiota, josta ponnistaen mies kasvatusystytään teki. Esimerkiksi Yrjö Karilaan ja Ester Teittisen avioliitossa ei ollut kyse pelkästään vir-

kamiesperheiden lasten liitosta, vaan myös niin sanotun nousevan sivistyneistön sisäisistä suhteista. Tämä on merkityksellistä, kun ajatellaan pariskunnan yhteistä eetosta, jaettava ajatusta siitä, että juuri heidän tehtävänsä oli valistaa muita. Samoin kirjoittajan päätös rajata Yrjö Karilaan perhe-elämä – myös tämän isänrooli – pääosin tarkastelun ulkopuolelle on yllättävä valinta, onhan kyse miehestä, joka toimi nimenomaan nuorten kasvattajana.

Yleisesti ottaen Lauri Julkunen kuvaa kuitenkin tarkkanäköisesti yksilön ja yhteiskunnan välistä vuorovaikutusta analysoidessaan Yrjö Karilaan keskeistä asemaa kristillisessä poikatyössä, ”Karilas-brändin” rakentamista ja ”brändissä” ilmenneitä murtumakohtia. Tällaisena voidaan pitää Karilaan 1940-luvun herätyskokemusta, jota Julkunen tarkastelee oivaltavasti mikrohistoriallisella otteella. Islantilaishistorioitsija Sigurður Gylfi Magnússoniin ja tämän saksalaiskollega Alf Lütkeen tukeutuen Julkunen esittää, että herätyksessä ei ollut kyse pelkästään henkilökohtaisesta kokemuksesta vaan ”pidempiaikaisen rakenteellisen jännitteen tulvimisesta [...] Karilaan itseymmärrykseen”. Yhteiskunnan makrotason murros sai siis hahmon makrotasolla, tässä tapauksessa Karilaan elämässä, mikä puolestaan heijastui takaisin ylemmälle tasolle, tässä tapauksessa kristilliseen poikatyyöhön.

Kokonaisuutena Lauri Julkusen kunnianhimoinen tutkimus avaa tuoreita näkökulmia nuoruuden historiaan, sukupuolihistoriaan ja 1900-luvun ensimmäisen puoliskon modernisoituvaan Suomeen. Julkusen tutkimuksella on myös potentiaalia keskustella muilla tieteenaloilla tehdyn tutkimuksen kanssa, mistä esimerkkinä mainittakoon nykyajan poikatutkimus. Lisäksi väitöstutkimuksella on annettavaa oman aikamme yhteiskunnalliseen keskusteluun, kuten esimerkiksi identiteetti- tai henkilöbrändityötä koskeviin pohdintoihin.

Johanna Annola, dosentti
Tampereen yliopisto

Muistettu ja unohdettu kylmä sota

Pia Koivunen:

Rauhanuskovaiset. Suomalaiset maailman nuorisofestivaaleilla 1940–1950-luvuilla. SKS 2020. 327 s. ISBN 978-951-8581-638.

Viimeaikaisessa kylmän sodan tutkimuksessa on yhä voimakkaammin korostunut tarve tuoda esiin myös muiden kuin valtionpäämiesten ja diplomaattien toimijuutta ja kokemuksia. Tämä trendi alkaa pikkuhiljaa näkyä suomalaisessakin alan tutkimuksessa, mistä

yhtenä esimerkkinä voidaan pitää Pia Koivusen kirjaa *Rauhanuskovaiset: Suomalaiset maailman nuorisofestivaaleilla 1940–1950-luvuilla*. Neuvostoliiton johdolla järjestetyille nuorisofestivaaleille osallistuneiden suomalaisnuorten kokemuksissa kylmä sota on suuri tuntematon; jatkuvasti läsnä, mutta samalla monella tapaa tavoittamattomissa.

Kylmän sodan ruohonjuuritason kokemusten ohella *Rauhanuskovaiset* liittyy myös toiseen, koko ajan voimistuvaan tutkimustrendiin, niin sanottuun transnationaaliin eli ylirajaiseen historiaan, joskin kirjan kohteena olevien rauhanfestivaalien massiivisen skaalan takia voitaisiin puhua jopa globaalista historiasta. Juuri rauhanfestivaalien koko, osallistujamaiden runsaslukisuus ja tapahtuman itseisarvoinen kansainvälisyys osana Neuvostoliiton virallista rauhan ja ystävyyden retoriikkaa on toisaalta tarkoittanut sitä, että nuorisofestivaaleista on jo olemassa varsin kattavasti kirjallisuutta. *Rauhanuskovaiset* pyrkii erottumaan tästä aikaisemmasta tutkimuksesta korostamalla festivaalien kokemushistoriallista puolta.

Kokemuksien tavoittamiseksi *Rauhanuskovaiset* perustuu pääosin muistitietoaimeistoon, josta osa on aikalaishavaintoja ja osa jälkikäteen haastatteluisia kerättyä. Arkisten kokemusten kautta ylätason poliittinen konflikti asettuu uudelleen kontekstiin. Ylirajaisen tutkimuksen näkökulmasta raja- ja suomalaisiin muistelijoihin on lähtökohdiltaan varsin kansallinen, vaikka vertailukohtia muiden maiden osallistujien kokemuksiin muutamassa kohdassa itse tekstiä haetaan. Kirjan pääteemana voi pitää suomalaisten työläisnuorten kokemaa kansainvälisyyttä. Toimijajoukon kansallinen raja- ja toisaalta tarkoittaa, että teoksen ylirajaisuus korostaa aktiivisen ja kahdensuuntaisen vaihdon sijaan vastaanottoa ja kansainvälisyyden kokemusten aiheuttamia reaktioita.

Rauhanuskovaiset kuvaa suomalaisia festivaaliosallistujia ja heidän toimiaan festivaaleilla hyvin suopeasti. Festivaaleille osallistuneiden nuorten motiiveja ei aseteta kyseenalaiseksi, ja Koivunen pohtii osallistujien toiminnan poliittisuutta heidän omista lähtökohdistaan käsin muistuttaen toistuvasti siitä pahantahtoisuudesta, millä erityisesti maan porvarillinen lehdistö näihin nuoriin suhtautui. Tutkimusaineiston huomioon ottaen suopeus on luonnollinen lähestymistapa, ja aikalaisten ymmärtäminen ja heidän antamiensa motiivien hyväksyminen nousevat kirjan kantaviksi metodologisiksi, jopa tutkimuseettisiksi näkökulmiksi.

Tutkijan ääni on ymmärtävä myös kohdissa, joissa muistelussa on selviä asiavirheitä, esimerkiksi kronologian tai tapahtumapaikan suhteen. Ajoittain tutkimuskohteiden kokema ihailu Neuvostojärjestelmän saavutuksia kohtaan siirtyy myös tutkijan tekstiin. Heti johdannossa kirja julistaa: ”Poliittisista jännitteistä huolimatta maailman nuorisofestivaali toimi sillanrakenta-

jana kahtia jakautuneessa maailmassa”. Itse tekstissä sama korostuu erityisesti kohdissa, joissa Koivunen käyttää viljalti pitkiä aikalaissitaatteja tekstin elävöittämiseen. Suopeus on kuitenkin ennen kaikkea aineiston käyttöön liittyvä strategia, sillä tekstissä huomioidaan myös festivaalien kiistämätön yhteys Neuvostoliittoon ja sen ulkopolitiikkaan. Festivaalien käytännön tasolla Neuvostoliiton johtoasema näkyi muun muassa tavassa, jolla neuvostoliittolaiset varmistivat omien urheilu- ja kulttuuridelegaatioidensa menestyksen paitsi tuomalla paikalle ylivoimaisia osallistujia myös vaikuttamalla suoraan tuomareihin.

Itse festivaalien historiaan tai niiden rooliin kylmän sodan kulttuurikamppailussa kirja ei muisteluaineistonsa kautta tarjoa uusia paljastuksia, mutta teos dokumentoi silti kattavasti niitä merkityksiä, joita festivaaleille osallistuneet suomalaiset itse antoivat omalle osallisuudelleen. Koivunen on rajannut kirjan pääasiallisen fokuksen 1940–1950-lukujen festivaaleihin, koska näillä oli laajin osallistujakunta. Kun kirjan näkökulma kuitenkin painottaa kokemuksia, välittömästi sodan jälkeen järjestettyjen festivaalien suosion käyttäminen rajausperusteena tuntuu varsin keinotekoiselta. Laajempi aikarajaus olisi avannut uusia mahdollisuuksia tarkastella festivaaliosallistujien kokemuksia erilaisissa yhteiskunnallisissa konteksteissa, myös sellaisissa, joissa nuorisofestivaali instituutioon ei enää ollut yhtä keskeinen Neuvostoliiton kulttuuripoliitikan väline. Kokemusten tutkimiseen nämä erilaiset kontekstit olisivat voineet tuoda uutta, mielenkiintoista dynamiikkaa.

Vaikka *Rauhanuskovaiset* ei siis ole varsinainen läpileikkaus suomalaisten nuorisofestivaaliosallistujien pitkään historiaan, tällaisenaankin kirja kyllä käsittelee hyvin perusteellisesti festivaalien eri puolia ja onnistuu tuomaan mukaan myös 1940- ja 1950-lukujen aikana tapahtuneita useita muutoksia festivaaleihin kohdistuneissa asenteissa. Toisaalta perusteellisuus tarkoittaa, että teos on varsin pitkä ja sen temaattiset kappaleet sisältävät melko paljon toistoa sekä pitkiä sitaatteja lopulta varsin harvalukuiselta joukolta toimijoita. Aikarajauksen pidentäminen olisi paitsi tuonut mukaan uusia yhteiskunnallisia konteksteja ja niiden mukanaan tuomia muutoksia, myös auttanut teoksen ydinsisältöjen tiiviimmässä esittämisessä.

Kirjan ehdottomiin ansioihin on luettava Koivusen tapa analysoida festivaaleille osallistuneiden muistelussa ilmenevää ystävyys-retoriikkaa. Tässä analyysissä yksilöiden kokemukset suhteutuvat pidempään sosiaalisen retoriikan traditioon ja siten laajempaan poliittiseen kontekstiin. Varsin dokumentoivalla otteella etenevässä kirjassa tällaisia kohtia soisi olevan enemmänkin, sillä niiden kautta kokemusten raportointi syvenee ja käy aktiivista vuoropuhelua historiallisten jatkumoiden ja laajempien rakenteiden kanssa. Myös festivaaliosallistumisen käytännön esteiden, esimerkiksi kielitaidon

asettamien rajoitteiden pohtiminen tuo aidosti yhteen kansainvälisyyden arkikokemuksen ja laajemman yhteiskunnallisen kontekstin analyysin. Näiden varsin arkisten teemojen kautta Koivunen pääsee pohtimaan, mikä aikalaisille oli ylipäänsä mahdollista ja minkälaiset edellytykset pääosin työlaistaustasta tulevilla nuorilla oli muodostaa poliittisesti merkityksellisiä kansainvälisiä kontakteja. Suopeuden periaatetta noudattaen Koivunen ei suoraan sano, että nuorisofestivaalien missio epäonnistui, vaikka tällaiseenkin johtopäätökseen voisi käytännön kummellusten kuvauksen perusteella tulla. Poliittisesti merkityksellisten kansainvälisten kontaktien luomisen vaikeus on toisaalta ollut yksi keskeisistä ylirajusten tutkimusten tuloksista.¹

Ylirajaisen näkökulman kannalta on harmi, että tekstissä ajoittain käyty vuoropuhelu ja vertailu muiden kuin suomalaisten festivaaliosallistujien kokemuksiin jää lähinnä kuriositeetiksi. Ensinnäkään vertailua ei nosteta johdannossa varsinaiseksi metodiksi eikä sitä täten pohjusteta tai perustella mitenkään. Toiseksi pääasiasa Yhdysvalloista ja Briteistä hankittujen verrokkien erilaisen yhteiskunnallisen kontekstin pohtiminen jää varsin pinnalliseksi. Oma kysymyksensä on, miksi juuri amerikkalaiset ja britit ovat edes paras mahdollinen vertailukohta suomalaisten osallistujien kokemuksille. Globaalilla valtakielellä kirjoitetut muistelmat ovat tietysti helposti saatavilla, mutta asetelman perustelut ja metodologiset pohdinnat jäävät valitettavasti uupumaan. Vaikka vertailu on näennäisesti helppo metodi, olisi siihen suhtauduttava samanlaisella vakavuudella kuin muihinkin tutkimuksellisiin näkökulmiin.

Kokonaisuutena *Rauhanuskovaiset* on perusteellinen kuvaus suomalaisten työläisnuorten festivaalimatkoista ja niiden aikana syntyneistä kansainvälisyyden kokemuksista. Vaikka kirjan näkökulma keskittyy arkikokemukseen, sillä on paljon annettavaa myös perinteisemmälle poliittisen historian tutkimukselle. Erityisen mielenkiintoisia ovat aikalaismuistelmista nousevat poliittisuuden monet tasot. Jälkikäteen katsottuna ilmiselvästi kylmään sotaan ja Neuvostoliiton kulttuuridiplomatiaan kuuluvat nuorisofestivaalit olivat monelle osallistujalle epäpoliittista rauhantyötä ja uutta sodanjälkeistä maailmaa rakentaneen nuorison kohtaamispaikka. Tätä kautta tarkasteltuna *Rauhanuskovaiset* myös havainnollistaa käytännössä, miten poliittisuus on yksi historian tutkimuksen keskeisistä analyttisistä käsitteistä. Poliittisuuden ja politiikan merkitystä sekä aikalaisille että tutkijalle itselleen on syytä jatkuvasti reflektoida, jotta aikalaisten omat käsitykset tulevat huomioituksi.

Juho Saksholm, FT, vapaa tutkija

1. Esim. Martin Klimke, *The Other Alliance. Student Protest in West Germany and the United States in the Global Sixties*. Princeton University Press 2010.

Näkökulmia miestutkimuksen metodologiaan

Timo Aho, Jiri Nieminen & Arttu Salo (toim.):

Miestutkimuksen metodologiaa. Vastapaino 2021. 268 s. ISBN 978-951-768-843-7.

Miesten ja poikien sukupuolitietoista tutkimusta on Suomessa tehty eri tieteenaloilla 1980-luvulta ja opetusta annettu 1990-luvulta lähtien. Miestutkimus ei kuitenkaan ole vakiinnuttanut asemaansa sukupuolentutkimuksen kentällä yhtä vahvasti kuin naisia koskeva sukupuolitietoinen tutkimus. Vuonna 2021 julkaistun *Miestutkimuksen metodologiaa* -artikkelikokoelman tehtävänä onkin teoksen toimittajien mukaan tukea suomalaisissa yliopistoissa tehtävää sukupuolitietoista opetusta ja tutkimusta miehistä, pojista, mieheyksistä ja maskuliinisuuksista.

Teoksessa tarkastellaan miehiä, poikia ja mieheyttä koskevan tutkimuksen menetelmiä ja metodologisia haasteita sekä miestutkimuksessa hyödynnettyjen käsitteiden, teorioiden ja metodien suhdetta. Poikkitieteellinen teos on laadittu oppi- ja käsikirjaksi ja sen kirjoittajina on tutkijoita yhteiskuntatieteistä, kasvatustieteistä sekä humanistisilta aloilta. Teoksen lähtökohtana on kriittinen miestutkimus ja artikkelit pohjautuvat kirjoittajien aiempiin tutkimuksiin ja niissä tehtyihin tutkimuksellisiin valintoihin.

Johdannon ovat laatineet teoksen toimittajat Timo Aho, Jiri Nieminen ja Arttu Salo. Siinä määritellään, mitä on kriittinen miestutkimus ja toisaalta mitä on miestutkimuksen metodologia ja mihin sitä tarvitaan. Lisäksi esitellään miestutkimuksen perinteitä sekä analysoidaan Suomessa tehdyn miestutkimuksen metodologisia valintoja ja kotimaisen miestutkimuksen käymää keskustelua kansainvälisen tutkimuksen kanssa. Johdannon taustoittavat luvut ovat tärkeitä miestutkimukseen vasta perehtyville opiskelijoille ja aihepiiriin tutustuville tutkijoille. Ne kertovat tieteenalan kehityksestä ja luovat hyvän pohjan johdantoa seuraavien artikkelien lukemiselle.

Kirja on jaettu kolmeen temaattiseen osaan sen perusteella, millainen rooli tutkijoilla ja tutkittavilla on ollut tutkimusaineiston tuottamisessa. Teoksen osat ovat I Vuorovaikutteiset tiedontuotannon tavat: haastattelu ja etnografia miesten tutkimuksessa, II Tutkittavat aineistojen tuottajina: visuaaliset ja taidelähtöiset menetelmät miesten ja poikien tutkimisessa ja III Media-aineistojen äärellä. Ensimmäisen osan artikkeleissa pohditaan tutkijan ja tutkittavan välistä suhdetta, kun metodina on erilaiset haastattelut tai etnografinen kenttätyö. Toisessa osassa tutkittavat osallistuvat itse tutkimusaineiston tuottamiseen ja kolmannessa osassa analysoidaan erilaisia media-aineistoja: internetkeskusteluja, laulujen sanoituksia sekä mediakuvia.

Teoksen ensimmäisen osan avaa Petteri Eerolan ja Hanna Pirskasen artikkeli ”Miehiä haastattelemassa”, jossa tarkastellaan haastattelua tutkimuksen metodina monista osin hyvin käytännöllisistäkin näkökulmista. He kertovat haastateltavien rekrytoinnista ja rekrytoinnin ajoittaisesta vaikeudesta, mieheyden rakentamisesta ryhmähaastattelutilanteessa sekä tunteista ja tunteytyöstä haastatteluissa. Eerola ja Pirskanen tuovat hyvin esiin kuinka vaikeaksi koetuista aiheista, kuten alkoholismista tai väkivallasta keskusteleminen saattaa nostaa haastattelussa pintaan tunteita, joihin haastattelijan on hyvä olla varautunut ja ennalta pohtia, miten haastattelutilanteessa tunteisiin reagoida. Toisaalta Eerola ja Pirskanen pohtivat haastattelijan ja haastateltavan välistä suhdetta ja luottamuksellisen tilanteen syntyä. He tuovat esiin monet yhtäaikaaiset tekijät, jotka voivat joko lisätä luottamusta haastattelijan ja haastateltavan välillä ja toisaalta vähentää luottamusta. Tällaisia intersektionaalisia tekijöitä ovat esimerkiksi ikä, sukupuoli, yhteiskunnallinen asema tai perhetilanne.

Myös Timo Ahon ja Anni Ojajärven artikkelissa ”Tutkijan positiot ja miehistä tietäminen etnografisessa kenttätyössä” käydään keskustelua siitä, miten monet erilaiset tekijät muovaavat tutkijan ja tutkimuskohteen välistä suhdetta ja miten tämä muovaa miehistä tietämistä etnografisessa tutkimusprosessissa. Lähtökohdiana on, ettei tutkija ole tutkimustilanteessa objektiivinen tarkkailija tai omasta historiastaan irrallinen toimija, vaan tuottaa tietoa vuorovaikutuksessa tutkimuskohteensa kanssa. Tiedontuottamisen prosessiin vaikuttavat myös tutkijan kokemukset.

Ensimmäisen osan kolmas, Laura Mankin laatima artikkeli ”Tiesin, etten ole tervetullut” tarkastelee erilaisia haastattelutilanteita ja sitä millaisia vaikutuksia haastattelumetodin valinnalla on siihen, miten haastateltavat kertovat kokemuksistaan. Myös Mankki hyödyntää tutkimuksessaan intersektionaalista tutkimusotetta. Kaikissa ensimmäisen osan artikkeleissa yhtenä tutkimuksen peruspilareista on sekä tutkijan että tutkimuskohteen moninäkökulmainen tarkastelu.

Teoksen toisen osan ensimmäisessä artikkelissa ”Miesten käytäntöjen tutkiminen visuaalisin tutkimusmenetelmin” Leena Autonen-Vaaranemi kirjoittaa hankkeestaan, jossa hän pyysi tutkimukseen osallistuvia miehiä valokuvaamaan kotiaan ja kertomaan kuvien avulla, mitä merkityksiä he antoivat kodille. Valokuvia sovelletaan visuaalisena tutkimusmenetelmänä aineiston tuottamiseen ja analysoimiseen. Kuten Eerolan ja Pirskasen, myös Autonen-Vaaranien käyttämä metodi vaati tunnetyön tekemistä haastattelutilanteessa. Visuaalinen aineisto toi tutkijalle lisäaineistoa tutkimuksen pohjaksi erityisesti silloin, kun haastateltavan oli vaikea pukea kokemuksiaan tai tunteitaan sanoiksi.

Tuija Huuki kuvaa artikkelissaan ”Feministiset uusmaterialistiset taidelähtöiset menetelmät ja poikatutkimuk-

sen herkkätuntoiset aihepiirit” teksti- ja puhelälhteisten tutkimusmetodien rinnalle noussutta tutkimus- tausta, joka hyödyntää feministisiä uusmaterialistisia ja posthumanistisia teorioita. Menetelmien kautta on pyritty löytämään uusia keinoja tutkia nuoria ja lapsia koskevia herkkiä aihepiirejä. Huuki osoittaa artikkelissaan, kuinka taidepajatyöskentely antaa lapsille mahdollisuuden käsitellä seksuaalisuuteen, väkivaltaan ja kuolemaan liittyviä teemoja, jotka saattavat olla sensitiivisyydessään vaikeasti sanallistettavissa. Valokuvausta ja taidelähtöisiä metodeja voidaan siis käyttää poika- ja miestutkimuksessa vaikeiden tai sensitiivisten teemojen tarkasteluun, kun sanallinen tai kirjallinen ilmaisu on tutkimuskohteelle vaikeaa.

Kolmannen osan aluksi Tuija Saresma kirjoittaa artikkelissaan ”Manosfääriin maskulismi” internetin maskulismisivustojen tutkimisesta kulttuurintutkijan näkökulmasta. Saresma kuvaa erilaisia tekstin lukemisen tapoja, jotka huomioivat myös luetun tekstin kontekstin. Saresma tarkastelee tekstejä performatiivina ja lähestyy niitä intersektionaalisesti. Kuten useat muutkin antologian kirjoittajat, myös Saresma tuo esiin tutkijan subjektiviisuuden ja sen merkityksen tutkimuksen aihe-, näkökulma- ja metodologisiin valintoihin.

Arttu Salon artikkelissa ”Huono-osaiset miehet Rytmihäiriö-yhtyeen sanoituksissa” tarkastellaan miesten alkoholinkäytön kulttuurista kuvastoa ja sen tutkimista. Salo esittelee, miten representaatioanalyysia voidaan käyttää sukupuolitietyöissä miestutkimuksessa. Kolmannen osan päättävässä Jiri Niemisen artikkelissa puolestaan tutkitaan miespolitiikkojen mediakuvia sekä politiikan sukupuolittuneisuutta. Nieminen käyttää metodina Ernesto Laclauin diskurssiteoriaa, jonka avulla hän tarkastelee maskuliinisuuteen liitettyjä merkityksenantoja ja poliittista artikulaatiota.

Antologian päättää Timo Aho ja Jiri Niemisen laatima ”Lopuksi: maskuliinisuudesta moninaisiin mieheyksiin”. Loppupuheenvuorossa Aho ja Nieminen nostavat vielä keskusteluun tärkeän teeman: mitä tarkoitetaan maskuliinisuus- ja mieheys-käsitteillä (engl. *masculinity, manliness, manhood*). Heidän mukaansa näiden käsitteiden löysä tai lepsu käyttö – toisinaan jopa synonyymisesti – sekoittaa miehiä koskevaa tutkimusta. Ahon ja Niemisen loppupuheenvuoro on lyhyt mutta tärkeä. Onkin hieman harmi, että se jää sekä teoksen sisällysluettelossa että johdannossa lähes piiloon. Lopuksi- luvun olisi voinut erottaa sisällysluvussa pois kolmannen osan alta omaksi kokonaisuudekseen, jotta sen huomaisi helpommin. Samoin lopetukseen olisi ollut hyvä viitata johdannossa artikkelien esittelyyn lopuksi.

Käsitteiden määrittelyn ohelle loppulukuun olisi voinut vielä tiivistää useat artikkelit yhdistävät teemat ja tehdä näistä laajemman synteesin. Useissa artikkeleissa kirjoittajat nostavat intersektionaalisen tarkastelutavan keskeiseksi metodologiseksi työkaluksi niin tutkimusta

tehtäessä, tutkimusaineistoja kerätessä ja tutkimuskohteita analysoitaessa kuin myös tutkimuskohteen ja tutkijan suhdetta pohdittaessa. Samoin useassa tekstissä nostetaan esiin tunteet ja tunnesensitiivisyys osana tutkimusprosessia. Näiden teemojen laajempi käsittely tai artikkelien välinen keskustelu olisi syventänyt teemojen käsittelyä entisestään.

Teoksessa miestutkimuksen moninaiseen kenttään antavat panoksensa usean alan tutkijat, mutta historioitsijana olisin kaivannut myös historiallisen metodologisen lähestymistavan tai oikeammin lähestymistapojen esittelyä. Miehet, maskuliinisuus tai mieheys eivät ole yhtä suosittuja tutkimusaiheita sukupuolihistorian kentällä kuin naiset, mutta tutkimusta tehdään ja erityisesti modernin ajan tutkijoiden joukosta löytyy useita aiheeseen perehtyneitä tutkijoita, joihin on teoksessa viitattukin. Pirjo Markkolan, Ann-Catrin Östmanin ja Marko Lambergin toimittama *Näkymätön sukupuoli: Mieheyden pitkä historia* (2014) on osoitus mieshistoriasta kiinnostuneiden historiantutkijoiden joukosta Suomessa.

Edellä esitetyistä kriittisistä huomioista huolimatta *Miestutkimuksen metodologiaa* on erinomaisen tervetullut teos, joka kannustaa tutkijoita sekä opiskelijoita tarkastelemaan tutkimusaiheitaan miesten, poikien, miehisyyden ja maskuliinuuksien näkökulmista.

Mari Välimäki, FT
Tampereen yliopisto

Digitaalinen historia: Katsaus menneeseen, nykyisyyteen ja tulevaisuuden näkymiin

Mats Fridlund, Mila Oiva ja Petri Paju (toim.):
Digital Histories. Emergent Approaches within the New Digital History. Helsinki University Press 2020.
382 s. ISBN (PDF) PDF 978-952-369-021-9.
<https://doi.org/10.33134/HUP-5>.

Mats Fridlundin, Mila Oivan ja Petri Pajun toimittama *Digital Histories: Emergent Approaches within the New Digital History* alkaa lupaavasti: Kirja lupaa esitellä nimenomaan digitaalisilla työkaluilla toteutettuja projekteja, jotka tuottavat uutta tietoa historiasta. Tälle on tilausta, koska turhan moni projekti, tai niistä kirjoittaminen, on loppunut aineiston digitointiin ja muihin valmisteleviin askeliin pääsemättä koskaan käsiksi varsinaiseen tutkimukseen.

Tässä artikkelikokoelmassa kuitenkin tuodaan yhteen useamman projektin tuloksia. Neljään osaan jaettu teos sisältää 18 lukua yhteensä 33:ltä kirjoitta-

jalta. Ensimmäinen osa sisältää vain johdannon, toisessa osassa käsitellään digitaalisen historian tutkimuksen historiaa ja menetelmiä, kolmannessa osassa päästään varsinaisiin tapaustutkimuksiin (10 lukua) ja viimeinen osa sisältää yhteenvedon sekä tulevaisuuden näkymiä. Tästä jaosta nouseekin ehkä tärkein kritiikini tätä kirjaa kohtaan.

Lupauksesta huolimatta ensimmäiset yli sata sivua käsittelevät historiografiaa (luvut 1–3), digitaalista historiaa paradigmana (luku 4), datan hallintaa (luku 5) ja metadataa (luku 6). Nämä kaikki ovat toki tärkeitä teemoja ja erityisesti kaksi jälkimmäistä (luvut 5 ja 6) ovat aiheita, joihin olisi syytä paneutua enemmän hallinnollisellakin tasolla. Ei ole mielekästä, että jokainen tutkija aloittaa nollasta luomaan juuri omalle projektilleen sopivaa datanhallinta- ja metadata-rakennetta, vaan jonkinlainen vakiintunut järjestelmä on tarpeen. Kuten Jessica Parland-von Essen toteaa, useimpien humanististen tutkijoiden ei pitäisi joutua perehtymään esimerkiksi FAIR (Findable, Accessible, Interoperable, and Reusable) -periaatteisiin niin teknisellä tasolla kuin toistaiseksi usein on välttämätöntä (s. 90). Vuoden 2022 alussa käynnistynyt FIN-CLARIAH-infrastruktuurihanke toivottavasti vie tätä yhtenäisyyttä jälleen eteenpäin. Epäilen nimittäin, että osa tutkijoista hylkää ajatukset digitaalisesta tutkimuksesta vain siksi, että kokee siihen liittyvän metatyon perinteistä tutkimusta raskaampana.

Kritiikistäni huolimatta juuri ensimmäiset luvut tuovat esiin sen, miksi tämä kirja on tärkeä ja tarpeellinen. Digitaalinen historian tutkimus on edelleen josain määrin kiistelty ala. Kuten Mats Fridlund (luku 4) toteaa, kaikki historian tutkimus on ”digitaalista”, sillä käytännössä jokainen historiantutkija nykyään käyttää digitoituja lähteitä, JSTOR:ia ja muita verkon kautta liikuvia työkaluja (s. 74–76). Tätä Fridlund kutsuu nimellä ”digitaalinen historia 1.0”. Digitaalinen historia 2.0 puolestaan on perustavanlaatuista digitaalisuutta, kvantitatiivista tutkimusta, jossa keskeistä on edetä data edellä (s. 76–79). Tulevaisuuden historian tutkimuksen paradigmaksiksi Fridlund maalaillee mallin ”digitaalinen historia 1.5”, joka asettuu näiden kahden välimaastoon (s. 79–82). Tämä kultainen keskitie lienee oletettava kehityskulku. Kaikkea tutkimusta ei kannata edes yrittää tehdä datavetoisesti: kiinnostavimmat (uudet) tarinat syntyvät, kun yhdistetään uusia ja vanhoja menetelmiä, perinteisiä ja unohdetumpia lähteitä.

Fridlundin ajatus versioiden 1.0 ja 2.0 saattamisesta lähemmäs toisiaan muodostaakin teoksen kantavan viestin: digitaalisuus herättää tunteita. Monissa se nostaa esiin tarvetta puolustella valitsemiaan menetelmiä, digitaalisia tai analogisia, ja selittää omaa vajavaisuut-

taan niiden käytössä. Tämäkin osoittaa, että tälle kirjalle on tilausta.

Kuten Heidi Kurvinen (luku 9) huomauttaa (s. 149, 152), digitaalinen historia (ja ihmistieteet laajemmin) on epätasainen kenttä. Tutkijoiden pohjajaidot ovat epätasaiset, kuten myös yliopistojen tarjoama tuki tutkijoilleen. Monia ohjaavat myös sukupuolioletukset siitä, kuka osaa tehdä tutkimusta digitaalisilla aineistoilla ja menetelmillä. Aineistojen saatavuudessakin voidaan törmätä tasa-arvokysymyksiin: digitointi on alkanut suurmiehistä, mutta kehitystä ei saa pysäyttää ennen kuin myös naiseen liittyvät aineistot on saatettu digitaalisiksi (s. 152).

Toinen kirjaan kohdistuva kritiikini – tai kenties tämä on toive 2020-luvun tutkijoille heidän valitessaan menetelmää – koskee tasapainoa eri lähestymistapojen välillä. Kirjan kymmenestä tapaustutkimuksesta kahdeksan hyödyntää hieman yksinkertaista tiedonlouhintaa ja viisi voitaneen luokitella ”puhtaasti” aihehallinnukseksi. Selvästi näistä poikkeavia digitaalisia menetelmiä käyttävät vain Mirkka Danielsbacka et al. (luku 8) Karjalan evakoiden integroitumista käsittelevässä luvussa sekä Melanie Conroy ja Kimmo Elo (luku 13), jotka hyödyntävät verkostoanalyysia. Varsinainen karttapoljainen historia (*geospatial history*, *GeoHumanities*) on jätetty aiheiden joukosta kokonaan pois.

Yleisemmin toivoisin keskustelua digitaalisen datan koosta. Historiallisella aineistolla tuskin koskaan päästään samanlaiseen big dataan kuin vaikkapa taloustieteessä, mutta missä ovat tutkimukset, jossa käytetään ”mahdollisimman isoa” tietojoukkoa? Vastaavasti toivoisin näkeväni pidemmän ajanjakson tutkimuksia.

Kirja toimii hyvin ensimmäisenäkin kosketuksena digitaaliseen historiaan. Suurin osa luvuista, erityisesti tapaustutkimukset, on kirjoitettu aiheeseen perehtymättömällekin lukijalle ymmärrettävästi. Englanninkielisyydestä huolimatta kirjan arvo lienee suurin Suomessa, sillä niin moni luku käsittelee spesifisti suomalaisia tapauksia. Toisaalta Open Access -julkaisu toivottavasti houkuttelee laajaa lukijakuntaa. Teos toiminee myös oppikirjana pidemmän aikaa: sitä voidaan hyödyntää paitsi historiografiassa havainnollistamaan paradigman muutoksia 2010-luvulla, myös menetelmien opetuksessa osoittamaan, mihin lopputuloksiin kvantitatiivisella menetelmällä voidaan päästä.

Kaikkiaan *Digital Histories: Emergent Approaches within the New Digital History* ilahduttaa tarjoamalla laajan silmäyksen (suomalaiseen) digitaaliseen historian tutkimukseen. Näkökulmien ja lähestymistapojen laajentaminen entisestään jääköön meille kaikille historiantutkijoille tavoitteeksi seuraaville vuosikymmenille.

Saara Kekki, FT
Helsingin yliopisto

Erkki Lehtisen teos varhaisesta suomalaisesta patriotismista julkaistu postuumisti

Jyväskylän yliopistossa pitkän päivätyön tehnyt Suomen historian professori Erkki Lehtinen (1929–2015) käsiteli useissa tutkimuksissaan Suomen ja suomalaisuuden asemaa Ruotsin vallan aikana. Hänen kuollessaan häneltä jäi pitkälle työstetty käsikirjoitus varhaisesta suomalaisesta patriotismista. Teos on nyt julkaistu Agricolan julkaisusarjassa käsikirjoituksessa olleella otsikolla *Suomalaisesta patriotismista Ruotsin vallan aikana*.

Tutkimuksessa käsitellään patriotismin aatteen yleiseurooppalaisia juuria ja käydään lävitse useita kirjoituksia ja teoksia, joita suomalaiset tai Suomessa toimineet hengenmiehet ja oppineet laativat keskiajalta 1800-luvulle yltävällä ajanjaksolla. Tarkastelu kattaa muiden muassa sellaisten tunnettujen hahmojen, kuten Mikael Agricolan, Eerik Sorolaisen, Isak Rothoviuksen, Daniel Jusleniuksen, Anders Chydeniuksen ja Henrik

Gabriel Porthanin tuotannon, mutta Lehtinen käy lävitse myös lukuisia aihepiirin tutkimuksessa vähemmälle huomiolle jääneitä ajattelijoita ja teoksia. Lehtisen tutkimus havainnollistaa myös Turun roolia esimodernin ajan Suomen kulttuurikeskuksena. Lehtisen tutkimuksella on paljon annettavaa kansallisuusaatteen muotoutumisesta ja Suomen aatehistoriallisesta kehityksestä kiinnostuneille.

Teoksen on toimittanut Marko Lamberg, ja se on varustettu Erkki Lehtisen elämäkerralla, jonka on kirjoittanut Teppo Vihola, sekä laajalla historiografisella taustoituksella, jonka on kirjoittanut Petri Karonen.

Teos on luettavissa osoitteessa:

<https://agricolaverkko.fi/julkaisusarja/>

Työväestöä käsittelevälle tutkimukselle tunnustusta

Vuoden työväentutkimus -palkinto jaetaan vuosittain erityisen ansiokkaalle teokselle, joka käsittelee työväestöä, sen elämää, kulttuuria, historiaa, järjestöelämää tai muuta toimintaa. Tänä vuonna palkinto myönnettiin VTT Ilona Steilerille väitöskirjasta *A Concept at Work: 'Informal Economy' and Contestations of Labour, Law and the State in Tanzania* (Helsingin yliopisto 2020).

Palkinnon tarkoituksena on kannustaa ja tehdä näkyväksi työväestöön liittyvää historian-, perinteen- ja kulttuuritutkimusta. Palkinnolla halutaan myös tuoda esiin, miten työväentutkimus on muovaamassa tämän päivän ja tulevaisuuden yhteiskuntaa.

”Steilerin tutkimus on teoreettisesti innovatiivinen, sillä se määrittelee epävirallisen työn poliittisena ja

yhteiskunnallisena käsitteenä, joka saa erilaisia muotoja ja käytäntöjä ja joka on erilaisissa suhteissa siihen, mikä määritellään viralliseksi työksi”, palkinnon myöntöperusteluissa summataan.

Pääpalkinnon ohella palkintoraati myönsi kunniamaininnat FT Risto Turuselle väitöskirjasta *Shades of Red: Evolution of the Political Language of Finnish Socialism from the 19th Century until the Civil War of 1918* (Tampereen yliopisto 2021) ja FT Marko Hautalalle teoksesta *Algoth: Kapinallinen kynämies; A. Untolan merkillinen elämä* (Warelia 2021).

Vuoden työväentutkimus -palkinto jaettiin tänä vuonna akateemisen tutkimuksen kriteerit täyttävälle teokselle. Mukaan arviointiin hyväksyttiin 49 teosta,

jotka olivat ilmestyneet vuosina 2020–2021. Ensi vuonna arvioitavana ovat teokset, joiden ei tarvitse täyttää yliopistollisen tutkimuksen kriteerejä.

Vuosittaisen palkinnon myöntää Työväenperinne ry, ja palkintoa tukevat Työväen Sivistyliitto TSL sekä ajatuspajat Kalevi Sorsa -säätiö ja Vasemmistofoorumi. Valinnan suorittaa vuosittain koottava palkintoraati. Siihen kuuluivat tänä vuonna puheenjohtajana dosentti Jukka Pietiläinen sekä muina jäseninä FT Ulla Aatsinki,

professori emeritus Hannu Itkonen, VTT Sami Outinen, erikoistutkija Pete Pesonen, VTT Anna Rajavuori, FT Irma Tapaninen ja hanketoiminnan johtaja Mervi Ylitalo. Raadin sihteerinä toimi tietoasiantuntija Alpo Väkevä.

Vuoden Työväentutkimus 2021 -palkinto ja kunniamaininnat luovutettiin Työväenliikkeen kirjastossa Helsingissä toukokuun lopulla. Vuoden työväentutkimus -palkinnon suuruus on 1 200 euroa. Kunniamaininnat ovat suuruudeltaan 250 euroa.

Yhtä ja toista Toisten Maalla – havaintoja Kansallismuseon näyttelystä

"Missä sinä kuvittelet olevasi? – Var tror du att du är? – Where do you think you are?" Tämä on keskeinen kysymys Kansallismuseon *Toista Maata* -näyttelyssä. Näyttely tarjoaa uuden tulkinnan *Suomen historiasta* keskiajalta aina 1800-luvun alkuun. Tai kenties kyseessä on pikemminkin näkökulma *suomalaisten historiaan*, tai *Suomen asukkaiden* historiaan; määrittely jää hukan avoimeksi.

Kysymys "Missä sinä kuvittelet olevasi?" on keskeinen – myös siinä mielessä, että se esitetään likimain näyttelyn keskivaiheilla. Sama ajatus on kutoutunut koko *Toista Maata* -näyttelyn narratiiviin. Kysymysvirke on kirjoitettu pienen, melko vaatimattoman huoneen seinälle, missä joukko historiallisia karttoja kääntää vierailijan maailmankuvan ylösalaisin. Kysymys rohkaisee vierailijoita löytämään oman kaupunkinsa joko kartan reunalta tai – kenties yllättäin – aivan keskellä. Jälkimmäisestä esimerkki näkyy vuoden 1852 postikartassa, jonka keskiössä on Mikkeli.

Karttaa katsellessa kysymys "Missä kuvittelet olevasi?" vaikuttaa yksinkertaiselta, mutta se viittaa samalla paljon mutkikkaampaan ja uskaliaampaan kysymykseen, joka on näyttelyn punainen lanka: mikä on tämä maa – tai kansakunta – jota kutsumme Suomeksi ja suomalaisiksi? Jos kansakunta on luonteeltaan muuttuva ja epämääräinen, kuten näyttely vihjaa, mikä on silloin *Kansallismuseon* merkitys?

Näkökulmavalinta on rohkea, kun kyseessä on instituutio, joka on aikoinaan niin ilmiselvästi suunniteltu kertomaan kansakunnan kanonisoitu tarina maan kansalaisille.¹ Näyttelyn toiseksi viimeinen huone, joka on nimetty "Suomeksi", tekee näkyväksi, miten museo

on aiemmin rakentanut ja esittänyt tätä kanonisoitua kertomusta. Huoneen näyttelyratkaisu rikkoo illuusion kertomuksen eheydestä ja itsestäänselvydestä. Samalla tehdään näkyväksi, miten "suomalaisen historian" tarina on luotu 1800-luvulta alkaen.

Mainitussa huoneessa on runonlajien ja kertojien rintakuvia, esimerkiksi Larin Paraske ja Pedri Shemeikka. Ne muistuttavat katsojalle, että suomalaisen kulttuurin ja historian tarinankertojiksi ovat valikoituneet tietyt taiteilijat tiettyinä aikoina. Kansallismuseon ja muiden suomalaisten museoiden vieraille nämä nimet saattavat olla tuttuja suosikkeja, ja huoneen sanoma on siksi tulkinnanvarainen. Hahmojen voi tulkita juhlistavan ja vahvistavan tuttujen runoilijoiden, kansanperinteen tutkijoiden ja taiteilijoiden asemaa – noiden "suurhahmojen", jotka rakensivat Suomen historian. Mutta kokonaisuutena kaikki nämä rintakuvat ja hahmot kertovat poissulkemisesta. Ne muistuttavat, että kyse on häviävän pienestä ryhmästä tunnustettuja "kulttuurin rakentajia", jotka näyttävät jääneen vangeiksi vakiintuneeseen kansakunnan rakentamisen tarinaan.

Kuvatut hahmot kertovat myös muutoksesta, sillä joukossa on kaksi nuorta muusikkoa, Emilia Lajunen ja Suvi Oskala, joiden säveltämää ja esittämää musiikkia soitetaan näyttelyssä. Nämä kaksi nuorta taiteilijaa näyttävät edustavan uutta kansallista tarinaa, jota näyttely haluaa tukea. Sanoma näyttää olevan, että nykyisellä taiteella on juuret perinteissä, mutta se on myös elävää ja dynaamista, avoin muutoksille ja uudistumiselle.

Toista Maata -näyttelyn yleisviesti on, kuten sen otsikkokin ilmaisee, että kansallisia kertomuksia voi-

1. Museo, samoin kuin kansakunnan kanonisoitu historiakertomuskin, saivat alkunsa joitakin vuosia ennen Suomen valtiollista itsenäisyyttä, mikä on osaltaan kuvaavaa.

daan muokata ja uudelleenarvioida, ja että tämä "toinen maa" voidaan koota esineistä, kertomuksista ja fragmenteista, joita museonäyttelyyn on koottu. Silti näyttely palaa uudestaan ja uudestaan kanonisoituu tarinaan, joka esittää Suomen historian yhtenäisenä kansallisena kertomuksena. Tämä on ehkä erityisen ilmeistä kaltaisilleni vierailijoille – Suomessa asuville, jotka ovat jo tutustuneet maan historiaan, mutta eivät ole saaneet koulutustaan Suomessa, ja joilla ei siksi ole sisäistettyä käsitystä tai ylimalkaan ennako-oletuksia Suomen kanonisoidusta kansallisesta kertomuksesta.

Monin paikoin *Toista Maata* keskittyy kyseenalaistamaan vakiintunutta kansallista kertomusta Suomesta – tarinaa, jonka Suomessa asuvien oletetaan sisäistäneen. Sen sijaan näyttely ei juurikaan kuvittele vaihtoehtoisia kertomuksia tai korosta kertomuksen epävarmuuksia tai säröjä. Näyttely haraa vallitsevia tulkintoja vastaan eikä vastaanharaaminen aina ole erityisen hedelmällistä.

Kriittinen tarkastelutapa tulee selväksi heti ensimmäisessä näyttelyhuoneessa. Siinä asetetaan vastakkain Lallin hahmosta luotu kansallinen myytti ja sen historiallinen todistusaineisto. Lalli osoittautuu nuoren kansakunnan luomaksi kuvitteelliseksi sankariksi. Tämä on kiinnostava näkökulma, mutta myös hiukan hämmäntävä. Sen sijaan, että näyttely tarjoais vaihtoehtoisen kertomuksen Suomen kristillistymisestä, se esittelee katsojalle peilikuvan kuvitteellisesta kansallisesta kertomuksesta. Tällöin se lopulta palaa kanoniseen kertomukseen ja sen kommentointiin. Lopputulos on, että huomio keskittyy edelleen kristillistymiseen, käännytystyöhön ja siitä heränneeseen vastarintaan. Tätä pääteemaa ja sen merkitystä ei kyseenalaisteta eikä siitä irtauduta.²

Myöhemmässä vaiheessa näyttely palaa erääseen varsin kestävään myyttiin, joka liitetään tarinaan modernien kansakuntien synnystä: ajatukseen, että kansakunta edustaa "kansaa", jota yhdistää jaettu kulttuuri, ja että tätä kulttuuria puolestaan ilmaistaan yhteisellä kielellä. Näyttely pyrkii vahvasti osoittamaan, että *Toisen Maan* häilyvät poliittiset rajat eivät aina osu yksiin alueen yhtä lailla häilyvän kielellisen kehityksen kanssa. Kielellinen ja alueellinen häilyvyys pätee sekä siihen ajanjaksoon, jolloin alue tunnettiin Ruotsin valtakunnan itäisenä osana, että aikaan, jolloin kyse oli autonomisesta läntisestä seudusta, joka oli osa Venäjän keisarikuntaa. Pyrkimyksen seurauksena näyttely päättyy esittelemään kummallisen ja hämmäntävän, jopa harhaanjohtavan, esityksen suomensukuisista kielistä ja murteista.³

Esitys kielistä ja murteista pikemminkin hämmäntää kuin tarjoaa vastauksia. On sääli, että tässä yhteydessä ei juuri tuoda esiin sitä varsin ansiokasta kielitieteiden ja murteiden tutkimusta, jota suomalaistutkijat ovat tehneet. Sen sijaan, että näyttelyosuudessa kuvattaisiin, miten käsitys sittemmin suomalaisen maailmankolkan kielistä on muuttunut, kielikartta näyttää esittävän, että kielellinen monimuotoisuus kasvoi vuoteen 1809.

Vielä hämmäntävämpää on, että myöhemmin näyttelyssä kerrotaan, että suomi on suomalaisten oma kieli. Väite on ristiriidassa sen sanoman kanssa, jota näyttely ilmeisimminkin haluaisi välittää: että sen paremmin suomen kieli kuin suomalainen kansakaan eivät ole helposti määriteltävissä. Mutta lisäksi ilmaisu herättää hankalia kysymyksiä omistajuudesta ja kielestä. Jos suomen kieli "kuuluu" suomalaisille, voivatko muut omaksua sen?

Edelläkuvatussa näyttelyhuoneessa tulee ehkä kaikkein selvimminkin esiin, että tilaa ei jää suomalaisille, joiden äidinkieli *ei* ole suomi. Väite kielen omistajuudesta esitetään interaktiivisen näkymän yhteydessä, ja siinä taas viesti on toinen. Kaikkia museovieraita kannustetaan siinä leikittämään suomen kielellä ja tutustumaan sen eriskummallisiin samoin kuin siihen, millaisia yhteyksiä suomella on muihin kieliin. Kävijöille tarjotaan etymologisia selityksiä ja huomioita esimerkiksi sanoista "sisu" ja "vittu", mutta myös selkeistä lainasanoista kuten "biologia".

Kuvatunlainen jännite on havaittavissa kaikkialla näyttelyssä. Monet näyttelyn keskeistä narratiivia välittävät informaatiotaulut ovat niin yleisluontoisia, että ne tuntuvat melko yhdentekeviltä. On mainintoja planeetastamme pallonmuotoisena puutarhana tai synty-sanan synkästä sävystä. Toiset narratiivin piirteet taas tuntuvat olevan ristiriidassa tai suorastaan vievän pohjaa kertomukselta, jota esineet itsessään tarjoavat.

Huolellisesti toteutettu näyttelyhuone, joka tarjoaa monenlaisia hienopiirteisiä vastauksia kysymyksiin ajasta ja avaruudesta, esitellään jokseenkin laimealla toteamuksella, että tiede edustaa loputonta kiinnostusta kaikkea mahdollista kohtaan. Näyttelyn esinevalikoima pyrkii enimmäkseen esittelemään moninaisuutta, monimuotoisuutta sekä esineiden, kokemusten ja ajatusten kirjoa. Satunnaiselle vierailijalle esitetään kuitenkin tarinaa, joka näyttää pyrkivän yleispätevyyteen.

Kuten useat näyttelyyn tutustuneet opiskelijani toteivat, monen päällimmäinen lopputulema näyttelystä oli ajatus, että "loppujen loppuksi olemme kaikki ihmisolentoja". Tämä ajatus sisältää huomion tasa-arvoisuudesta, mutta toisaalta se on yleisluontoinen eikä varsinaisesti

2. Kuluneena lukuvuonna olen myös teettänyt opiskelijoilla analyysyjä tästä näyttelystä. Viitataan anonymisti joihinkin heidän esittämiinsä huomioihin, joita he ovat laatineet kurssilla nimeltä "History and Memory". Kertomus siitä, miten *Toisen Maan* asukkaat osallistuivat kristillistymiseen tai vastustivat sitä, osoittautui erityisen hämmäntäväksi monille kurssin kansainväliseen kohorttiin kuuluville opiskelijoille.

3. Näyttelystä ei käy selväksi, miksi nämä kaksi nähdään erillisinä.

tarjoa sellaisia vaihtoehtoisia kertomuksia, joihin *Toista Maata* tuntuu pyrkivän.

Vierailija voi kyllä halutessaan löytää näyttelystä vaihtoehtoisia kertomuksia. Sellaisia on esimerkiksi tarjolla muotokuvahuoneessa, jossa kävijä voi valita, liittykö Suomen kuuluisien hahmojen kuvagalleriaan⁴ – mutta myös löytää itsensä (nykykäsittein luonnehtien) varhaisen afrosuomalaisen opettajan ja kuoronjohtajan, Rosa Clayn seurasta.

Tällaisia löytöjä on siroteltu kaikkialle näyttelyyn, joka toistuvasti yhdistelee loistoesineitä ja arkisia tavaroita, tarinoita aatelista ja itseoppineista kirjansitojista, tai yhtäältä J. V. Snellmanin ja toisaalta itseoppineen mutta luku- ja kirjoitustaitoisen Siina Savijoen/Rinteen tekstejä. Näyttely myös esittelee tieteelle omistetun huoneen, jossa asetetaan rinnakkain monimutkaisia laitteita, esimerkiksi telluuri (opetusväline, joka havainnollistaa taivaankappaleiden liikkeitä) ja yksinkertaisia, omatekoisia kalentereita, joita ihmiset saattoivat kuljettaa mukanaan.

Nähdäkseni nämä esinevalinnat tuovat parhaiten näkyviin menneisyyden erityisyyttä ja moninaisuutta, ja niiden avulla näyttely pystyy kyseenalaistamaan kansalliset kertomukset. Tämä ratkaisu tukee näyttelyn tavoitteita paremmin kuin arkea esittävät asetelmat tai suureleinen pääkertomus, jonka puhe inklusiivisuudesta tuntuu välillä puisevalta tai päälleliimatulta.

Monet mielenkiintoa herättävät, uusia tulkintoja tarjoavat esineet on varsin kirjaimellisesti sysätty näyttelyn reunoille. Esimerkiksi varsin kiehtova kinnaskokoelma, joka on järjestetty alueittain, kätkeytyy keisarillisen valtaistuimen taakse. Keskiöön nousevien kristillisyyden attribuuttien vierelle on aseteltu myös toora. Tällaisten esineiden löytäminen edellyttää tarkkavaisuutta, ja niiden sijoittelu näyttelyn laidoille tuntuu uusintavan menneisyyden marginalisoivia käytänteitä.

Kokonaisuutena *Toista Maata* kyllä onnistuu koko näyttelyn läpäisevässä tavoitteessaan kyseenalaistaa kanonisoidut kansallisen historian kertomukset. Näyttely paljastaa osan siitä kulttuurisesta ja poliittisesta prosessista, joka on alkujaan luonut tuon kanonisen tulkinnan, ja jonka rakentamisessa Kansallismuseo on ollut tärkeässä osassa, kuten näyttely myöntää.

Sekä näytteillepanossa että kuratoinnissa on selvästi pyrityt takaamaan, että museo toisi näytteille entistä laajemman identiteettien ja kokemusten kirjon. Väistämättä tällaiset pyrkimykset moninaisuuteen jäävät aina epätäydellisiksi. Niinpä esimerkiksi huone, joka esittelee menneisyyden perheitä, on esityksessään sitkeän heteronormatiivinen. Myöskään vammaisten kokemuksia ei juuri näy. Mutta näyttely tekee merkittävän työn purkaessaan sitä yhdenmukaisuutta, joka on ominaista useimpien kansallisten instituutioiden esityksille menneisyydestä.

Sen sijaan en ollut yhtä vakuuttunut siitä ideologiasta, joka näyttää olevan moninaisuuden tavoittelun taustalla. Viesti tuntuu olevan, että Suomi on aina ollut moninainen, koska ihmisyyys on lähtökohtaisesti moninaista. Tällainen narratiivi osuu ikävän lähelle poliittisessä puheessa hellittyä kuvaa Suomesta modernin hyvinvointivaltion mallimaana. Vaikka *Toista Maata* kyseenalaistaa kansalliset sankaritarinat, sen kertomus palautuu sittenkin takaisin kansallisvaltion tarinaan. Näyttely antaa ymmärtää, että moninaisuuden ja tasa-arvoisuuden siemenet, jotka nykyään ovat suomalaisen kansallisen "brändin" arvostettuja piirteitä, on kylvetty nykysuomalaisuutta edeltävissä, mutta kuitenkin tavallaan jo suomalaisissa yhteiskunnissa.

Kansallismuseossa esitelty Suomen tarina ei vaikuta niinkään vaihtoehtoiselta menneisyyden tulkinnalta kuin hahmotelmalta siitä, mikä olisi tavoiteltava ihanne. Ihanne itsessään on kiitettävä. Samalla on ilmeistä, että Kansallismuseon on vaikeaa irtautua vakiintuneista kansallisista kertomuksista, silloinkin kun näyttelyn nimenomaisena tavoitteena on näiden kertomusten purkaminen.

Josephine Hoegaerts on Eurooppalaisten kulttuurien ja alueiden tutkimuksen apulaisprofessori Helsingin yliopistossa.

Sähköposti: josephine.hoegaerts@helsinki.fi

4. Kuvagalleria on viihdyttävä keino, jolla vierailijat ja erityisesti lapset saadaan tuntemaan, että he ovat mukana näyttelyssä ja siten, laajemmin ajatellen, yhteisössä, jota näyttely edustaa. Se vertautuu samankaltaiseen valokuvakoppiin, joka on osa "Suomen tarina" -näyttelyä ja joka viestii kävijälle, että tämä voisi olla Suomen tuleva presidentti. Omien kasvojen lisääminen muotokuvagalleriaan on mukaansatempaavan henkilökohtainen tapa tulla osaksi historiaa, mutta se esittää inklusion muodon, joka ei todellisuudessa ole mahdollinen. Tuskin monellakaan kävijällä on esivanhempia, joilla oli kylliksi varaa teettää muotokuvia 1600–1800-luvuilla; ja vaikka monet voivat kuvitella itsensä Suomen presidenttinä, mahdollisuus koskee todellisuudessa vain syntyperäisiä kansalaisia. Ulkopuolisiksi jäävät siten lapset, jotka muuten ehkä itse kokisivat olevansa "suomalaisia" ja joita muutkin saattaisivat pitää "suomalaisina". Tämä ajatus, että kävijä voi kuvitella kuuluvansa yhteiskunnan ylimpiin ryhmiin, tai vallan käyttäjäksi, on myös jossain määrin ristiriidassa muun näyttelyn kanssa, se kun keskittyy enemmänkin arkeen, "tavallisten" ihmisten merkitykseen sekä suurmieskertomusten kyseenalaistamiseen.

Marek Fields

Poliittisia viestejä kulttuurin vaalimisen ohessa:
Yhdysvaltojen lyhytelokuvatoiminta Suomessa
1948–1970

Political Messages Embedded in Cultural Promotion: The United States' Short Film Operations in Finland, 1948–1970

Tarkastelen artikkelissani Yhdysvaltojen lyhytelokuvatoimintojen pääasiallisia tavoitteita ja toteutusmahdollisuuksia Suomessa kylmän sodan alkuvuosikymmeninä. Tarkemmin sanottuna osoitan, kuinka merkittävä rooli elokuvatoiminnolla oli osana Yhdysvaltojen tiedotus- ja kulttuurioperaatioita. Elokuvia esitettiin Suomessa runsaasti koko tarkastelujakson ajan, ja amerikkalaiset onnistuivat tavoittamaan tärkeimmät kohdeyleisönsä, kuten työväenryhmät ja opiskelijat, osittain paikallisten organisaatioiden avustuksella. Suurin osa Suomessa esitetyistä elokuvista esitteli amerikkalaista kulttuuria ja yhteiskuntaa sekä maassa tehtyjä tieteellisiä innovaatioita suhteellisen neutraalisti, mutta poliittisissa elokuvissa painotettiin suoraviivaisemmin Yhdysvaltojen roolia demokraattisen maailman johtajana ja välitettiin myös kommunisminvastaista sanomaa. Vaikka neuvostovastaisiksi tulkitut viestit jäivät välillä suomalaisten viranomaisten sensuroimiksi, amerikkalaiset pystyivät etenkin 1960-luvulla elokuviensa avulla välittämään täällä arkaluonteiseksi koettuja poliittisia viestejä usein tehokkaammin kuin sanomalehtien tai television kautta. Artikkelin lähdeaineiston muodostavat Yhdysvaltojen valtiollisten elinten asiakirjat sekä nimenomaisesti Suomessa esitetyt amerikkalaiselokuvat. Käytetyssä tutkimusmenetelmässä yhdistyvätkin historian tutkimukselle ominainen tapahtumien kriittinen tarkastelu ja analysointi sekä elokuvien välittämien keskeisten sanomien tunnistaminen.

Asiasanat: Yhdysvallat, elokuvat, kylmä sota, poliittinen propaganda, kulttuuridiplomatia

This article examines the United States' short film operations in Finland during the early decades of the Cold War. It focuses on the operations' main objectives and execution in Finland's exceptional environment. The main emphasis lies on films of a political nature. The primary research sources consist of documents produced by American governmental agencies and American films screened specifically in Finland. The research method combines a critical examination of past events and a recognition of the observed films' essential messages.

The article reveals that film operations formed an essential part of American informational and cultural operations in Finland. A large number of films were shown to audiences throughout the study period, and the Americans were successful at reaching their target audiences. Most of the screened films presented American society in somewhat neutral fashion, but the more political ones placed a more direct emphasis on the role of the US as the leader of the free world, also transmitting anti-communist messages. Although contents interpreted as anti-Soviet were occasionally censored by the Finnish authorities, the Americans were able to distribute political messages regarded as sensitive in Finland often more efficiently through films than through other media.

Keywords: United States, Finland, films, Cold War, political propaganda, cultural diplomacy

Maija Koskinen

Kylmää sotaa kotitalousrintamalla: Suomalais-Amerikkalaisen Yhdistyksen ja Yhdysvaltojen tiedotustoimiston Amerikkalainen koti -näyttely 1953

Cold War on the home front: 'The American Home' exhibition 1953 by the Finnish-American Society and the United States Information Agency

Kulutuskulttuuria ja taideteollisuutta esitelleet kiertonäyttelyt olivat osa Yhdysvaltojen 1950-luvun kylmän sodan kulttuuridiplomatiaa. Ne olivat propaganda-välineitä kommunismin vastaisessa taistelussa, joilla myytiin eurooppalaisille amerikkalaista elintasoja ja elämäntapaa sekä ne tuottanut yhteiskuntajärjestystä. Tällainen oli myös Helsingissä vuonna 1953 järjestetty "Amerikkalainen koti" -näyttely. Tarkastelen tässä artikkelissa näyttelyä Suomalais-Amerikkalaisen Yhdistyksen toimijuutena maiden välisten suhteiden rakentamisessa ja amerikkalaisen kulttuurin esittelemisessä sekä Yhdysvaltojen ulkopoliittikkaan ja Suomen-poliittikkaan sidottuna kulttuuritoimintana, joka tähtäsi Suomen länsiyhteyksien vahvistamiseen ja Neuvostoliiton vaikutusvallan patoamiseen. Lähteenä olen käyttänyt näyttelyyn liittyvää lehtikirjoittelua, yhdistyksen arkistoaineistoa ja Yhdysvaltojen Helsingin-lähetystön raportteja Yhdysvaltojen ulkoministeriölle. Osoitan näyttelyn olleen vaikuttava poliittinen ja yhteiskunnallinen propagandaväline kylmän sodan otollisissa olosuhteissa. Sen esittelemää amerikkalaista elämäntapaa ja kulutustuotteita pidettiin

tavoittelemisen arvoisina; vain laitavasemmisto torjui ne. Näyttely edisti suomalaisen arjen modernisoitumista ja "amerikkalaistumista", ja kotityön korostamisen kautta se tarttui naisten asemaan. Näyttely innosti myös suomalaista taide- ja kodinkoneteollisuutta. Yhdysvaltalaiset katsoivat näyttelyn muuttaneen suomalaisten mielikuvia Yhdysvalloista ja sen kulttuurista ja tasoittaneen asemaansa suhteessa Neuvostoliiton vastaavaan kulttuuriseen näkyvyyteen Suomessa. Tie suomalaisten "sydämiin ja mieliin" kävi 1950-luvulla modernin kodin ja kulutustuotteiden kautta.

Asiasanat: Kylmä sota, kulttuuridiplomatia, Suomalais-Amerikkalainen Yhdistys, näyttelyt, taideteollisuus, kulutuskulttuuri

In the 1950s circulating exhibitions presenting consumer culture and design were part of the United States' cultural diplomacy. The exhibitions were propaganda tools devised to promote the American way of life and standards of living—and the social system producing them—to Europeans in the battle against communism. One such example was 'The American Home' exhibition organized in Helsinki in 1953. The two-part exhibition consisted of a presentation of American design produced by the US Information Agency, and the other, organized independently by the Finnish-American Society, showcased American consumer culture and household goods. In the article I examine the exhibition from the perspectives of both the Finns and the Americans. I explore it through the agency of the Society as a builder of interstate relations and promoter of American culture in Finland, and through cultural activities of the US, bound by its policy in Finland, aiming at reinforcing Finland's western connections and curbing Soviet influence. As sources I have used newspaper articles, archive material of the Society and the field reports from the US legation in Helsinki to the Department of State. I demonstrate that the exhibition was an effective political and social propaganda tool under opportune circumstances in the Cold War. The American way of life and consumer goods produced by it were considered tempting: only the far left rejected them. The exhibition fostered the modernization and "Americanization" of Finnish everyday life. Through an emphasis on household work it addressed woman's status in society. It inspired Finnish design and the domestic appliance industry alike. The Americans thought that the exhibition changed the vision Finns had of the US and its culture and reduced the lead of the Soviet Union as promoter of Soviet culture in Finland. The way to the "hearts and minds" of the Finns in the 1950s was through the modern home and consumer products.

Keywords: Cold War, cultural diplomacy, Finnish-American Society, exhibitions, design, consumer culture

Rony Ojajärvi ja Ilkka Huhta

Uskonto Suomen rauhanpuolustajien julkaisuissa 1949–1970

Religion in the Publications of Finnish Peace Committee 1949–1970

Selvitämme artikkelissa, miten Neuvostoliiton pehmeä vallankäyttö vaikutti uskonnon näkymiseen Suomen rauhanpuolustajien julkaisuissa aikavälillä 1950–1970. Analyysimenetelmänä käytämme kvalitatiivista verkostanalyysia, jonka avulla olemme havainneet Rauhanpuolustajien lehtien uskontosisältöön vaikuttaneet kansalliset ja kansainväliset verkostot. Rauhanpuolustajat halusivat näyttäytyä Maailman rauhanneuvoston tavoin laaja-alaisena, minkä vuoksi sen toimintaan osallistettiin kristittyjä luterilaisen kirkon johtoa myöten. Sen vuoksi Rauhanpuolustajien julkaisuissa uskonto oli näkyvällä paikalla. Julkaisuihin kirjoittivat erityisesti aikaisempien suomalaisten rauhanliikkeiden ja settlementiliikkeen kristillissosialistisia toimijoita. He suhtautuivat myönteisesti kristittyjen ja kommunistien yhteistyöhön. Kristillissosialistisiin toimijoihin kohdistettiin Neuvostoliitto johtoisen rauhanliikkeen avulla moninaista uskonnollista kulttuuridiplomatiaa, joka vaikutti heidän tapaansa suhtautua Neuvostoliittoon. Erityisesti Prahan kevät 1968 osoitti Neuvostoliiton uskonnollisen kulttuuridiplomatian tehonneen Rauhanpuolustajissa toimineisiin kristittyihin.

Asiasanat: Maailman rauhanneuvosto, Suomen rauhanliitto, Suomen rauhanpuolustajat, Kristillinen sosialismi, Kulttuuridiplomatia, Uskonnollinen kylmä sota

This article examines how the Soviet Union's soft power influenced religion's visibility in the publications of the Finnish Peace Committee in 1950–1970. The analysis is conducted using a qualitative network analysis to identify national and international networks that influenced the religious content of the publications. The Finnish Peace Committee aimed to look heterogenic similarly to the World Peace Council. Therefore, Christians, including bishops of the Finnish Lutheran Church, were engaged in the committee's activities. Religion was thus prominent in the Finnish Peace Committee. Christian socialists who had worked either in the earlier Finnish Peace Movements or the Settlement movement wrote religiously in the publications. Christian socialists supported the co-operation between Christians and communists in the Finnish Peace Committee. Nevertheless, they were also subjected to a variety of cultural diplomacy by the Soviet-led peace movement. This influenced their attitudes towards the Soviet Union. The Prague Spring in 1968 particularly showed that Soviet religious-cultural diplomacy was successful among the Christians active in the Finnish Peace Committee.

Keywords: Christian Socialism, Finnish Peace Union,

Finnish Peace Committee, Cultural Diplomacy, Religious Cold War, World Peace Council

Hanna Korsberg

Kansallisteatteri ja kaksi Berliiniä

The National Theatre and two Berlins

Käsittelen artikkelissani teatteria osana kylmän sodan kulttuuridiplomatiaa ja Suomen Kansallisteatterin suhdetta jaettuun Berliiniin. Tutkin itäberliiniläisen Berliner Ensemblen Suomen-vierailua syyskuussa 1959 ja Kansallisteatterin vierailua Länsi-Berliiniin lokakuussa 1961, jolloin teatteri esiintyi Berliinin juhla viikkojen (Berliner Festwoche) ohjelmassa. Berliner Ensemble esitti helsinkiläisyleisölle Mutter Couragen ja Leben des Galilein, joista ensin mainitun pääroolissa nähtiin Helene Weigel. Kansallisteatteri vei juhla viikoille Eino Kaliman ohjauksen Anton Tšehovin näytelmästä Lokki. Lokin kaksi esitystä Hebbel-teatterissa olivat Kansallisteatterin suurimpia kansainvälisiä menestyksiä. Tarkastelen vierailuja erityisesti suhteessa Seppo Hentilän tulkintaan, jonka mukaan kylmän sodan aikaisista kansainvälisistä kiistakysymyksistä juuri Saksan-kysymys vaikutti eniten Suomen asemaan kahden rintaman välissä. Ainoana Euroopan maana Suomi ei voinut normalisoida suhteitaan kumpaankaan Saksaan. Hentilän mukaan Helsinki oli 1950-luvun alusta alkaen ainoa pääkaupunki, jossa Saksat kilpailivat suomalaisten suosioista. Tämä näkyi myös teatteritaiteen vierailuissa, sillä ne olivat sekä Suomen että Suomeen kohdistunutta kulttuuridiplomatiaa. **Asiasanat:** teatteri, kylmä sota, kulttuuridiplomatia, Kansallisteatteri, Berliner Ensemble

In this article, I discuss theatre and Cold War cultural diplomacy, specifically the relationship of the Finnish National Theatre to a divided Berlin, the visit of the East German Berliner Ensemble to Helsinki in September 1959 and the visit of the Finnish National Theatre to West Berlin in October 1961. The Berliner Ensemble performed Bertolt Brecht's Mutter Courage and Leben des Galilei at the Finnish National Theatre for a Helsinki audience. Two years later, the Finnish National Theatre visited the Hebbel Theatre in West Berlin for the Berliner Festwoche (Berlin Festival Week), with a production of Anton Chekhov's play The Seagull, directed by Eino Kalima

I examine these visits and their reception as part of the cultural diplomacy conducted by and towards Finland. In particular, I will discuss the visits in relation to Seppo Hentilä's interpretation that of all the international disputes during the Cold War it was the German question that had the greatest impact on Finland's position between the two fronts. As the only European

country, Finland could not normalise its relations with either of the two Germanies. According to Hentilä, Helsinki was the only capital city from the early 1950s onwards where the two Germanies began to compete for popularity among Finns.

Keywords: theatre, Cold War, cultural diplomacy, Finnish National Theatre, Berliner Ensemble

Louis Clerc ja Simo Mikkonen

Halpaa ja tehokasta: Kansainvälistymistä opetusministeriön hoitamilla stipendiohjelmissä sodanjälkeisinä vuosikymmeninä

To the Culture Markets of an Industrial Colossus: Cultural Agreement, Exchange Consultations and Finland's Cultural Diplomacy in Japan, 1977–2000

Toista maailmasotaa seuranneiden vuosikymmenten aikana ihmisten liikkuvuus lisääntyi merkittävästi kietoutuen yhteen laajentuvan korkeakoulutuksen kanssa. Käsitlemme tässä artikkelissa kansainvälisiä stipendiohjelmiä ja opetusministeriön roolia Suomen sodan jälkeisessä kansainvälistymisessä. Tarkemmin sanottuna tarkastelemme suomalaisen opiskelijavaihdon kehitymistä kylmän sodan kehikossa, erityisesti opetusministeriön ja ulkoministeriön näkökulmasta. Osoitamme, miten opetusministeriö nousi keskeiseksi toimijaksi tällä kulttuuridiplomatian alueella, joka Suomessa oli perinteisesti kuulunut ulkoministeriön alaisuuteen. Tarkastelun ulkopuolelle jäävät kaupalliset ja järjestöjen ylläpitämät stipendiohjelmat. Artikkelin perustuu erityisesti opetusministeriön arkistosta ja kansallisarkistosta, sekä muutamista muista arkistoista kerätylle aineistolle usean vuosikymmenen ajalta. Mukana on kirjeaineistoa, muistioita, sekä kokouspöytäkirjoja. Tavoitteena on luoda kuva vuosikymmenistä, jolloin koulutusvaihdot toden teolla käynnistyivät ja laajenivat, käytännössä 1940-luvun jälkipuoliskolta aina ETYK:iin, jonka myötä vaihtotoiminta laajeni voimakkaasti ja selkeästi vakiintui opetusministeriön vastuualueeksi.

Asiasanat: opiskelijavaihto, korkeakoulu, opetusministeriö, kylmä sota, yliopistot

The role of culture in fostering Finland's foreign relations in East Asia is poorly known from the late Cold War to post-Cold War period. This article fills the gap by examining Finland's Cultural Agreement with Japan – negotiated since 1977 and put into force in 1980 – and the ensuing exchange consultations until the year 2000, to provide an example of Finland's bilateral cultural agreements in Asia. Why did the neutral Finland, while tied to the Soviet sphere of influence but aiming to deeper cooperation with the integrating Western

Europe, wish to conclude a cultural agreement with the distant economic giant and an ally of the United States, Japan? What kind of a mechanism of influence did the agreement offer to the Finnish authorities, and what opportunities of interaction did it open to people's everyday lives? The article answers the questions by studying archives of the Ministry for Foreign Affairs, and the Ministry for Education of Finland using the method of historical source criticism and literature-backed contextualization. To analyze the case in the broader frame of Finnish cultural diplomacy, the concepts of soft power and cultural statecraft are used and the idea of the 'West' as Finland's target reference group is reconsidered. The article takes the Eurocentric study of Finland's western relations in a new geographical direction and argues that the effort to strengthen Finland's cultural exchange with Japan was part of Finland's overall foreign and trade political objective of westward integration – within the limits the dissipating policy of neutrality allowed for – and that the U.S. and West-Europe were not the only tracks for Finland to westernize.

Keywords: cultural diplomacy, cultural agreement, exchange consultations, Finland, Japan

Laura Ipatti

Teollisuuskolossin kulttuurimarkkinoille:
Kulttuurisopimus, vaihtokonsultaatiot ja
Suomen kulttuuridiplomatia Japanissa
1977–2000

Cheap and effective: The Ministry of Education scholarship programmes as a part of Finland's cultural relations overseas in post-war decades

Kulttuurin roolia Suomen ulkosuhteissa Itä-Aasiassa kylmän sodan lopussa ja EU-ajan alussa tunnetaan heikosti huolimatta alueen merkityksen kasvusta Suomelle. Artikkelissani vastaan tähän puutteeseen tarkastelemalla Suomen ja Japanin välistä kulttuurisopimusta – jota neuvoteltiin vuodesta 1977 lähtien ja joka astui voimaan 1980 – ja sitä toimeenpanneita vaihtokonsultaatioita vuoteen 2000 asti. Ne toimivat esimerkiksi Suomen kahdenvälisistä kulttuurisopimuksista Aasiassa. Kysyn, miksi puolueettomuuspolitiikkaa noudattanut, Neuvostoliiton vaikutuspiiriin sidottu mutta tiiviimpään yhteistyöhön yhdyntävän Länsi-Euroopan kanssa pyrkinyt Suomi tavoitteli vaihtosopimusta kaukaiseen talousjättäläiseen ja Yhdysvaltojen liittolaiseen Japaniin. Millaisen vaikutusmekanismin sopimus tarjosi

viranomaisille ja millaisia vuorovaikutusmahdollisuuksia se avasi kansalaisten arkeen? Vastaan kysymyksiin tarkastelemalla Suomen ulko- ja opetusministeriöiden arkistoaineistoa historiantutkimuksellisen lähdekritiikin ja kirjallisuuteen perustuvan kontekstoinnin keinoin. Pehmeän vallan ja kulttuurisen valtiotaidon käsitteiden avulla asetetaan tapauksen Suomen kulttuuridiplomatian laajempaan kehykseen ja avarran tulkintaa "länneestä" Suomen tavoiteviiteryhmänä. Vien Suomen länsisuhteen Eurooppa-keskistä tarkastelua uuteen ilmansuuntaan ja esitän, että kulttuurivaihdon vahvistaminen Japaniin oli osa Suomen ulko- ja kauppapolitiista perustavoitetta, länsi-integraatiota väistyvän puolueettomuuspolitiikan sallimissa rajoissa, eivätkä Yhdysvallat ja Länsi-Eurooppa olleet Suomelle ainoa väylä länsimaistua.

Avainsanat: Kulttuuridiplomatia, kulttuurisopimus, vaihtokonsultaatiot, Suomi, Japani

The article deals with international scholarship programmes and the role of the Ministry of Education in the post-war internationalization of Finland. In the decades following World War II, the mobility of people increased significantly, intertwining with expanding higher education. In this article, we examine the development of Finnish student exchange programmes in the framework of the Cold War, especially from the perspective of the Ministry of Education and the Ministry for Foreign Affairs.

Very little research has been done on Finland's role and position in growing international mobility and especially in international scholarship programmes. In Finland, in the late 1950s the Ministry of Education became a key player in the organization of these international exchanges – although it was never the only one. We look at how the Ministry of Education conceived and developed its role in this area of cultural diplomacy, which in Finland had traditionally been under the Ministry for Foreign Affairs. Commercial and organizational scholarship programmes are excluded from the review. The article is based on material collected from the archives of the Ministry of Education and the National Archives, as well as a few other archives over several decades. Letter material, memos, and meeting minutes are included. The aim is to create a picture of the decades when educational exchanges started and expanded, practically from the second half of the 1940s to the 1975 CSCE conference, from which point onwards the exchanges expanded strongly and became the responsibility of the Ministry of Education.

Keywords: international exchange programmes, university, Ministry of Education, Cold War

HISTORIAN YSTÄVÄ

HISTORIAN YSTÄVÄIN LIITON TIEDOTUSPALSTA 2 / 2022

Historian Ystävien Liiton kotisivut <http://www.historianyst.fi>

Hyvät historian ystävät!

Jo edellisellä Liiton tiedotuspalstalla todettiin Venäjän perusteeton hyökkäys itsenäiseen Ukrainaan. Ukrainan taistelutahto ja maanpuolustushenki ovat entisestään kasvaneet. Samalla ovat myös tiedot Venäjän pöyristyttävistä sotarikoksista lisääntyneet.

Venäjän hyökkäys aiheutti Suomessa todella nopean muutoksen suhtautumisessa Nato-jäsenyyteen. Valtiojohdon aktiivisella toiminnalla sekä tiheällä yhteydenpidolla erityisesti Ruotsiin, mutta myös jäsenyyteen merkittävästi vaikuttaviin maihin, kuten Yhdysvaltoihin, Britanniaan, Saksaan, Ranskaan, oli merkitystä, kun päätös hakemuksen jättämisestä Naton jäseneksi syntyi eduskunnassa selvällä enemmistöllä. Nato-optio alkoi realisoitua.

Ruotsi päätti jäsenyyshakemuksesta samaan aikaan kuin Suomi. Ratkaisu oli Ruotsissa tavaltaan isompi asia kuin Suomessa. Ruotsissa ei ole ollut mitään Nato-optiota, ja maa on ollut sotilaallisesti liittoutumaton yli 200 vuotta. Liittoutumattomuuden korostaminen ja vaaliminen on kuulunutkin vahvasti ruotsalaiseen politiikkaan. Se on suorastaan ollut osa ruotsalaisuuden olemusta, ruotsalaista identiteettiä, kuten ministeri Jaakko Iloniemi totesi jo vuonan 2016. Ne, jotka vastustivat Ruotsin liittymistä Natoon, vetosivat juuri liittoutumattomuuden arvoon.

Yhteinen hakemus on herättänyt muistoja pyrkimyksistä kohti pohjoismaisia valtioliittoja ja myös Suomen ja Ruotsin valtioliittoa. Kaikki muistanevat termin Kalmarin unioni. Kyseessä oli Tanskan kuningatar Margareeta I, joka vuonna 1397 eri vaiheiden ja toimenpiteiden jälkeen sai aikaan unionin, joka myöhemmin purkautui. Nykyinen Tanskan kuningatar Margareeta II on muuten kaimansa jälkeen vasta toinen naispuolinen hallitsija maassaan. Tanska ja Ruotsi kävivät

vuosisatojen ajan varsin verisiä sotia erityisesti Skånesta ja Gotlannista. Onkin mielenkiintoista, että Suomi itseasiassa oli pidempään osa Ruotsia, kuin Skåne, jonka Ruotsi sai pysyvämmiin haltuunsa vasta 1600-luvun loppupuolella.

Pyrkimyksiä yhtenäisempään Pohjolaan on siis ollut. Todetaan tässä yhteydessä niistä muutama. 1800-luvulla syntyi skandinavismiksi kutsuttu ajatus, jonka mukaan pienempien maiden tulisi lyöttäytyä yhteen ollakseen vahvempia ja siksi tuli muodostaa Ruotsi–Norjasta ja Tanskasta yhteinen kokonaisuus. Hanke kuitenkin raukesi. Vuonna 1940 Suomen ollessa Saksan ja Neuvostoliiton puristuksessa, syntyi julkisuudelta piilossa turvallisuuspoliittinen suunnitelma Ruotsin ja Suomen valtioliitosta, joka sekin raukesi. Professori Henrik Meinander totesi äskettäin Suomen ja Ruotsin tulevan Nato-jäsenyyden olevan konkreettinen ilmaisu siitä, että pohjoismaiden turvallisuuspoliittiset prioriteetit ensimmäistä kertaa historiassa ovat yhdenmukaisia. Kaikki viittaa myös siihen, että se sotilaallinen yhteensovitus, jota on jo pitkään edistetty, tulee jatkumaan joustavasti ja vahvistaa edelleen pohjoismaista yhteenkuuluvuutta.

Pohjoismaiden historiasta kannattaa ja pitää olla kiinnostunut – laajempien kokonaisuuksien ohella. Erittäin hyvää tutkittua tietoa löytyy sitä haluavalle ja uutta tutkimusta tehdään.

Liiton oma toiminta

Historian kesäpäivät toteutetaan Tampereella 10.–11.6.2022 Museokeskus Vapriikissa otsikolla ”Yrittäjäys, kansalaisuus, yhteydet”. Alaotsikoita ovat ”Suomen teollisuus- ja taloushistoria, Kansalaisyhteisön rakentuminen 1920- ja 1930-luvuilla, Liikenteen ja viestinnän kehitys luo vuorovaikutusta, Presidenttien rouvat naiskuvan ilmentäjinä

ja Mihin on tultu, mikä Suomessa toimii?”. Päivät järjestetään Tampereen kesäyliopiston, Länsi- ja Sisä-Suomen aluehallintoviraston, Historian ystävien Liiton ja Museokeskus Vapriikin kanssa. Tätä kirjoittaessa seminaarissa on vielä tilaa.

HYL toteuttaa asiantuntijavetoisen, usean päivän matkan Ahvenanmaalle tulevan elokuun ensimmäisellä viikolla. Tarkemmat tiedot matkasta, maksuista ja ilmoittautumisesta tulevat jäsenkirjeessä aivan lähiaikana. Laittakaa jo alustavasti kalenteriin. Suunnitteilla on myös käynti Suomenlinnaan ja sen esittely asiantuntijoiden voimin.

Vuosikokous hyväksyi yksimielisesti uudet säännöt, joiden oleellisin muutos on syys- ja kevätkokousjärjestelmään siirtyminen. Sääntömuutos on rekisteröitävänä. Liiton hallituksesta jäi pois FM, lehtori Seija Kulp ja hänen tilalleen vuosikokous valitsi FM, politiikan toimittaja Toni Viljanmaan. Vuosikokous kiitti Seija Kulpia pitkäaikaisesta ja ansiokkaasta toiminnasta Liiton hyväksi ja toivotti Toni Viljanmaan liiton toimintaan mukaan. Jäsenmaksu päätettiin säilyttää entisenä.

Syksyn toiminnasta tiedotetaan tarkemmin jäsenkirjeissä. Hyvää kesää!

Kari Salmi, puheenjohtaja

MAINOSTA HISTORIALLISSA AIKAKAUSKIRJASSA

Ilmoitushinnat:

takasivu (väri) 600 euroa

1/1 sivu (mv) 400 euroa ja (väri) 480 euroa

1/2 sivua (mv) 250 euroa ja (väri) 300 euroa

1/4 sivua (mv) 200 euroa ja (väri) 240 euroa.

Ilmoitusten koot löydät verkosta:

www.historiallinenaikakauskirja.fi/mediakortti

Ilmestymisaikataulu:

1. numero maalis-huhtikuun taitteessa
2. numero juhannusviikolla
3. numero syyskuun lopussa
4. numero joulun alla

Päätoimittaja: *Anu Lahtinen*, anu.z.lahtinen@helsinki.fi

Toimitussihteeri: *Heidi Kurvinen*, heidi.kurvinen@utu.fi

Historian Ystävien Liitto

Puheenjohtaja: Kari Salmi

Sihteeri ja rahastonhoitaja: Julia Burman, Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 044 2892680, toimisto@historianyst.fi, www.historianyst.fi, varmimmin tavoitettavissa ke 16–17 lukukausien aikana.
Pankkiyhteys: Nordea IBAN FI51 1572 3000 3631 19

Liiton keskeinen tehtävä on tukea Historiallisen Aikakauskirjan julkaisemista. Liitto edistää muutoinkin historian harrastusta ja tutkimista mm. järjestämällä tilaisuuksia ja kursseja sekä tutustumismatkoja. Liitto on myös palkinnut ansiokkaita historiateoksia sekä yliopilaskirjoitusten reaalikokeen vastaajia.

Jäsenmaksu on 45 €, opiskelijoilta 30 € vuodessa. Maksuun sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta. Jäseneksi ilmoittaudutaan sähköpostitse tai puhelimitse. Yhteystiedot ovat yllä.

Liiton julkaisusarjoja ovat Historian Aitta ja Historiallinen Kirjasto, joissa kummassakin on ilmestynyt parikymmentä teosta vuodesta 1929 alkaen. Liiton julkaisuja myy Tiedekirja, osoite ja puh. nro yllä.

Suomen Historiallinen Seura

Puheenjohtaja: Heini Hakosalo

Varapuheenjohtaja: Jari Ojala

Toiminnanjohtaja: Julia Burman, Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 044 2892680, shs@histseura.fi, www.histseura.fi

Varmimmin tavoitettavissa ke 16–17 lukukausien aikana.

Seuran vuosijäsenet (jäsenmaksu 25 €, opiskelijat 23 €) voivat jäsenalennuseduin, jotka koskevat myös Historian Ystävien Liiton, Historiallisen Yhdistyksen, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran, Suomen Sotahistoriallisen Seuran, Suomen Sukututkimusseuran, Svenska Litteratursällskapetin, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen, Työväenhistorian ja perinteen tutkimuksen seuran ja Taidehistorian Seuran jäseniä, ostaa Seuran kaikkia julkaisuja Tiedekirjasta.

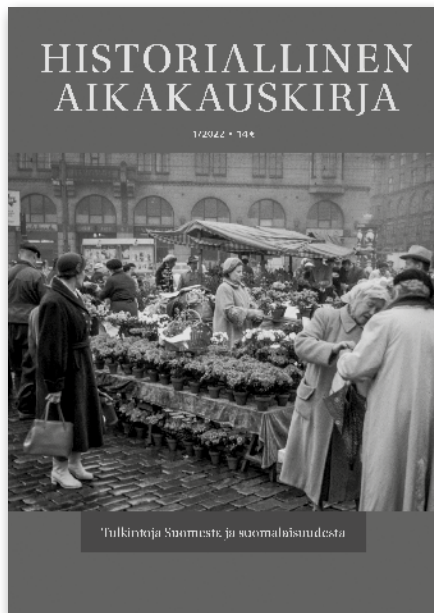
Tiedekirja, Snellmaninkatu 13, 00170 Helsinki, ma–pe 10.00–16.30, p. 09 635 177, tiedekirja@tsv.fi.

Muuten Seuran julkaisuja välittävät Akateeminen kirja-kauppa, Suomalainen Kirjakauppa, Yliopistokirjakauppa ja Kirjavälitys. Seuran jäseneksi voivat liittyä kaikki historiasta kiinnostuneet.

Tilaa Historiallinen Aikakauskirja

Historiallinen Aikakauskirja on neljä kertaa vuodessa ilmestyvä tiedelehti, jossa käsitellään laajasti ja monipuolisesti ajankohtaisia kysymyksiä uusimman tutkimuksen valossa. Lehdessä julkaistaan tutkimusartikkeleita, katsauksia, keskustelupuheenvuoroja ja kirja-arvioita.

Vuoden 2022 vuosikerta maksaa entiseen tapaan 45 €, ja sillä pääsee myös Historian Ystävien Liiton jäseneksi. Korkeakouluopiskelijoille vuosikerta maksaa vain 30 €. Suomen Historiallisen Seuran jäsenille hinta on 33 € (+ seuran jäsenmaksu).

HISTORIALLINEN AIKAKAUSKIRJA

2/2022

Lyhytelokuvia ja kulutuskulttuuria Yhdysvalloista

Pehmeää vaikuttamista uskonnon varjolla

Teatterivierailuja kahden Saksan kanssa

Stipendiohjelmilla maailmalle

Kulttuurisuhteet Japaniin